

FROM MAHENDRA SHANTILAL

ઉગતી જુવાની

સાંસારિક નાટક, લજવાય એવું

બી. એ., આર્થ. એ. એસ,

in Administration, આદિનો કર્તા

આ-નામ પ્રલોભની

૧ લી. મૂલ્ય રૂ. ૧-૧૨-૦.

અને નાટક તરીકે રજિસ્ટર્ડ: સર્વ હક કર્તાને

બુકસેલર

પ્રેમજીભાઈ

પ્રતાપ નંમરશી મહેતા, પીરમશાહ રોડ, અમદાવાદ.

૧૯૨૩.

“ No play has ever survived in the theatre for any great length of time, which is not capable of giving pleasure to the reader in his study.”

“ વાંચનારાઓને અભ્યાસસ્થલના એકાંતમાં ય જે રીઝવી શકે નહીં, એવું કોઈ પણ નાટક તપ્તા ઉપર પણ લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહે એવી લોકપ્રિયતા મેળવી જ શકતું નથી.”

આમું નાટક અગર તેનો કોઈ લાગ નાટકશાળાના તપ્તા ઉપર કે ખાનગી સંમેલનોમાં અગર કોઈ પણ પ્રસંગમાં ભજવવાની પરવાનગી માટે કર્તાને પૂછાવવું. પરવાનગીનો લેખી કરાર થઈ જતા પહેલાં કોઈએ પણ ભજવવું નહીં. આ સંબંધમાં પિત્રગ્યવહાર કે મુલાકાતને માટે કર્તાનું સરનામું આ ચોપડીના બુકસેલર પાસેથી મળી શકશે.

21726

શ્રી “ વસંત મુદ્રણાલય ” માં ચીમનલાલ ઇશ્વરલાલે આ ચોપડી કર્તાને માટે છાપી-રાયપુર શામળાની પોળ પાસે : અમલવાદ.

અમદાવાદમાં પીરમર
ચીમનલાલ અમરશી મહેતા

કાને બુકસેલર
કરી

અર્પણપત્ર.

શ્રી. રા. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ,

ભાવનગર.

(ગદ્યપદ્યમ્)*

પ્રિય 'કા-ત,'

'આત્મોપમ,' 'સખે,' 'ઉર,' એ અર્ધાં સંબોધનો ત્યજી, સરલ મનભર
ભાઈ,

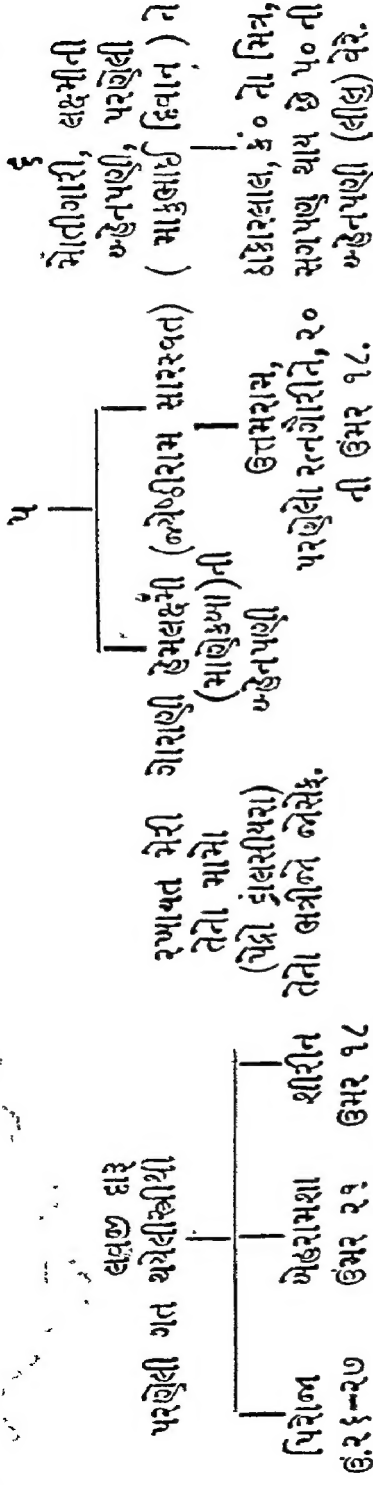
શબ્દે આ કૃતિ સાથે તહને નોકું છું. ભાઈ, રમરે છે તે દિવસ
નવયૌવનતણા, જ્યાં આપણે કાલોદધિમાં ઉડીકુળાઈ ખાઈને ઇતિ-
હાસના એથ-સન્ધ્યાર્દામાં જ નાણે વિહરતા, એ નાટ્યો એ કાવ્ય-
ભાષણમૂર્તિસંવાદે અને એ જગ-મોહક અમર ખંડેરો થઈ વિસ્મિત
થતા, —એ. આપતી જનતા ફરી નેવા ફરીથી વિરચવા એ
જીવાનીની મત્ત બાલિશતા ભર્યા મથતા હતા.

અહા, એ શો રસભીનો કાળ ! રે એ સહ-શિક્ષણ,—શાં રસાળ !
પછી તો, ભાઈ, ઝિંદગી આતી, —આપણી જીવદાઈ જેને ભાવી ! તું
અસલ ગુજરાતે રહ્યો; હું ગરવી ગુજરાતે વહ્યો. ૧૫.

એ આપણા, સહવાસ સમયે કલાનો હુંમાંદિ જે કઈ ઉગમ થયેલો,
જે જરા વિકસ્યોય છે, આ તેતાણું આજે ખિલેલું કુસુમ તુંને મોકલું છું.
નાણું છું કે રૂપરંગસુગંધમૃદુતામાંડિ એ એવું જ છે. પણ, ભાઈ,
તારો પ્રેમ પણ નાણું છું તું તો એહને મ્હારું જ ભેશે; તું નિરખશે
એહને પ્રેમી દગો:—

સામાન્યને પણ દિવ્ય કિરણે દિવ્ય દેખે, તે દગો.

૨૨.

રસ્તમળ દોરાળળ મોઝાંબી વેરે, ૩૮નીઉં.૨૨

(જમશેદ)

હોલતરાય અને શીરીન અસલનેરની હાઈરફૂલમાં સાતમા ધોરણમાં ભણે છે. પાછળથી ગ્રીમતી અને પદ્મા એન્જ હાઈરફૂલમાં દાખલ થાય છે, થોડા માસ. રસ્તમળ ગ્રાંટ મેડિકલ કોલેજમાં છેલ્લાં વર્ષમાં છે. રમણભાઈ ફર્ગસન કોલેજમાં ઇન્ટરમીડિયેટ આર્સમાં પાસ થયો છે. બેહરામશા વિલ્સન કોલેજમાં ઇન્ટરમીડિયેટ સાયન્સમાં પાસ થયો છે. કુંચનરાય અને ઉત્તમરામ એલિફન્ટન કોલેજમાં સાથે રહે છે, ઉં ઇન્ટરમાં પાસ અને કં૦ નપાસ થયો છે. હાકોરલાલ વડોદરા કોલેજમાં ઇન્ટર આર્સમાં છે. વિશેષ હકીકત દરેક પાત્રને લગતી પ્રત્યેક પ્રવેશના આરંભમાં તેમાંનાં પાત્રોની પૂરી યાદી આપેલી છે તેમાં તોધેલીજા છે.

પ્રસ્તાવના

પાત્રો: સૂત્રધાર અને તેની બહેન.

સ્થલ: તખ્તા (stage) નો આગલો ભાગ.

સમય: નાટકારમ્ભ પૂર્વ થોડીક મિનિટ.

(પડદો ઉપડતાં—આધુનિક ટોપડીપ પ્રમાણેનાં વસ્ત્રાભૂષણો સજ્જી નહાની બહેન મંદ મંદ જૂથાય એવી ખુરસીમાં જૂથતી કંઈક વાંચે છે. પાસે ટીપાઈ ઉપર કાફીનો સરંભ છે. અને થોડે દૂર ચોપડીઓ આદિથી ભરચક મોટા ટેબલ ઉપર કપાળે એકાગ્રતાની કરચળીવાળા સૂત્રધારની ફાઉન્ટેન (fontpen) કાગળોના ચોડા ઉપર દોડી રહી છે.)

નહાનીબહેન

(હાથમાં નાટકની ચોપડી રહી ગઈ છે) આ મેં 'દૈ' જાણે કેટલાં નાટક વાંચ્યાં; કેટલાં ય ઉજાગરા વેડી વેડીને જોયાં; પણ મ્હને પૂરેપૂરું ગમે એવું એક પણ નાટક જોવામાં ન આવ્યું.

આ ત્હમે, મોટાભાઈ, આટઆટલું લખો છ: લોકો નિરાંતે બેઠે છે તે કરતાં રોજ ત્હમે વધુ વખત લખવામાં ગાજો છ; આપણી ભાષાના ખાંમાં ખપો છ; વળી ગદ્ય, પદ્ય, અપદ્યાગદ્ય, ગદ્યપદ્યમ્*, અને ચવખેચવ ગુડમ્બો — પાંચે ઉપર સરખો કાખૂ હોવાનો દાવો કરો છ; તો ત્હમે જ મધું મ્હને રુચે, જહાલું થઈ પડે, એવું એકાદું નાટક ન લખો ?

* જુવો ચોપડીને અંતે ટિપ્પણ.

સૂત્રધાર

(કાલિદાસેન સુકી દૃષ્ટિ વિચારમાં હુખી પાછો વાતચિતની સપાટી ઉપર આવીને)
શેકસ્પીયરનાં નાટક પણ નથી ગમતાં ?

નહાનીખહેન

(ઠાફી ઠહાડતી) જુવો ને મોટાભાઈ, શેકસ્પીયર કે કાલિદાસ-
ભવભૂતિ, કે ત્હમે પેલાં ગ્રીક અને ડ્રૅચ નાટકોના તરજુમા મ્હને ખતાવેલા
તે; વળી આ ત્હમારા હાલના કે ગઈ કાલના ઇન્સન, ટોલ્સ્ટોઈ, ઝૅંગ્વિલ,
બર્નાર્ડ શો, અને બીજા; સૌમાં મ્હને એક ખાસિયત ખૂંચ્યા જ કરે છે.
એમનાં સ્ત્રીપુરુષો ખાસ કરીને નાયક-નાયિકા રડ્યાં અતિકાયઃ એમની
લાગણીઓના ધોધ જાણે કોઈ હાથી-હાથણી સુંઢમાંથી પાણીનો માર
વર્ષાવી રહ્યાં છ ! હું તો કની ગુંગળાઈ બેહોશ બની જઈ છ ! મુવાં
હસવાનાં છમકલાં પણ એવાં ગંજવર કે પાંસળાં દુઃખી જાય અને ખાંસી
આવે ! વળી તેમાં સામસામા આવેશોનો અખાડો જામે અને
મલ્લકુસ્તી મંડાય, ત્યારે મ્હારા જેવીને તો આંખો મીંચીને સટકી જ
જવું પડે.

સૂત્રધાર

(સસ્મિત) ત્હારે તો તખ્તા ઉપર વહેંતિયાં માણુસ જેવાં જણાય છ !
એમાં શો રસ ?

નહાનીખહેન

ના, મોટાભાઈ, એમ વાતને ઉડાવી ન દો. ત્હમારે લખવું જ
પડશે. હું અને ત્હમે માણુસ જેવાં માણુસ તે કંઈ વહેંતિયાં ?—છટ !

નાટક એટલે શું ? સૃષ્ટિનું પ્રતિબિમ્બ, કુદરતનો ચિતાર, સારી
મોટી આરસીમાં આપણું મોં સામે દેખાઈ રહે છે એવી તાદ્દશ છેખી.
નાટકકારે આને ખદલે ભૂતાવળ જેવું કે ફરેસ્તા-અખસરા જેવું ચિતરી
મારે છે. વળી વાંચનાર અને પ્રેક્ષક કંઈ ધડો લે એવી શુભ ધારણાથી
દર્તા લખેનો હેતુ, તો બી એણે માપસર ઉઠાવણી જ કરવી બેધગે.

મહારા તહમારા જોવાનાં વૃત્તિ, આશય, હારજીત, સુખદુઃખ, દુનિયામાં બની આવે છે તેવાં ચિત્રાં હોય તો જ તે ઉપરથી હું અને તહમે યોધ ગ્રહણ કરી શકિયે ને ?

અથવા તહમારી માનીતી સુંદરતાની કસોટીએ વાતને કસી જીવોઃ નરી સુંદરતા. અતિકાય પાત્રોનું દરેકનું તેમ એકબીજા સાથેનું પ્રમાણ, તેમ પાત્રો સાથે બનાવોનું પ્રમાણ, કોઈ ઉસ્તાદ ગણિતશાસ્ત્રીની ચાક્રસાધથી જળવ્યું હોય, તો એવું નાટક પ્રમાણસર બને એ વાત કબૂલ; તો બી એ કંઈ સુંદર કહેવાય ખરું કે ? એવાં અતિકાય પ્રાણીઓની દુનિયા એને સુંદર ભલે કહેઃ આપણી સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષોની દુનિયામાં તો એ સુંદર નહીં, હરગીજ નહીં. વહાલું લાગે, અતિ વહાલું લાગે, જાણે આપણું પોતીકું જ, તેને જાણે ગોદમાં લઇને ઉર્મિઓ ઉપર ઉર્મિઓ અનુભવ્યા કરિયે એનું નામ સુંદર.

(સૂત્રધાર આ લાંબાં ભાષણ દરમિયાન વિચારમાં પડયો છે કે કાફીનો ખ્યાલો લીધો છે તેના સ્વાદમાં જ શુલતાન છે, એ કંઈ મુખમુદ્રા ઉપરથી કળાહું નથીઃ અભિનય કલાનો ખાં ખરો ને !)

નહાનીખહેન

(કાફીનો ખ્યાલો પૂરો કરી) વળી તહમે જ હમણાં હમણાં નથી કહેતા કે આપણે આટઆટલી મેહનત ઉઠાવી અવનવાં નાટક બહાર પાડિયે છિયે, પણ પ્રેક્ષકો કંઈ ખહેલાં જોટલા આકર્ષીતા નથી.

સૂત્રધાર

તે ?

નહાનીખહેન

જીવો સાંભળો જરા. એ તહમે જેને અવનવાં ગંણો છો તે પ્રેક્ષકોને તો એ ભગવાન એ ને એ લાગ્યા દરે છેઃ જરા તરા ફેર. ખરી નવીનતા તો હું કહું છું તેમ, બનાવો અને સંજોગો અને પાત્રો અને ભાવ આ સમયના જ, અને ન મોટા ન નહાના આપણા જ મધ્યમ ઘાટના હોય, તો તેવા નાટકમાં ખરી.

સૂત્રધાર

મહેલ, મંદિર, કિલ્લો કે એવું કંઈ સૌ જોવાને આકર્ષાય; નર્મી મકાન જોવા મકાનમાં જોવાનું શું ?

નહાનીખંડેન

એ જ તહેમરી ભૂલ થાય છે. એક પ્રયોગ તરીકે તો હું કહું છું તેવી કુદરતની તાદશ છળી પ્રેક્ષકોને દેખાડી જીવો !

સૂત્રધાર.

(રોકું ધુણાવતો) જોટ જશે હો !

નહાનીખંડેન

ઓછી પીડા. હમણું ય ક્યાં તહે નફો ખાટો છો ?

સૂત્રધાર

વારુ, પણ અલિનયનું શું ?

નહાનીખંડેન

અરર, શું નકામું માથું પકવો છો ! મોટાભાઈ, એક અચ્ચું બી જાણે કે બહુ મોટા કે બહુ નહાના કદનાં અમાનુષ પાત્રો હોય તેમના હાવભાવનો અલિનય મુશ્કેલ. માણસ જેવાં માણસ, તે તો જીવો ને આપણે જ આ વાતચિત કરિયે છો તેમ જ ખોલે ચાલે. ખાસ અલિનય કશો જ નહીં તે જ એવા નાટકમાં ઉત્તમોત્તમ અલિનય. કલાનો પૂરો ખહાર ક્યારે ? કોઈ સામાન્ય લતા ઉપર ઝૂકી રહેલા પ્રકૃત્વ સુમનની માફક તે આપોઆપ ખીલી પ્રકાશી મ્હેકી રહી હોય ત્યારે જ.

સૂત્રધાર

કપડાં, પડદા, રાચરચીકું, કશો જ ખાસ ખર્ચ નહીં ?

નહાનીખહેન

નહીં સ્તો વળી.

સૂત્રધાર

(નિરાશાનો ડોળ કરતો) પ્રેક્ષકોની સહાનુભૂતિ ચે માફકસર જ. ન કોઈ અમુક પાત્ર જોઈને વિહ્વલ, ન ' વન્સ મોર (once more) ' ની ગર્જનાઓ, ન—

નહાનીખહેન

નહીં હાલની નાટકશાળાઓની ભ્રજતા, નહીં નાગાધ, નહીં આડ-મ્પર, નહીં રસરંગના ઘટ લપેડા, નહીં કૃત્રિમતા, નહીં અસમ્ભવ,—મોટા-ભાઈ, વિચાર વિચાર ને વિચાર જ કર્યો કરો, તે વિચારનો કશો ચે છેડો હતો હશે ? એક વાર અજમાયશ તો કરી જુવો. કંઈ નહીં તો ય તહમે એકવીશ નાટક તો આ સાતઆઠ વર્ષમાં ઉપજાવ્યાં હશે;—તો આ બાવીશમું; અને આદિ મધ્ય અંત આખું ચે નવી ઢળતું, નાન્દીથી તે ભરતવાક્ય સુધી કુદરતી.

સૂત્રધાર

(ઉમંગમું આવતો) વારુ, નહાનીખહેન, તહને આટઆટલો આગ્રહ છે તો તહને પણ રાજી કરીશું.

નહાનીખહેન

(હલા થઈ જઈને) ક્યારે વળી ? હું તો અધીરી તે નથી જાણતા ? લાંબા વાયદા કરશો તે કંઈ ચાલે બાલે નહીં. હા, તહમે તહમારી વાત જાણ્યા ! (રીસાવા જેવો છણકો કરે છે.)

સૂત્રધાર

વા, વારુ;—(એને ગાલે જરા અડક્યા જેવું કરી) જો, નહાનીખહેન, તું અધીરી અને પાછી ટીકાખોર, તેથી જ તહારાથી કેટલીક બાબત છાની રાખવી પડે છે; બાકી તું કહે છે કની તેવું જ નાટક લખાઈ તૈયાર થઈ ગયું છે, અને લખવીશું પણ.

નહાનીબહેન

શું સાચ્યું ? ક્યારે ક્યારે મોટાભાઈ—કહો ને !

સૂત્રધાર

જો, ચાલ, આ (ચપટી વગાડતો) પડો ઉપડો !

[નય છે.

ମା ଶ୍ରୀମାତା ।

મંગલાચરાણુ

(નટ-ચમૂનો ગવૈયો પૂરા લિખાસમાં વાચોલિન સાથે છેક આગળ

આવી મધ્યમાં ઉભો ઉભો)

(પદ)×

સાવધ, મનવા !-વામ પ્રલોભનથી.

સાવધ, મનવા !-બિષય દશન બિખથી.

બચપન ગમતરમતશ્રીભૂતથી

વય કિશોર કુટતી: સાં

કનક-બરન કળી બિકસત બિકસત

મધુ સૌરભ સજતી: સાં

કુલકલબીજ પિકત કથુ આલા

કથુ બનસત બિગરી: સાં

x જુવો ચોપડીને અંતે ટિપ્પણ.

પ્રવેશ ૧ લો

પાછલા પ્હોરની ચાહ: ભાઈબહેનની મસ્તહુત.

સ્થાન: પાલની નદીને કાંઠે અસલનેરના દેસાઈ પોળ નામે મહોસ્વામાં
રા. રા. લક્ષ્મીરામ રાજર્ષિના મકાનમાં ભોંયતળિયે ચોકની પરસાળ.

સમય: બપોર પછી આશરે ચાર; જૂન માસના મધ્ય ભાગમાં,—ચોમાસાનો પહેલો
વર્ષાદ પણ હજી પડ્યો નથી એવા વર્ષામાં.

પાત્રો

ગં. સ્વ. ધનકોર, લક્ષ્મીરામનાં માતૃશ્રી;

સૌ. લક્ષ્મી, લંબનાં વહુ;

સૌ. ઇલાવતી, રા. રા. મણિલાલ વૈશ્વામિત્ર હર્દે મણિભાઈ સીંહેબનાં વહુ,
ધનકોર ડોશીની બહેનની પુત્રી; પાછળથી

દોલતરાય, લક્ષ્મીરામ-લક્ષ્મીનો હાઈસ્કૂલના ૭ મા ધોરણમાં હમણાં જ
ચહેલેલો પંદર-સોળ વર્ષનો પુત્ર, અને

પક્ષા, એની તેર વર્ષની બહેન.

લક્ષ્મી

(ઇંબને આવતી જોઈ) આવો આવો, મોટી બેન, તમે તો કની
હવે વરસમાં એક વાર પણ પોતાના વતનને પાવન કરતાં નથી.
બાળ્યું, પાવતીનાં દરસનની યે ઇચ્છા થતી નથી ? નવસારીથી ક્યારે આવ્યાં ?

(ધ૦ હાળી લલિત વચ્ચે પીઠવાળા બાજુ ઉપર બેઠો ચાલ્યો નાળીને ગોમુખીમાં હાથ રાખી માળા ફેરવતાં બેઠાં છે, તેમની ખાસે એવા જ ચાલ્યો ધ૦ને બેસવા મુકી આપે છે.)

ધનકોર

(ખહેરી હોવાથી મોટથી જ બોલતી) દોણુ, મારી લાણી કે ? આ ફેરે તો બહુ દહાડે જણાઈ. સારી છે ? છોકરાંજીયાં, મણિભાઈ, સૌ ખુશી તો ખરાં ?

ઇલાવતી

(ધ૦ ને પગે લાગીને બેસતી) હા, માશીબા, અમે છોકરાં આજ સહેવારે જ આવ્યાં. આ વખત તો ચાતુર્માસ અહીં જ રહેવાની છું, ને રોજ ત્હમારો આશીર્વાદ લેવા એક ફેરો તો આવીશ જ. ત્હમે 'સૌ સારાં છો ? લક્ષ્મીભાભી, દેવલતભાઈ તો નિશાબે હશે ?

લક્ષ્મી

(ચાહને સારુ પરસાળને હાથે ખૂણે સંચો સળગાવતી) ઇસકેલમાં તો હજી રજા ચાલે છે, પણ એનો એક આ'મણુ ભાઈબંધ છે તેની જોડે રોજ જમ્યો કે વાંચવાલખવા જાય છે. તેનું ઘર છે એવાંરો ઉપર, એટલે બપોરે યે ઉઠનાટ ઓછો. હવે આવતો હશે. રમણુભાઈ આવ્યા છે ને ? સું ભણે છે ? હા, હા, એ તો કોલેજની ખીજી પરીક્ષામાં પાસ થયા; લલત કહેતે 'તો; પરમ દા'ડે જ બધાં આપણી નાતનાં નામ મને જાપામાંથી સંભળાવ્યાં. માણેક સરદેસાણુનો. કંચન એમનાથી મોટો તે નપાસ થયો ને એ બહુ ઉંચે તબક્કે પાસ થયા.

એ તો હજી ય આગળ ભણવાના હશે સ્તો. હાલના ભણતરથી યે તોળ્યા. વરસોનાં વરસ પાર જ ન આવે, ને પાછાં ખરચાળ. આગળ છોકરાઓ કાસી જતા હશે, તેમને યે મહિને ને મહિને આટઆટલાં રૂપિયા મોકલવાના નહીં, બા.

દોહત

(આવતાં આવતાં) કોણ ઇલાખા ? હું તહમારે ત્યાં થઇને આવ્યો. હાશ, હવે તહમે મહારી વકીલાત ખાપા પાસે કરજો. રમણ કહેતો હતો એ તો ચાર દિવસમાં પાછો કોલેજ જશે, પણ તહમે સૌ રહેવાનાં છો. અને વચ્ચે વચ્ચે ફુવાળ પણ આવ્યા કરવાના છે.

(પરસાળમાં જમણી ખાલુએ વચ્ચે [R. C.] એક પાછળ એક બે શીકાં લટકે છે તે પાછળ સામી લીંતે ખીંટીઓ છે તે ઉપર કોટ ટોપી મુકીને ઈં પાસે લપાઇને બેસે છે; જરા વારમાં આડો થઇ તેના ખોળામાં માથું મુકે છે [પગ ચોક તરફ, જમણી કોણી લોંચ પર] અને તેના મોં સામે જોયા કરે છે. ઈં તેને માથે હાથ ફેરવે છે.)

ઇલાવતી

આંવ ખેરા, તું તો હવે મોટો થઇ ગયો,—રમણથી કેટલાક ઊંચા થવું છે ? મૂછો ય ફૂટવા માંડીને શું ? શેની વકીલાત કરાવની છે ?

લક્ષ્મી

એ તો અમથો. રોજ રમણલાઇને લાંખા લાંખા કાગળ ચિતરે છે અને એમના જવાબ આવે છે, તે તમે તો અધું ય જાણતાં હસો.

દોહત

ખા, કાગળોમાં અમારું લાણવાનું અમે એક ખીજાને લખ્યા કરિયે તે ખુટે જ નહીં. કોઇ વાર નિબંધ તો કોઇ વાર લાપણુ, કોઇ વાર સંવાદ કોઇ વાર કવિતા, તો કોઇ વાર નિશાળની કે માસ્તરની કે કોઇ ચોપડીની ટીકા—એવું એવું. તહમને ઇંગ્રેજ કાગળની અદેખાઇ એટલે વહેમ આવે, પણ આપણા ઘરની ખાનગી જેવી વાત તહમને વગર પૂછયે તે હું કદાપિ લખું ?

ઇલાવતી

એવું શું છેજે ?

લક્ષ્મી

અરે જો તો અમથો. ધમણું જરા ભાઈ ભાગણ કરવા તરફ વલ્યા છ, તે ધરમાં વાતચિતમાં ચે લાંબાં ટાલણાં કરે છે. જો, જાણે હું કેવો હોંસિયાર, પણ ટાઈ આગ્યું ગયું સાંભળે તે તો મનમાં હસે અને વળી કીંમત કરે કે ભાઈ તો વાયલ દેખું.

દોલત

(જોડો થઈ) જુનો, મલાળા, ભાપણ તો ખાએ કર્યું અને તહમારો સવાલ કેવો આપાદ ઉડાવી દીધો. ખા, તહમે વકીલાતની સનદ મેળવો કની તો ટ્રાટમાં ભલભલા વકીલ-ગારિસ્ટરને પણ હંકારો.

લક્ષ્મી

વારુ, ભાઈ, હવેની છોકરીઓએ ધરસંસાર મંડાવાનો નહીં તે વકીલ ગારિસ્ટર જ થસે કની; નહીં તો ખાવીઓ થઈને જગત આખાને બોધ કરવા નીકલસે જે છોકરાં આમ ઉછેરો ને આમ ફેળવો, અ-ને ધરસંસાર આમ આમ ચલાવો ને સુધારો.

ધનકોર

કીકા, તું જરે તારે તારી બાની મળક કર્યા કરે તે ઠીક નહીં. મેં તને કેટલી વાર કહ્યું હસે. પણ હાલનો જમાનો જ કંઈ આર તરેહનો થઈ ગયો છ.

દોલત

ના, દાદીમા; ખા મહને જેટલી વાર ધરમાં હોઈ તેટલો બધો ય વખત ટોક્યા કરે તેનો શો રસ્તો તે તહમે જ કહો વારુ, એમની કે કોઈ વડીલની સામે તો મહારે કદાપિ બોલવું નહીં; એટલે પછી સહજ ટોળ કરી એમને હસાવીને જ એમનો ગુસ્સો ગળી જાય એમ કરવું પડે.

દલાવતી

ઓહો, દોલતરાય, તહમે તો જિંડા દેખું. પણ તહમારે મહારી પાસે શી વઢીલાત કરાવવી છે તે હજી ક્યારે કહેશે ?

લક્ષ્મી

એમાં સું કહેવાનું હતું ? લ્યો ને હું જ કહું. મારે જેવો આ દોલત તેવો જ તમારે રમણભાઈ છે અને મારી પત્ના છે તેવી જ તમારે શ્રીમતી છે. પણ દૈવે તમારીઅમારી સ્થિતિમાં એ મોટા ફેર રાખ્યા છે તે સા માટે તે ઈશ્વર જાણે. બળ્યો એને ત્યાં 'યે અન્યા' જ, કે અમારી કમાણી ઓછી તો અમારે ત્રણ માતાઓના પથરા પડ્યા છે, ને તમારી સ્થિતિ મારી એટલું જ નહીં પણ તમારે ત્રણ છોકરા, એટલે ત્રણ મોટી બળ્ખે ત્રણ ત્રણ હજારની હુંડીઓ, અને છોકરી તો એક જ શ્રીમતી.

ધનકૌર

બળ્યું લખમી, વળી કહેસો કહે છે પણ તમે તમારાં જ છોકરાંને ટોકો, મારી ભાણીની સારી સ્થિતિને ને એના છોકરાઓને ટોકો, વળી અધૂરામાં પૂરું ઈશ્વરને ય ભાંડો, પછી આપણું તે કિદા'ડે જાનું આવે વારુ !

(લ૦ મોં મચકોડે છે, દોઠ ઉઠતોડ ને તેનું મોં ઝાલે છે.)

લ૦-લ વળી ખબરદાર !

એમ તેને તરછોડી કહોડે છે, એટલે)

દોલત

(ખડખડ હસતો) ના, દાદીમા, આ છોને ટોકો, જેમ ટોકશે તેમ અમે સૌ મામાદોષનાં ભાંડુ વધતાં જ જમથું ને !

ઈલાવતી

મહેનેય, માશીઆ, જરાયે ઝૂંમ નથી, છો ને બોલે; ખટકબોલાં માણુય તો સારાં; ભોળાં હોય. પણ એમાં દોલતને વધીલાત શી કરાવવી છે તે તો હજીયે હું કંઈ સમજી નહીં.

(પદ્મા બહારથી આવે છે એટલે દો10 અને એ જોડે પરસાળને જમણે છેડે ભીંત છે તેની વચમાં એક બળી ગલીમાં પડે છે, તેના આસારમાં બેસે છે, અને ધીમી ધીમી-મોટાં ન સાંભળે એમ-વાતો કરે છે. ડાળી બાજુએ બેઠેલાં પાત્રોની વાતચિત ચાલુ જ છે.)

લ0- અરે એમાં સું કહેવાતું હતું ને વળી કહેયીંયે સું ફલ ? પાંચના પચ્ચીસ કરી આપવાની કોઇમાં ય સક્તિ હોય તો કહું લેખાસર.

ધ0- ભાણીબહેન, સંસારીઓને બીજી સી વાત હોય ? પદ્માનો કન્યાકાળ થઇ ગયો છે તેને હવે ઠેકાણે પાડવી જોઇયે કની એ જ વાત, ને એ જ વિગત, બીજી કસીયે નહીં.

ધ0- પદ્માનો લક્ષ્મકાળ થયો છે તો શ્રીને ક્યાં નથી થયો ? ઉલટી શ્રી તો છ મહિના મોટી હશે અને પદ્માથી જાંચી અને ભરાઉ પણ છે.

લ0- તમને તો, મોટીબહેન, વળી કહેસો બોલે છે, પણ મોંમા-ગો વર મલે. એકને એક

દો10- પમ્મીબા, ક્યાંથી આવે છે ?

પ0- લીહુને ત્યાંથી.

દો10- તેમાં આંખો રડેલી કેમ ? એને કેમ છે ?

પ0- મોટાભાઈ, વાત જ ન કરશો. બિચારીને પાંચ દિવસથી લહાડિયો તાવ આવે છે.

દો10- તે તો ખબર છે. પણ તેમાં તું આજ આટલી બધી ગળગળા કેમ થઇ ગઇ ?

પ0- મેં તો આજે જ જાણ્યું કે બિચારીની કોઇ દવાયે કરતું નથી.

દો10- હેં, એમ કેમ ?

પ0- અળખામણી તેથી.

દો10- સગી માને પહેલી છોકરી ને વળી ગામ આખાને બહાલી લાગે એવી, તે અળખામણી હોય જ નહીં.

છોકરી તે તમારે તો જાણે
એ ચોથો છોકરો જ, ને
વળી તમારું ઘર તો ત્રણચાર
પહેડીથી ભરેલું. આપથી બેટા
સવાયા જ થયા, તે ભરેલામાં
ભરાતું જ ગયું. મણિભાઈ
સાહેબને હવે કેટલો પગાર
હશે—આરસો કે પંદરસો ?
વસંતપંચમી ઉપર કાગળ તો
આવ્યો'તો, ને અમે સેવ પણ
ઓસાવી'તી, પણ હું તો, માટી-
બેન, આ છોકરીઓની દુગ્ધામાં
કની પાછી ભૂલી ચે ગઈ.

.

૪૦— હોય ખહેન, પણ પંદ્રાનો વર
જોવાનો એમાં દોલતને શી
ફરિયાદ કરવાની હોય ?

૪૦— ઇલા, તું બેન પરદેસ રહી
રહી મંસાર—જન્મજન્મથી છેક
અજાણી થઈ ગઈ. આપણી
નાતની ચારે સેરીમાં તો નાનું-
મોટું સૌ આપોઆપ જાણે,
જે પંદ્રાને પરણાવવાનો ખરચ
ને દોલતને લણાવવાનો ખરચ
બેચ અમારાથી કંઈ સાથેલાગા
ઉપડે ?

૪૦— તેથી ?

૫૦— સગી માયે સગી નથી, સગો
બાપે સગો નથી,—

દા૦— સગો ભાઈ ચે સગો નથી,—

૫૦— નથી સ્તો વળી ! પણ એ તો
કની હવે થોડા જ દિવસમાં
જણાઈ રહેશે, હા બા.

દા૦— એમ મહેણાં ન માર. હું ચે કહું
છું જણાઈ રહેશે, પણ તહારી
વાત આગળ ચલાવ.

૫૦— શી ચલાવવી'તી ? દીકરીની
માટી તે અળખામણી નહીં
તો ખીજું શું ?

દા૦— એટલે ?

૫૦— એટલે શું ? મહેન આગળ
લણાવવાને પૈસા નથી તો
લીલુને તાવ મટાડવાને દવાના
ચે પૈસા નથી.

દા૦— આગળ લણાવવાને પૈસા તો
મહારે માટે નથી કેમ જો પૈસા
તહને પરણાવવાને જોઈયે.
પણ તહાડિયા તાવની દવા તો
રોજની એક પૈસાની, તે એક
એક પૈસો પણ નથી ?

૫૦— હે" મોટાભાઈ, એક જ
પૈસાની ?

દા૦— હા, પંચમી, એક એક પૈસાનું કિવ
નાઈન ટપાલ ઓફિસથી લઈ
ચાર દિવસ લીલુને ફકાડીશ
કે એનો તાવ ઉતરી જશે.

લ- બબ્બું મોટીએન, તમને તો જરીએ જરી રહેવું પડે. તેથી, તેથી, સું કર્યા કરો છ? છોકરીને કંઈ કુંવારી રખાય ?

ઈ૦- (લ૦ ના શુસ્સાથી ઉલટી વધારે નરમ બનીને) ના, બહેન. પણ દોલતને લાણુવ્યા વગર પણ ચાલે ?

લ૦- હારતો વળી એની મેળે ચલાવી લેવું પડે. પહેર મા-ટલીકુટમાં પાસ ઉતરે કે વળજે નોકરીએ. હવ કંઈ નાનો હસે ? પોણાસોનો પગાર, કંટા ધરીસ, આવાં દુકાળ-મોંઘારતનાં વરસ, ને ત્રણ ત્રણ દુગ્ધાઓને સાંધવાની. એક માંડવો ઉકલે ત્યાં તો ખીન્ને તૈયાર જ ! સું કરિયે, મોટીએન ? કોલેન્નેના મોટા ખરચ મોટા લોકને પરવડે. જેવાં સૌનાં નસીબ. નોકરીએ ચહી જે વીસપચ્ચીસનાં પગાર લાવે તે ખરો. છોકરો હોંસિયાર છે ને નસીબ પાધરાં હસે તો આગળ ઉપર એની મેળે વધસેસ્તો. વીસપચ્ચીસમાં કંઈ જન્મારો પડી રહેવાનો હતો ? (આ લાપણુ દરમિયાન

ચાહ નાખી કિટલી ઉતારે છે, સંઘ દૂધ મુકે છે, તે થઈ જતાં કિટલીમાં જ નાખે છે, હલાવીને ચાહ ખ્યાલાઓમાં કહડે છે અને ઉઠી એક ખ્યાલો ડોરીને આપી ખીન્ને ઈ૦ ને આપતી) હ્યો, મોટી એન; આ ચાહ પીઓ.

પ૦- ત્યારે એ તો હું એ કરી શકું. પણ એટલી ય એમને દાઢને ખખર નહીં હોય ?

દા૦- ખરીસ્તો. માટે જ મદને નવાઈ લાગે છે ને સમજાતું નથી. લીલુ પોતે શું કરે છે ?

પ૦- એ તો મહારા શિવાય કાશ નેડે બોલતી જ નથી; ને મહારી પાસે એ એક જ બોલ બોલ્યા કરે છે.

દા૦- શો ?

પ૦- ઈશ્વર મહને મોત આપે તો છૂંકું, મહારે જીવવું નથી; મહારાં બહાલાં માગ્યાપને માથે આટલો બધો બોજ નાખવાને આ નાતમાં. તે હું ક્યાંથી આવતરી, એવું એવું જ બોલ્યા કરે છે.

દા૦- (સ્વગત) ખાર-તેર વરસની કુમળી વયથી આવો સંતાપ, - એ છોડ તે શી રીતે ખીલે ? (ક્ષણ વિચારમાં પડી જાય છે-)

(નળી આગળ આવી ખાલો દોઢને આપતાં પઠને ધીમેથી)

લક્ષ્મી

અડી પૂમડી, ઇલાખા બેકાં છે તેમને બોલાવતી ય નથી ? વાહ !

(મોટથી) દોલત, તને ભૂખ લાગી હોય તો પેલું સીકે ગરમું લટકે, બંને જોઈતું લેજો.

ઇલાવતી

(સ્વગત) હીક, હવે સમઝાયું. (ચાહ પીતી પીતી મોટથી) દોલત-લાઇ પમ્મીબા જોડે શી ગોઠડીમાં પડ્યા છો ? પક્ષા, બહેન, કેમ તું તો મહેને ભૂલી જ ગઇ ?

(દોઢ પઠ ઉઠીને પાસે આવે છે.)

લક્ષ્મી

પમ્મી, તારી ચાહ કિટલીમાં છે તે કહાડી લે, હું બાનું પાન કરું.

(લક્ષ્મી ઝટ,ચાહ પી લઈ ધૃં ને સારું પાન કરવા અને પાનસોપારી તમાકુ છુંદવાને પિત્તળનાં ખાચણી પરાય લાવવા જાય છે.)

પક્ષા

ના, ઇલાખા, ભૂલી તે કેમ જાઉં પણ બહારથી આવી તે મહારા મનમાં કે જરા મોં યોઇ આવીને તહમારી પાસે આવું, પણ મોટાલાઇને બહેન બહુ વહાલી છે તે છૂટી જ પડવા નથી દેતા-

દોલત

(ધીમેથી) અહો, પમ્મી, દ્વિ-અર્થાં વાંકાં વેણુ-હસવું ને રડવું બંને કે ?

ઇલાવતી

(બરાબર નિહાળીને ધીમેથી) હા, ખસા, તહારી આંખ રૂંદલા જેવી છે ખરી, -જા, મેં ઘોષ આવ, તે પછી આવ, ચાહ પી.

(૫૦ ચોકને જમણે છેડે ભીંતે મધ્યમાં નજ છે ત્યાં મેં ઘોવા જાય છે.)

ઇલાવતી

(ધીમેથી) દોલતભાઈ, દ્વિ-અર્થી કેમ ?

દોલત

(ધીમેથી) છૂટી થવા નથી દેતા એટલે પરણવામાં નડતર રૂપ છે-સમજ્યાં ?

ઇલાવતી

(ધીમેથી) અને વહાલી એટલે અળખામણી-ઓત્તમારું ભલું થાય ! હવે સમજી, રજે રજ સમજી. તહારે શી વકીલાત કરાવવી છે તે પણ સમજી.

(લક્ષ્મી પાછી આવે છે એટલે)

ઇલાવતી

વારુ, દોલત, વહાલાભાઈને રાતે ઘેર મોકલીશ ?-પરવારીને આવે.

દોલત

જરૂર કહીશ; ખાપા એમની મેળે જ આવશે. (ધીમેથી) ઇલાખા, હું ય જોડે આવું કની ?

ઇલાવતી

(ધીમેથી) ના, ખેટા, તહારી જરૂર નથી.

(હસે છે.)

દોલત

(છેક પાસે જઈને) બેબે, હાં !

ઈલાવતી

વારુ, વારુ, જરા વિશ્વાસ રાખ; ને જરા ધીરો પડતાં ચે શીખ, ખેટા. એકબે રાતમાં કે એકબે માસમાં પણ શું વહી જવાતું હતું ? મેટ્રિક થા ત્યાંસુધીની તો નિરાંત છે ને ?—આગે આગે ગોરખ જાગે.

(મોટથી) માશીયા, ભાભી, હું જાઉં છું. (૫૦ મેં ઘાઇ આવી કિટકી તરફ જાય છે તેને) પમ્મીયા, તું ઘેર ક્યારે આવીશ ? રમણુ વચ્ચે પરીક્ષા પછી અહીં આવ્યો'તો કની, ત્યારનો તહારા હાથના સાતપડા બહુ જ વખાણે છે. ચાલ ને, જહેન, મહારી જોડે જ.

પદ્મા

બા, હું જાઉં ?

ધનકોર

હા, બેન, એમાં વળી પૂછતું હોય ?

પદ્મા

(દોઠ ને કંઈ કહેતું છે એમ ચેતી જઈ) ઇલાયા, તહમે જતાં થાવ એટલે હું આવી પહોંચું છું. (સારું લુગડું પહેરવા અંદરના ઓરડામાં જાય છે તેને)

લક્ષ્મી

પાછી ક્યારે આવીશ ?

ઈલાવતી

બહાલાભાઈ ત્યાં આવશે તો એમની જોડે, નહીં તો ઘાટણની જોડે મોકલીશ. જમી પરવારીને આવશે.

(ઇં જવા નીકળે છે.)

ધનકૌર

ભાણી, આવજો !

લક્ષ્મી

માટીબેન, આવજો !

ઈલાવતી

વારુ, માશીયા, વારુ, ભાભી. ત્હમે પણ, ભાભી, દર્શને જતાં આવતાં આવશો.

(બહાર નીકળતાં સ્વગત) અહહહ ! અસલનેરમાં પણ મુકતાં જ આ શી વાતો સાંભળું છું ? એક ને એક છોકરાને પૂરું ભણાવી શકાશે નહીં, તે એ છોકરો પણ કેવો ? સાત ખેડીને તારે, કદાચ દેશને પણ ઉબળે એવો. રમણ ઉપરના કાગળોમાં કાંઈ કાંઈવાર એની આલક કલમ પણ કેવી દહેરે ચઢી જાય છે જે !...

એમને બોલાવું ? ના, ના, એમના વ્યવસાયમાં ધર તરફનો લેશ પણ ઉમેરો ન થવા દેવાનો નિશ્ચય આટલાં વર્ષ પાળી શકી છું તો હજી એ પાળવો જ છે. અને જોઈ તો ખરી લક્ષ્મીરામના પોતાના વિચાર શા છે. સાધનહીન તે મતિહીન કે મતિહીન તે સાધનહીન ? હરિ ! હરિ !

[જાય છે.]

(લં દર્શને જવા સારુ ચાટલોચાંલો સમારવામાં પડે છે. પં ખેડેરી આવીને ચાહ પીવા માંડે છે.)

દોલત

પૃમ્મી, ઇલાખાને તું બહુ વ્હાલી તે ત્હને તુરત છૂટી કરી આપશે.

પદ્મા

(ચાહનો એક ઘૂંટણે ખીને) ઇલાખાની તો જોડ જ નથી:—

દોલત

રૂપમાં,

પદ્મા

(ખીલે ખીને) હેતમાં,

દોલત

ચતુરાઈમાં.

પદ્મા

(ત્રીલે ખીને) સુખમાં,

દોલત

ઉદારતામાં,—

પદ્મા

ખ્યાલો ખાલી કરતી) હં, તે ત્હમને લણવાનો ખર્ચ એ આપશે; હવે હું સમજી.

દોલત

તું સમજી તે ધૂળ ! કોઈનો આપેલો ખર્ચ હું લેવાનો જ નહીં ને !

પદ્યા

(ચાળા પાડતી) હું કાણુ દોષતરાય ! રાયજી સાહેબ ગાલાદર !

દોલત

બા, બા, હજી છેક બાળક નહીં તો ! પાંચ મિનિટ ઉપર તો આંખ-માંથી આંસુ પડવાં જ બાકી હતાં, અને હવે પાછી બાણે આનંદ માતો નથી. સીધી વાત કર.

પદ્યા

હ્યો, શી વાત કરતી છ ? કિવનાઈનની ?

દોલત

એ એ ખરી સ્તો; ભૂલતી નહીં. હમણું હું લઈ આવું છું તે અત્યારે જ પહેલી પડીકી જીલ ઉપર મુકાવી દેજે અને તાવ પૂરેપૂરે બચ સાં મુધી રોજ આ વખત આપ્યા કરજે.

પદ્યા

આનાકાની કરશે તો મોટાભાઈએ ખાસ આણી છે એમ કહીશ, કહું કની ?

દોલત

વળી ચરકી ! હું તહને મોટાભાઈ. પણ એને હું કાણુ ! મહને એ કાણુ ? એક મઝાની ચંચળ છોકરી, તહારા જેવી, ને તું તો મહારી બહાલી બહેન. તું બાણે છે ?—શું બાણે ?—હજી છેક બાળક.....સમજ, પચ્ચી, સુખી લગ એટલે—છોકરીઓને આખું જીવન, છોકરીઓને ઘર એટલે સર્વસ્વ: પણ છોકરાઓની વાત જુદી છે. અને મહને તો તું બાણે છે જ કે હજી વર્ષો મુધી લગને વિચાર જ નથી. હું લગ કરવાનો વિચાર કરીશ તે પહેલાં તો લીધું અને બીજી ઘણી એ ક્યારની પરણી ગઈ હશે.

આ તો એ બિચારીનું તું કહે છે કાઠ નથી અને એનો તાવ આપણાથી થે જરા જોટલી તસ્દીએ ઉતારી શકાય એમ છે, તો એટલી એની કે કાઠની સેવા કેમ ન કરવી ?

વારુ, જો મૂલ વાત ઉપર આવિયે. તું ઈલાખાને ત્યાં જવાની.

પદ્મા

હા.

દોહત

ખાપા ત્યાં આવવાના.

પદ્મા

હા, તે એમ કહું—

દોહત

સાંભળ, સાંભળ હવે. ઇલાખા કહેવાનાં જ કે હું મદદ કરીશ, પણ દોહતને લણાવો, અને પદ્માને પરણાવો, અને કરો.

પદ્મા

ત્યારે ત્હારે શું કહેવું ?

દોહત

કે ભાઈ ત્હમારી મદદ નહીં લે.

પદ્મા

(આનંદમાં આવી) તો ઇલાખા ખાપાને એમ કહેશે કે પદ્માને પરણાવવામાં હું મદદ કરીશ, અને ત્હમે ત્હમારે દોહતને પૂરું લણાવો ?

દોહત

ના, એમ કહેવાનાં હત તો તહને ત્યાં ન જોલાવત, મહને જોલાવત. વળી મદદ વડે દીધેલાં કન્યાદાનનું પુણ્ય કોને ?

પદ્મા

પણ તો તો કંઈયે સુઝ પડે એવું નથી. મહને મદદ કરાય નહીં તે તહમને ખપે નહીં; અને બાપાથી બંને થાય એમ છે નહીં.

દોહત

મહને મદદ ખપે નહીં એટલે કે ભેટ ખપે નહીં. દ્રોષકુવાણને મન હું રમણુ જેવો જ એટલે એ તો આપવા ઇચ્છે, પણ આગળ ઉપર દ્રોષ કાળે રમણુ અને એના ભાંધઓ કે એમની વહુઓમાંથી દ્રોષ આપણને મહેણું મારે,—

પદ્મા

એ બી ખરું.—તે એટલું તહમારાથી ન ખમાય ? મોટી બાબત સાધવાને માટે એટલી નહાની વાત ના સંખાય ?

દોહત

પદ્મી, તું છોકરી છે તે એમ જોલે છે. પણ મરદની મરદાની શેમાં ? સ્વાશ્રયી રહેવામાં જ. ઇલાખાના પણ ઓશિયાળાં શા માટે થવું ? મહારે ભેટ નથી લેતી. પણ ઊછીના આપે—કુવાણ આપે અને બાપા લેવા દે તો લેવા છે, અને એ કર્જ કમાઇને પાછું વાળી દેવું છે. અને તે પણ દ્રોષ-કુવાણનું જ, બીજા કાઇનું નહીં. કર્જ લેવામાં પણ સો મણનું સપાકું ચડે છે જ. પરંતુ આપણી સરજત ગરીબીમાં થઈ એટલે એટલું ઓશિયાળાપણું શરુવાતમાં સાંખવું પડે.

પદ્મા

પણ, મોટાભાઈ, કમાવાનું ચે તે ક્યાં આગળ કરી મુક્યું છે ? સામે બારણે કુબેરભાઈ એલએલ. બી. થઈ ગયા છે તોય કમાતા નથી.

દોહત

મ્હને કમાતાં વાર નહીં લાગે. હમણાંથી જ મ્હારે લેવો હોય તો પગાર મળે એમ છે. તું મારા વર્ગમાં શીરીનખાઈ છે તેને તો ઓળખે છે ને ? એના બાવા લવજી દારુ નિશાળના એક માસ્તરને એને ભણાવવા માટે રૂ. પચ્ચીસ આપે છે; એ માસ્તર શીરીનખાઈને ફાવતો નથી. એ તો મ્હને પ્હોરતી કહે છે, ‘બાવાને કહી ત્હમને પગાર અપાવું,’ કેમકે તે નિશાળ છોડી તે પ્હેલાં જેમ, તેમ હજી એ રોજ કલાકની રળમાં મ્હારી પાસે કંઈને કંઈ શીખે છે. અને આ રળમાંયે દર સનિવારે મ્હારે એને એક કલાક તો આપવાનો ખરો જ.—પણ હમણાં તો મ્હારે પગાર નેમતો જ નથી. હું પ્હોર મેટ્રિક થઈશ, બીજે વર્ષે પ્રીવિયસ થઈશ, અને ત્યારથી જ આગળ ભણતો જઈશ તેની સાથેસાથે કંઈક કમાતો પણ જઈશ.

પદ્મા

વારુ, એ પ્રમાણે કહીશ. ઇલાખા મ્હારા વીરાનું વીરત્વ નેમને ગજરાજ થઈ જશે.

દોહત

યુપ ! આપણે ભાઈજીને એકખીખતે વખાણીયે તેનો સ્વાદ એટલો જ કે કોઈ સાંભળે તો તે આપણને હસે. ને હજી વખાણવા જેવું છે બી શું ? તું વીશખાવીશની થઈશ કની ત્યારે હું ત્હારી ખૂબસુરતી અને કામલતા અને મધુરતા વખાણીશ, અને હું-હું ચોવીશજીશતો થાઉં ત્યાં મ્હારો બાધો, મ્હારાં ઇનામો, પદવીઓ, વગેરે વખાણજે, ત્હને છૂટ છે.

નીવડયે વખાણુ.—લે, પમ્મી, હવે હું જામરા, પણ કિંટનું ગંદ લેવું ભૂલી જાઉં છું, તે પાછો લેવા આવીશ; લૂછીને તૈયાર રાખજો.

પદ્મા

એટલે ?—હા, હા, હું ભૂલી ગઈ,—કિવનાઈન !

(દોઠ નય છે. પગ ચાહતા ખ્યાસારકાળી એકઠા કરી ચોકમાં નળ નીચે ધોવા માંડે છે.)

લક્ષ્મી

(તૈયાર થઈ આવીને) પમ્મી, ઠહેલી થા, જોડે જ નિકળિયે.

(ધોને) બા, બારણું ખખડે તેની સુરત રાખજો. હમણું છોકરીઓ નિસાળેથી આવશે. હું દરસને જાઉં છું.

પદ્મા

(દોઠ આવે ત્યાંસળી શેકાવાને) બા કિંટલીમાં ચાહ જીવો તો ? ઓછી હશે તો કમુનહાની પીશે શું ?

લક્ષ્મી

હા, હું વધારે મુકતાં ભૂલી ગઈ. તું સંચો ચેતાવી એમના જેટલી કરી લે, ને એમને પાઈને પછી જજો. હું જાઉં છું.

(પડદો ખડે છે)

* * ઉપર ઇલાવતીનું ‘બહાર નીકળતાં સ્વગત’ લાપણુ આવે છે, ત્યાં આગળ જરૂર જણાય તો પડદો ફાળુ ખડે, અને ઈં જતાં પાછો ઉપડે.

આગળ પણ આ પ્રમાણે કવચિત્ તખ્તાની ગોઠવણીની કઈ-પ્રથમ દર્શને-મુશ્કેલી જેવું લાગે, તો તેનો, લગીર વિચાર કરતાં, ઘટતો નિકાલ તુરત જડી આવશે. નાટકને સજ્જવાની જરૂરિયાતોને આદિથી અંત સુધી પૂરેપૂરી લક્ષમાં રાખીને જ દરેક પ્રવેશ રચવામાં આવ્યો છે.

બેરક, લજવાની તૈયારીઓ કરતાં નટ નટીઓને અને સૂત્રધારને ઘણી ન્હાનીમોટી વિગતો જાતે નક્કી કરી લેવાની ફરજ પડશે. એ વિશેનાં સૂચન-સૂત્રધાર આદિને એવી બાબતોમાં પૂરતી ક્ષત જોઈએ જ, અને આને માત્ર ચોપડી તરીકે વાંચનારને એવા વારંવાર નિર્દેશોથી અને વિહ્વલપ્રધાન ખુલાસાઓથી કંટાળો જ આવે, માટે-અહીં કોઈક મહત્વને સ્થળે જ કરેલાં છે.

પ્રવેશ પમાડમા, અને ૧૧ માં માટે મકાનોનાં જે વર્ણન લખ્યાં છે તે બતાવો, પાત્રોની આવજ, આદિ વાંચનારને ઝટ સમજાય તે માટે છે; તખ્તા ઉપર એ વર્ણનોમાંથી-જેમ અન્ય સ્થલે તેમ અહીં પણ-જેટલું આવશ્યક તેટલું જ દેખાડવાનું છે.

પ્રવેશ ૨ જો

સાંઝના દેવદર્શન : માણેક સરદેસાણનાં પરાક્રમ

સ્થલ: પાવની કાંઠે અનંગનાથ મહાદેવનાં દર્શન કરીને પાછી ફરેલી ખુદન-
પણીઓ મોટા રસ્તા ઉપર.

સમય: પ્રવેશ ૧ લા પછી તુરત.

પાત્રો

ગોરાણી હેમલક્ષ્મી;

સૌ. મોતીગૌરી, રા. રા. માકુલાઈ દિવાનની વહુ;

ગં. સ્વ. જડાવ; અને

સૌ. લક્ષ્મી, પ્રવેશ ૧લામાં આવી ગયેલી.

લં સાદી છે, તો હેં જરીક કુવડ જેવી છે; સૌમાં મોં દેખાવડી લાગે
એવી અને જં ભલકાદાર છે.

ગોરાણી

લખમીના, આજે તો તમારાં મોટીબેન પધાર્યા છ તે ?

જડાવ

હા, અલી. ગળામાં મોતીનો ચોસરો હાર, હાથે હીરાની ખંગડીઓનો સટ, કાનમાં અંધારે બી ઝાકઝમાળ માણેકની બુટ્ટીઓ, તે વળી કહેસે સું જે મને ધરેણું તો ગમતાં નથી.

મોતીગૌરી

અલી જડકી, ત્હારી નજર તો ધરેણામાં ને ધરેણામાં. તું તે જ્ઞા-લામોઘ રાંડ સેં થઇ ?

લક્ષ્મી

એસ, એસ, બોલતાં કંઈ શીખ. હાલતાં ને ચાલતાં બિચારીને તું દાઝયા ઉચર ડાન્યા કેમ કરે છ જે ?

જડાવ

છો ને ભમતી. એની જીભ કોણલી તેમાં ગારે સું ? ધરેણું તો તો સલાવ ભોજો હોય તેને હૈયે તેવું હોડે, ને કાઢ પેટમાં ને પેટમાં ખળ્યા કરે. પણ લખમીબહેન, ઇલા-વાત કેમ ખાઇ જાઓ છ ? અહીં રહેવાનાં છે તે નક્કી ભરીને ચાહનાં પાણી ને બે બોલ સીખામણની લ્હાણી બી. એ. કે હૈ' જાણે સું કહેવાય ત્યાં લગીન ભણેલાં, તે અભણ વાળને એમના સુધરેલા વિચારનો બોધ કર્યા પાખી જ ન વળે ને !

લક્ષ્મી

એ તો જે કરે તે ખરાં. પણ તું આજનું જ પૂછતી હો તો મેં ધાર્યું તું જે દરસનથી વળતાં ધડી જઇ આવીસ. પણ એ તો ધરધંધાની ખેડી વગરનાં તે સાફસૂફ ઠીકઠાક વગેરે કામકાજ માણસોને સોંપી પરવારી ધડી જરા આડાં થઇ ઉઠ્યાં હસે, તે નમતો પ્હોર થતાં તો આવરે એમનાં

પ્રાગર્ષ્ટ
૨૫
ગી ૧૯૨૯
અને
આલેખન
બીરોતર

માસીયા પાસે. ડાસીએ ને મેં પણ અમારી દરમકથા ગઈ માંડીને એમને કહી. પણ એમના મોંઘડી પુલ ઝરે કની તો બોલ સરખો ખરું, જે ફિકર નહીં, ભાભી, કસી મદદગદદ જોઈતી હોય તો મુખે બોલવું, ગભરાસો નહીં. અમે ક્યાં એમના હપર બેઠાંતાં, પણ આ તો વિવેક સરખોય નહીં, અને દુનિયા જાણે કે મોટાં, ડાહ્યાં, ને પરગજુ.

માતીગૌરી

તે તમે પહેલાં વાતને કાઢ દા'ડે છોડી 'તી કે આજે જ ઉચ્ચારી !

ગોરાણી

તેરચૌદ મહિને અસલનેરનાં ધનભાગ્યેય કે બાઈસાહેબનાં કંકુપગલાં આણી તરફ વળ્યાં, તે તમેય, માતીગૌરી, ઠીક છો ! લખમીઆ તે એમને ત્યાં નવસારી જઈને લાંધે ?

જડાવ

પણ તો તમે જી, ગોરાણી, ખાસ્સી વાત કરો છો—લડાઈ લગે તો પેસા દઉં—ખીનું શું વળી ? ત્રણ ચોરી બાંધવાની, તે રહેજે ચારપાંચ હજારની વાત, ને આપણે રડી બૈયરની જાતઃ ધરના માણસને પૂછ્યા વગર અકસર સરખો કેમ બોલી સકાય ?

ગોરાણી

જડાવબેન, તમે સંસારથી અજાણુ તેથી જ આમ બોલો તો. લખમીઆના નણદોષ મણિલાઈ સાહેબ અને લખમીરામલાઈ તો બાળસ્તેહી છે. ઇલાખાઈ સાહેબની મરજી હોય તો મણિલાઈની તો હા જ સમજવી

મોતીગૌરી

પણ, લખમીબેન, નાતમાં તો હવે લલલલા બી નોટો વટાવે છે, તમે ચે એમ કરો ને. દોલતને નાથી ઘો, એટલે એ આવકમાંથી એક છોકરી તો પરણુસે જ, ને ઉપર સુકનના ચારપાંચ સો વધે તે બીજીનો વરો આવતાં તેને સણુગારવા ભેગું ઘરેણું ચે થઈ રહેસે.

લક્ષ્મી

મેં બી એ જ વિચાર કર્યો'તો પણ ડોસી કહે, પહેલું કન્યાદાન અને એ કહે, ભાઈને હજી વાર છે, એની ઉંમરની વહુ વળગાડીને એનો ભવ બગાડવો નથી, તે છતાં છોકરો પણ કંઈ સમજણો થયો જણાય છે, એને તો પૂછી બે.

મોતીગૌરી

એમાં વલી છોકરાને સું પૂછે ? હવેના ભાવડાઓથી ચે વાજ આવ્યાં: કંઈ સીધેસીધું કરવાજ ન દે. મને પાંત્રીસ થવા આવ્યાં, તોય નથી એકે છોકરોછોકરી પરણાવ્યાં, કે નથી કસો ચે લ્હાવો લીધો. વારુ, પછી ?

લક્ષ્મી

છોકરાને ચે પૂછ્યું, બહેન. મુઠ એ વાત. આઠદસ દિવસ તો જવાબ જ નહીં. પછી કહે વિચાર કરીસ. આખરે ત્રણચાર દિવસ લગીન બહી-બહીને મારો તો ધાંટો બેઠો, ત્યારે ભાઈશ્રી એક બોલ બોલી ગયા, જે અમ્હારે તો એકવીસ વરસ પૂરાં થાય ત્યાંસુધી અમચારી રહેવાં છ !...

કાટ પાટલૂન ને ખૂટ વગર ચાલે નહીં, હસવું ને ખેલવું ને માને પજવવી, ત્રણ વાર ભાતભાતનાં આરોગવાં, ગાનતાન કરવાં, નાટક બેવાં, નહીં મંધ્યા કે નહીં પાદપૂજ, આ'મણુ તમામને ધૂતારા ગણે, નાવાધોવાના નીમ નહીં, અઢારે વરણુનું પાણી ખપે, કાંઈ નટોકે તો પાંચે લુગડે ભાણાપર અડી જાય ને ખ'ને હાથે ઝાપડે, જનોઈ તો સાલો સૂતરનો તાંતણો જ તે

માસીયા પાસે. ડોસીએ ને મેં પણ અમારી કરમકથા બધી માંડીતે એમને કહી. પણ એમના મોંઘડી પુલ ઝરે કની તો બોલ સરખો ખરે, જે ફિકર નહીં, ભાલી, કરી મદદબદદ જોઈતી હોય તો સુખએ બોલજો, ગલરાસો નહીં. અમે ક્યાં એમના ઉપર બેઠાંતાં, પણ આ તો વિવેક સરખોય નહીં, અને દુનિયા જાણે કે મોટાં, ડાહ્યાં, ને પરગણુ.

માતીગૌરી

તે તમે પહેલાં વાતને કાઢ દા'ડે છેડી 'તી કે આજે જ ઉઠ્યારી !

ગોરાણી

તેરચૌદ મહિને અસલનેરનાં ધનભાએગ કે બાઈસાહેબનાં કંકુપગલાં આણી તરફ વળ્યાં, તે તમેય, માતીગૌરી, ઠીક છો ! લખમીયા તે એમને ત્યાં નવસારી જઈને લાંધે ?

જડાવ

પણ તો તમે બી, ગોરાણી, ખાસી વાત કરો છો—લડાઈ લગે તો પેસા દઉં—બીજું શું વળી ? ત્રણ ચોરી બાંધવાની, તે રહેજે ચારપાંચ હજારની વાત, ને આપણે રડી ઘેયરની જાતઃ ધરના માણસને પૂછ્યા વગર અકસર સરખો કેમ બોલી સકાય ?

ગોરાણી

જડાવખેન, તમે સંસારથી અજાણુ તેથી જ આમ બોલો તો. લખમીયાના નણુદોષ મણિભાઈ સાહેબ અને લખમીરામભાઈ તો બાળરતેહી છે. ઇલાખાઈ સાહેબની મરણ હોય તો મણિભાઈની તો હા જ સમઝવી

મોતીગૌરી

પણ, લખમીબેન, નાતમાં તો હવે લલલલા બી નોટો વટાવે છે, તમે ચે એમ કરો ને. દોલતને નથી ઘો, એટલે એ આવકમાંથી એક છોકરી તો પરણુસે જ, ને ઉપર સુકનના ચારપાંચ સો વધે તે બીજીનો વરો આવતાં તેને સણુગારવા જોગું ઘરેણું ચે થઈ રહેસે.

લક્ષ્મી

મેં બી એ જ વિચાર કર્યો'તો પણ ડોસી કહે, પહેલું કન્યાદાન અને એ કહે, ભાઈને હજી વાર છે, એની ઉંમરની વહુ વળગાડીને એનો ભવ બગાડવો નથી, તે છતાં છોકરો પણ કંઈ સમજણો થયો જણાય છે, એને તો પૂછી જો.

મોતીગૌરી

એમાં વલી છોકરાને સું પૂછે ? હવેના ભાયડાઓથી ચે વાજ આવ્યાં: કંઈ સીધેસીધું કરવાજ ન દે. મને પાંત્રીસ થવા આવ્યાં, તોય નથી એકે છોકરોછોકરી પરણાવ્યાં, કે નથી કસો ચે લ્હાવો લીધો. વારુ, પછી ?

લક્ષ્મી

છોકરાને ચે પૂછયું, બહેન. મુઠ એ વાત. આઠદસ દિવસ તો જવાબ જ નહીં. પછી કહે વિચાર કરીસ. આખરે ત્રણચાર દિવસ લગીન બહી-બહીને મારો તો ઘાંટો બેઠો, ત્યારે ભાઈશ્રી એક બોલ બોલી ગયા, જે અમ્હારે તો એકવીસ વરસ પૂરાં થાય ત્યાંસુધી ધમચારી રહેવાં છ !...

કાટ પાટલૂન ને ખૂટ વગર ચાલે નહીં, હસવું ને ખેલવું ને માને પજવવી, ત્રણ વાર ભાતભાતનાં આરોગવાં, ગાનતાન કરવાં, નાટક જોવાં, નહીં સંધ્યા કે નહીં પાંદપૂજ, આ'મણુ તમામને ધૂતારા ગણે, નાવાધોવાના નીમ નહીં, અઢારે વરણુનું પાણી ખપે, કાંઈ નટોકે તો પાંચે લુગડે ભાણાપર અડી જાય ને ખ'ને હાથે ઝાપડે, જનોઈ તો સાલો સૂતરનો તાંતણુ જ તે

ગમે ત્યાં જોઈ નાખે ને નવું પરાણે ધાલિયે ત્યારે જ પહેરે, -અ- ને કહેસે
સું જે અમચારી રહેવું છ !

મને તો જે ઝાંઝ ચઢી ને તે કંઈ કહેવાની જ વાત નહીં ! ગોરા-
ણીમા, વિધાતા છોકરાં આપે તે આમ દરિયા ઉતારનાં કેમ આપતી
હસે, વારુ ?

ગોરાણી

દૈ' જાણે, યેન. એને જ અસહના તરિકાળગનાની રુખિમુનિઓ
માયા કહી ગયા છ. હસે, લખમીયા, દૈવે આપણુ જૈરાંતી જાતને ખમા-
વસે બહુ આપી છે તો. પણ એવાં એવાં કામમાં તો કતી તમારાં મોટી-
એન ઇલાખા સાહેબના નણદોષના બહેવાણુ માણેકમેન સરદેસાણુ બહુ
જખરાં, બા. ઘરમાં વરને, નણુંદ-દેરાણીને, છોકરાને, ને બહેવાઇને સુધાંત
પહોચી વળ્યાં, ને પેરે પેરે ખાસ્સા સાત હજાર કહડાવ્યા, વધી લગન પણ
બડી ધામધૂમથી કર્યા.

સૌ

હેં સાતહજાર

ગોરાણી

તહમારે માનવું હોય તો માનો. માણેક્યાના તો મારા ઉપર ચારે
હાથ. ડગલે ડગલે એ મારા કાનમાં કુંક મારે એટલે હું પણ એમને
કાંવ એવી કંઈ ને કંઈ ચલ્લી ઉરાડું, તેથી મને તો કતી જરે જર
ખખર છે, યેતો.

લક્ષ્મી

ને ક્યો તો ખરાં. અમે પણ જરી યે જરી માનવા નૈગાર છિયે,
હ્યાં તમને જોટાં કિયે છિયે. પણ જાણિયે ત્યારે ને ?

ગોરાણી

હ્યો, બેન, હવે તો એ વાત જૂનીપાની થઈ ગઈ છે, ને રાત્ર સાહેબની છોકરીને આસા જેવું ય છે, એટલે હવે કહેવામાં કસી હરકત તો જાણે નથી; પણ જો જો, બેનો, મારું નામ પાડીને કાઢને ન કહેસો. હું ગરીબ મણીસ, અ-ને મોટાંને વાંકું પડે તો તમારે મન વાત મળતી વાત, ને હું મોઢ ભૂખે મરું ને મોં ય દેખાડી ન સકું.

જડાવ

(સ્વગત) ડોસી બડી કાવાળાજ જણાય છે-સું યે કાલાંધોલાં કર્યા હસે !

લક્ષ્મી

કાઢ નહીં કહિયે, કાઢને ય નહીં કહિયે, તમ્મારા સમ જો કહિયે તો. તમે બોલો બેલાસક.

મોતીગૌરી.

હા, હા, ગોરાણીમા; જીવ્યા કરતાં જાણું ભણું.

ગોરાણી

માણેકબાએ ખેલાં તો કતી નાતના પાંચ કસદાર માણસ પોતાના મનથી પસંદ કર્યા. પછી તેમાંથી જેને છોકરો નહીં ને એક કે બે જ છોકરી, અને ગ્રહ ઉપર પૂરી આસ્થા, એવા બેને વીણ્યા. સી એમની ચતુરાઈ ! છોકરાની મા થઈને ય ત્રણચાર વરસની અખંડ ચિંતા વેડી ત્યારે આવું પામ્યા.

જડાવ

જાવ જાવ મ્હારી બાઈ, આમાં તે તમે શું કહ્યું ?

તેની ખાધા રાખી સચ્ચડી કરે તો વળી તે પરિપૂરણ તુલમાન થઈ જાય. આ કઈ ન કરે તો તે કંચનભાષ્ટની એક પછી એક વહુઓને ખાય; પણ કરે તો પહેલી જ વહુને લાંબો આવરદા, છોકરા, અને અખંડ સોભાગ આપે.

લક્ષ્મી

આટલું બધું તરકટ થઈ સકે એ તો આજે જ જાણ્યું.

ગોરાણી

હું કરવા ન થાય ? ઝર ચાલ સો કર-મુવા પ્રાંમણોને ચે પેટ ખરાં કની ! પછી તો માણેક્યાએ વરડીઓ સરુ કરી ને બંને કન્યાને હાથ પર લઈ એક લગનગાળો રમાડ્યા કરી. જાણે હરણ સ્તો ! મારે એક ને એક કંચન, તે મારે આમ લગન કરવાનાં ને તેમ કરવાનાં : સૂરત-મુંબાઈનાં વાજાં જોઈએ ને ચીનજાપાનનાં દારુખાનાં જોઈએ ને વડોદરાનાં હાથીહાથણી જોઈએ; રસગેટલીની ઝિયાદત કરવી ને ભર ઉનાળે સિયાળુ સાક ખી કરવાં; મારે સસરે વિસ્તુન્નગ કરેલો ને આટલા પ્રાંમણો નોતર્યા 'તા ને આમ દખણા આપી 'તી; અમારે પરગામ પર નાતનો વેંવાર ખુદાજો તેમાં જાતે તેડાં કરવા જવું પડે અને દરેકને ઘર દીઠ એક જણનું આવવાજવાનું ભાડુંતોડું પહેલથી સુકનનું આલવું પડે, પછી તે ધરથી દસ આવો કે કોઠખી ન આવો; અમારાં કુળદેવી રંચાદેની થાપનામાં અમારાં વડસાસુએ આમ આમ કરેલું તે હવે કળજીગમાં કોઈ ચે કરતું નથી પણ હું તો મારે કરીસ, ક્યાં મારે ખીજ વરા કરવા છે જે ! કંચનભાષ્ટનાં છોકરાંને વરાવવાનો જમાનો આવસે ત્યારની વાત ત્યારે. અ-ને તમારા કંચનરાયને જે કઈ આપો તે તો ગણાય નહીં, લેકિન છોકરાંને ખરા ભાવથી આપજો કે એનાથી ભોગવાય ને વળી ખરકત પૂરે. છોકરાં ખી બડો શોખીન તો, તે એને ફલાણાં ફલાણાં અત્તર જોઈએ, ને ભાતભાતનાં મંડિલ ને સેલાં ને સાલજોટા ને અટન ને કઈ કઈ જોઈએ. એ તો, ખેતો, વાત જ કરવાની નહીં. સવારથી સાંજ તકક યાદી કરવા બેસિયે તો ચે પાર ન આવે. સાત હજાર પોળિયાંનો સરવાળો કરવો, અ-ને સામા માણસના લોહીનું પાણી પાણી કરીને લાવ એ લાવ રૂપિયા

હસડવા, એ કંઈ સહેલુંજાહેલું છે મું ? એ તો માણેદળાથી જ થાય ! વારુ
જેનો, આ મારું ઘર આવ્યું; જોને દાઢતે રજ કહેસો ના હોં ! વળી
કાલે પાછાં મલીમું. જય શ્રીકૃસ્ત !

સૌ

જય શ્રીકૃસ્ત ! ગોરાણી, આજે કતી આ તમારી કથામાં રસ્તો
જણાયો એ નહીં.

[ગોરાણી જાય છે.

લક્ષ્મી

અલીઓ, માણેક નાત આખીની પટલાઈ કરે છે તે અમથી
નહીં હોં !

મોતીગૌરી

અરે વાહ રે ખાસ્સી પટલાઈ જોઈ ન હોય તો ! છોકરીની મા
હોય તે સામે આવી સેતાનની બીબી વેવાણુ મને તેના બિચારીના તો
ભોગ જ લાગે કતી !

લક્ષ્મી, જડાવ

એ બી ખરું.

[જાય છે.

પ્રવેશ ૩ જો.

ખોરદાદ સાલની ઝિયાફત : મિશ્ર વિરુદ્ધ શુદ્ધ આહાર
વિશે અફલાતૂની સંવાદ.

સ્થલ: પાવની નદીને સામે કાંઠે શેઠ લવજ દારુની વાડી.

સમય: બપોરના બાર-એકથી.

પાત્રો:

દુસ્તમ દોરાબજી મોઝાંબી: મેડિકલ કોલેજમાં છેલ્લાં વર્ષનો વિદ્યાર્થી,
કોલેજની ક્રિકેટ-ચમૂનો તેમ પારસી જિમખાનાની ઉત્તમ ચમૂનો દડાબાજ
(બાલર); અસલનેરના એક સાધારણ દુકાનદારનો-પોતાના અંગત
ગુણોને લીધે આખા શહેરમાં જાણીતો ને માનીતો-પુત્ર; બેહરામનો
મિત્ર અને એના કુટુંબમાં કુટુંબી જેવો હજેલો;

બેહરામ લવજ દારુ: વિદ્યસન કોલેજમાં બી. એસસી. નો પ્રથમ વર્ષનો
વિદ્યાર્થી, અસલનેરના દારૂતાડીના ઇબ્નરદારોમાં સૌથી વધારે ફાવેલા
લખેશરી શેઠનો પુત્ર;

મગન કીકાભાઈ આનત્તી: આસલનેરના એક મોટા ધાંચી બહેપારીનો પુત્ર, સેન્ટ એવિયર કોલેજમાં બી. એ. નો વિદ્યાર્થી, સ્કોલર અને આઈ. ક્રિકેટર, ઉપલા બેનો બાળમિત્ર;

પાનાચંદ ગુનીલાલ પારેખ: રૂ. નો મિત્ર; થોડા માસ ઉપર બી. એ. થઈ દેલા શિપ જતી કરીને પોતાના કાકાના હીરાગોલીના ધંધામાં નથો નેડાયલો બહેપારી;

ભાગુભાઈ મુલુકચંદ હોલવાળા: બે. નો કોલેજ-મિત્ર, બેત્રણ વર્ષ ભણી બાપના ફળવાની ધંડી અને ૩ પીલવાના જિનના ઉદ્યોગમાં નેડાઈ ૩ અંદે દાણાની ખરીદ વગેરે કામકાજ માટે માળવા, ખાનદેશ, અને ગુજરાતમાં ફરતો રહેતો બહેપારી;

કચન અબજીભરાય સરદેસાઈ: સૌ. આણેકનો પુત્ર, એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં ઇન્ટર્મીડિયેટનો વિદ્યાર્થી, બી.એ. વર્ષ;

ઉત્તમ જયેઠીરામ સારસ્વત: ગોરાણી હે. ના એક જ ભાઈનો પુત્ર; બાપના અકાળમૃત્યુથી નહાનપણથી ગોરાણીને ત્યાં ઉછરેલો, કં. સાથે એલ્ફિન્સ્ટનમાં રહેતો અને ભણતો ભૂનિયર બી. એ. નો વિદ્યાર્થી;

કાકોર માકુભાઈ દિવાન: સૌ. એ. નો પુત્ર, વડોદરા કોલેજમાં ઇન્ટર્મીડિયેટનો વિદ્યાર્થી, કં. નો મિત્ર;

દોલત લક્ષ્મીરામ રાજર્ષિ: જીવે પ્રવેશ ૧ લો, હાઈસ્કૂલમાં સ્કોલર, રમતગમતમાં પણ ખેલો નંબર; બે. ના આખા કુટુંબમાં ભણીતો અને માનીતો;

રમણ મણિભાઈ વૈશ્યામિત્ર: મણિભાઈ સાહેબ અને ઈ. નો મોટો પુત્ર, ફર્ગસન કોલેજમાં ભૂનિયર બી. એ. નો વિદ્યાર્થી;

મોહન લક્ષુભાઈ લાડ: આસલનેરના એક ભણીતા શરાફનો પુત્ર, દો. નો બાળમિત્ર, ધોરણ ૭ માનો વિદ્યાર્થી;

ચ્યવન કરુણાશંકર દ્વિવેદી: આસલનેરના એક અપુત્ર ભેરીનો સાળો, ગુજરાત કોલેજનો વિદ્યાર્થી, ઇન્ટર્મીડિયેટમાં સંસ્કૃત સ્કોલર, અને દો. નો વિદ્યારસિક મિત્ર;

ભેરી: વાડીમાં શેઠાણી તરીકે રહેતી, આવેડ વયની પણ હજી ભરજીવાનીને સ્થિર ટકાવી રાખતી, ગોઆની (મૂળ પ્રજા આલાદની પણ ઘણી ખેડેથી સુસ્ત રોમન કેથલિક કુટુંબમાં ઉછરેલી) નાયકણ, આસલનેરના જોન્ડ માસ્તર પેદ્રો દાલસીયરા (Pedro D'Alsierra) ની ભરજ (અનૌરસ) ભાણેજ, વીરેકની ઉમરે એને ત્યાં આવેલી પણ

શેઠ લવજને ત્યાં આયા, પછી-શેઠની સ્ત્રી છેલ્લાં બાળક, શીરીનબાઈ, ને છેક ન્હાની મુકીને ગુજરી જતાં-શેઠે પરિચય પાડી વધારીને પોતાની પરણિયત જેવી ગણી લીધેલી;

ઉપરાંત બબરચી, આયા, વાડીના ખેડૂત, માળી, અને ખીન્ન નોકરો, બે બ્રાહ્મણ રસોઈયા ખાસ આ ઝિયાફત માટે લવજા શેઠના મહેતાએ મોકલેલા, બે દૂતરા, વગેરે.

વાડીના બંજલાના વરડામાં સૌ જમવા બેઠા છે. વરંડાને બે છેડે બે ચોરડી છે, એકમાં બબરચીનું પાકું ચણેલું રસોડું છે, ખીજમાં બ્રાહ્મણિયા રસોડું બનાવ્યું છે; બંનેમાં રસોઈનું દાન ધમધોઢાર ચાલે છે. બ્રાહ્મણિયા રસોડા પાસેની ટીપાઈ આસપાસ ૨૦ પાં દોઠ અને ચ્યં બેઠા છે; ખીન્ન સૌ એક બેવડી ટીપાઈ આસપાસ બેઠા છે, તે પહેલી ટીપાઈ અને બબરચીના રસોડા વચ્ચે છે. મેરી, આયા, અને મેં ના બે દૂતરા વરંડામાં આમતેમ ફરે છે, બંને રસોડામાં ડોકિયાં કરે છે, રસોઈયા, બબરચી, અને નોકરોને હુકમો કરે છે, વગેરે. બ્રાહ્મણિયા રસોડામાંથી એક બ્રાહ્મણ અને ખીન્નમાંથી એક મુસલમાન નોકર-હુસેન ઉપરાઉપર વાનીઓ કચુમર પાપડ આદિ પીરસ્યા જ લય છે, અને જીવાનો પણ બંને હાથે જ આવે તે ચટ કરી જવામાં શૂરાપૂરા છે.

મેરી

બેહરામ, દીકરા, પુડિંગ (pudding) તો બધા સેડિયાઓને અપે કેતી ?

મગન

(બેં તેને અણસારો કરે છે તે ઉપરથી) કેમ, રમણભાઈ, પુડિંગ તો ત્હમે ઘણી વાર ખાધું હશે ?

રમણ

ઘણી વાર; પણ તે બ્રાહ્મણિયા રસોડાનું કે મિ. ખાનાયંદ જેવાને ત્યાંના શુદ્ધ જૈન રસોડાનું (મોટી ટીપાઈ ઉપરના હિંદુઓ પણ બંને રસોડાની વાનીઓને એક સરખો ઇતસાદ આપતા હતા તે ઉપરથી એમને બે બ્રાહ્મણ

મગન કીકાભાઈ આનત્તી: અસલનેરના એક મોટા ધાંત્રી બહેપારીનો પુત્ર, સેંટ એવિયર કોલેજમાં બી. એ. નો વિદ્યાર્થી, સ્કોલર અને અચ્છ ક્રિકેટર, ઉપલા બેનો બાળમિત્ર;

પાનાચંદ ચુનીલાલ પારેખ: રૂં નો મિત્ર; થોડા મારા ઉપર બી. એ. થઈ ફેલોશિપ જતી કરીને પોતાના કાકાના હીરામોતીના ધંધામાં નવો જોડાયેલો બહેપારી;

ભગુભાઈ સુલુકચંદ દોડવાળા: બેં નો કોલેજ-મિત્ર, બેત્રણ વર્ષ બાણી બાપના ફળવાની ધંદી અને ૩ પીલવાના જિનના ઉદ્યોગમાં જોડાયેલ ૩ અને દાણાની ખરીદ વગેરે કામકાજ માટે સાળવા, ખાનદેશ, અને ગુજરાતમાં ફરતો રહેતો બહેપારી;

કચન અજબરાય સારદેસાઈ: સૌ. આણેકનો પુત્ર, એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં ઇન્ટર્મીડિયેટનો વિદ્યાર્થી, બીજું વર્ષ;

ઉત્તમ જ્યેષ્ઠીરામ સ્મારસ્વત: ગોરાણી હેં ના એક જ ભાઈનો પુત્ર; બાપના અકાળમૃત્યુથી ન્હાનપણથી ગોરાણીને ત્યાં ઉછરેલો, કં નો સાથે એલ્ફિન્સ્ટનમાં રહેતો અને બાણીતો ભૂનિયર બી. એ. નો વિદ્યાર્થી;

ઠાકોર માકુભાઈ દિવાન: સૌ. એાં નો પુત્ર, વડોદરા કોલેજમાં ઇન્ટર્મીડિયેટનો વિદ્યાર્થી, કં નો મિત્ર;

દોલત લક્ષ્મીરામ રાજર્ષિ: જીવો પ્રવેશ ૧ લો, હાઈસ્કૂલમાં સ્કોલર, રમતગમતમાં પણ ખેલો નંબર; બેં ના આખા કુટુંબમાં બાણીતો અને માનીતો;

રમણ મણિભાઈ વૈશ્યામિત્ર: મણિભાઈ સાહેબ અને ઈં નો મોટો પુત્ર, ફર્ગસન કોલેજમાં ભૂનિયર બી. એ. નો વિદ્યાર્થી;

મોહન લલ્લુભાઈ લાડ: અસલનેરના એક બાણીતા શરાફનો પુત્ર, દોાં નો બાળમિત્ર, ધોરણ ૭ માનો વિદ્યાર્થી;

અયવન કરુણાશંકર દ્વિવેદી: અસલનેરના એક અપુત્ર ભેરીનો સાળો, ગુજરાત કોલેજનો વિદ્યાર્થી, ઇન્ટર્મીડિયેટમાં સંસ્કૃત સ્કોલર, અને દોાં નો વિદ્યારસિક મિત્ર;

ભેરી: વાડીમાં રોકાણી તરીકે રહેતી, આવેડ વયની પણ હજી ભરજીવાનીને સ્થિર ટકાવી રાખતી, ગોઆની (મૂળ પ્રભુ આલાદની પણ ઘણી ખેડેલી ચુસ્ત રોમન કેથલિક કુટુંબમાં ઉછરેલી) નાયકણ, અસલનેરના બેન્ડ માસ્ટર પેદ્રો દાલસીયરા (Pedro D'Alsiera) ની ભરજ (અનોરસ) બાણેજ, વીશેકની હંમરે એને ત્યાં આવેલી, પણ

શેઠ લવજીને ત્યાં આયા, પછી-શેઠની સ્ત્રી છેલ્લાં બાળક, શીરીનબાઈ, ને છેક ન્હાની મુકીને ગુજરી જતાં-શેઠે પરિચય પાડી વધારીને પોતાની પરણિયત જેવી ગણી લીધેલી;

ઉપરાંત બબરચી, આયા, વાડીના ખેડૂત, માળી, અને ખીજ નોકરો, બે બ્રાહ્મણ રસોઈયા ખાસ આ ઝિયાફત માટે લવજી શેઠના મહેતાએ મોકલેલા, બે દૂતરા, વગેરે.

વાડીના બાંગલાના વરંડામાં સૌ જમવા બેઠા છે. વરંડાને બે છેડે બે ઓરડી છે, એકમાં બબરચીનું પાકું ચણેલું રસોડું છે, ખીજમાં બ્રાહ્મણિયા રસોડું બનાવ્યું છે; બંનેમાં રસોઈનું કામ ધમધોકાર ચાલે છે. બ્રાહ્મણિયા રસોડા પાસેની ટીપાઈ આસપાસ ૨૦ પાં ૬૦ અને ૨૫૦ બેઠા છે; ખીજ સૌ એક બેઠડી ટીપાઈ આસપાસ બેઠા છે, તે પહેલી ટીપાઈ અને બબરચીના રસોડા વચ્ચે છે. મેરી, આયા, અને એ ના બે દૂતરા વરંડામાં આમતેમ ફરે છે, બંને રસોડામાં ડોકિયાં કરે છે, રસોઈયા, બબરચી, અને નોકરોને હુકમો કરે છે, વગેરે. બ્રાહ્મણિયા રસોડામાંથી એક બ્રાહ્મણ અને ખીજમાંથી એક મુસલમાન નોકર-હુસેન ઉપરાઉપર વાનીઓ કચુમર પાપડ આદિ પીરસ્યા જ નીચે છે, અને જીવાનો પણ બંને હાથે જ આપે તે ચટ કરી જવામાં શૂરાપૂરા છે.

મેરી

બેહરામ, દીકરા, પુડિંગ (pudding) તો બધા સેફિયાઓને અપે કેની ?

મગન

(બેં તેને અણસારો કરે છે તે ઉપરથી) કેમ, રમણસાહ, પુડિંગ તો તહમે ઘણી વાર ખાધું હશે ?

રમણ

ઘણી વાર; પણ તે બ્રાહ્મણિયા રસોડાનું કે મિ. ખાનાચંદ જેવાને ત્યાંના શુદ્ધ જૈન રસોડાનું (મોટી ટીપાઈ ઉપરના હિંદુઓ પણ બંને રસોડાની વાનીઓને એક સરખો ધનસાદ આપતા હતા તે ઉપરથી એમને બે બોલ

સભ્યતાથી કહી જોવાને આ સારા લાગ ગળ્યો એમ લાગે છે). અને આમિવા-
નના રસોડામાં થઈ હોય એવી કશી ગીઠ-કચુર પાણી-માં દઈ મૂકી
આપી સરખી નથી.

કુંચન

ઓહો, તે મુંબાઈપૂનામાં ધરાનીની આદ કે મોન્નિની-કોનાંડિયાનો
દૂધકાર (icecream) પણ તહમે લેતા નથી ?

રમાણ

નહીં જી. ધરાનીઓની આદમાં તમાકુ કે એવી કોઈ ચીજનો પાશ
આવે છે, અથવા તો એમના એ મુંબાઈમાં થીઈન (theine) નાં
થર જમી ગયાં હોય છે. પારસી, મુસલમાન, અને ખ્રિસ્તીઓની બનાવેલી
બિસ્કીટ, કેક, દૂધકાર, વગેરે નિર્દોષ દેખાતી વસ્તુઓમાં પણ ઇંડાંની
સફેટી જેવી ચીજોનો ભેગ આવે છે.

ભગુભાઈ

માંસમત્સ્યાહાર તો મ્હને થે રુચતો નથી. પણ ઇંડાં જેવો ન્હાનાં,
મોટાં, તનદુરસ્ત, માંદાં, નળખાં, સૌને માટે સરખો પોષક અને સસ્તો
અને બધે જ મળે એવો બીજો ખોરાક નથી. ઇંડાં અને દૂધમાં દાકતરો કે
આહારશાસ્ત્રીઓ ભેદ જ જોતા નથી, અથવા તો દૂધ કરતાં ઇંડાંને ઉંચો
નંબર આપે છે. વળી માણસ આહારને માટે નથી, આહાર માણસને કાળે
છે, એ સૂત્ર સ્વીકારિયે તો તો ગુજરાતીઓ, જૈનો અને વૈષ્ણવોના કેવળ
અન્નફલપ્રુલ અને શાકભાજીના આહાર કરતાં પારસી મુસલમાન ઇંગ્રેજોનો
તેમ હિંદુઓની બી મોટી સંખ્યાનો ભેળસેળ આહાર જ ચહુડે એમ લાગે
છે. બાકી મહારા જેવાને જૈન સંસારમાં ઉછર્યો એ કમનસીબ મંજોગતે
લીધે પ્રથમથી સૂગ પેસી ગઈ હોય, તેની આગળ દલીલો નકામી છે.

રુસ્તમ

વાહ, મિ. લોટવાલા, આજની આપરી આ બિરાદરીમાં બે ઘડી
ચકચારને કાળે તમુએ આ વિષય તો મઝેનો ઉઠાવ્યો. મારા બાવાજી

પોત્તે અન્નફલાહાર પર્ણદ કરે છે, સુખ્યામમાં મારાં મામામામી તો થીઓ-સોફિસ્ટ (theosophist) જ છે, પન એક દલીલની ખાતર ફિઝિઓ-લોજી (physiology) અને ખીજી શાસતરી સોધખોલને પરિનામે આપરે કબૂલ રાખવું પડસે, જે માછલી, ગોસ્ત, અનાજ, ફલ, અને ભાજતરકારીની સેલસેલતો ખોરાક જ સરેસ્ટ છે, અને વધી આપરા દાંત, હોઝરી, લિવર (liver) વગેરેની અનાવત મિસ ખાણુ'પીણુ' માગી લે એવી જ કુદરતે સરજી લાગે છે.

ઠાકોર

મેં એક અર્થશાસ્ત્રને લગતાં વજનદાર છાપામાં વાંચ્યું છે કે આહાર અને સ્વતંત્રતાને નિકટનો સંબંધ છે. બિલાડી અને શકરા જેવાં માંસાહારી પશુપંખી પણ માણસજાતથી પૂરેપૂરાં વશ થઇ શકતાં નથી, અને કોઇ માંસાહારી પ્રજાએ સ્વતંત્રતા ખોમ નાખ્યાનો દાખલો જ નથી. જાપાન ઉપરથી ધડો લેશો તો એ દેશ સર્વભક્ષો છે, અને તેનો મુખ્ય ખોરાક માછલી, ચોખા, અને ચાહ છે. વળી સ્વામી વિવેકાનન્દ જેવો હિંદુધર્મે અને ફિલસુફીને અમેરિકા લગી ગળવનાર આપણો આ ઝમાનાનો મહાપુરુષ મઘમાંસમત્સ્ય વગેરેનો છૂટથી ઉપભોગ લેતો હતો એ ખીના જાણીતી છે.

પાનાચંદ

(ધીમેથી) રમણભાઈ, આ બધાને શો જવાબ દઈશું ?

દોલત

(ધીમેથી) હજી પૂર્વપક્ષ ક્યાં પૂરો થયો છે, સાંભળો તો ખરા.

મગન

ન્યાં માછલાં મળે છે ત્યાં એના જેટલો પોષક ખીજો એવો સસ્તો ખોરાક નથી. અમારી નાત એકદોઢ વીશીથી વૈષ્ણવ થઇ મહાજનમાં લળવાને મથી રહી છે, તેથી અમારાં રસોડાં અને ખાનપાન અમે વાણિયાશાખ કર્યા છે ખરાં, પણ અમારા ગરીબ નાતભાઈઓ છાનામાના

ખૂમ પાડે છે કે ઘી દૂધ તેલ ચોખ્ખાં મળે નહીં ને જે મળે તે બધું મોઘાં, તેમ એ મોઘવારી હજી તો વધતી જ ન્ય છે, તે અમે તો મરી ગયા, અમને અમારે પાછી આગલો ખોરાક લેવાની છૂટ આપો. પણ અમારી ખેરીઓ હવે એ ચીજોને આગળ પ્રમાણે સુધારતાં અને રાંધતાં ભૂલી ગઈ છે, અને વાણિયણો જેવી સુગાળવી બની છે. મિત્ર આહાર રસોડામાંથી ધરમાંથી અને શેરીમાંથી ટાળવો રહેલ છે, પણ તેને પાછો દાખલ કરવામાં તો બહુ બહુ અડચણો આવે છે.

ઉત્તમ

મગનભાઈ, તમારી એક નાતમાં એ સ્થિતિ હશે પણ હિંદનો મોટો ભાગ બદલે હિંદુઓનો પણ મોટો ભાગ ભેળસેળ ખોરાક લેનારો છે. મહારી નાત અહીં ગુજરાતમાં જ અન્નફલાહારી છે. હિંદમાં બીજો બધે સેળભેળિયો ખોરાક લેનારો છે. અમારી સમગ્ર હિંદ સારસ્વત પરિષદોમાં શુદ્ધ રસોડું માત્ર ગુજરાતીઓને માટે ખાસ કરવું પડે છે. હવે વસતિ-પત્રકો ઉપરથી સાફ જણાય છે કે અહિંસા તત્ત્વને ખોરાકમાં સ્થાન આપનારા હિંદુઓ અને જૈનો વધે છે, તે કરતાં બીજા હિંદુઓ, મુસલમાનો, પારસીઓ, ખ્રિસ્તીઓ, વગેરે બીજી વસતિ ઘણાં વર્ત્તાં પ્રમાણમાં વધતી ન્ય છે. એટલે કે આ તફાવતનું એક કારણ ખોરાકભેદ હોવું જોઈએ એમ માનિયે, બીજું કાંઈ જ કારણ જણાતું ન હોવાથી, તો અહિંસાના તત્ત્વને માન આપવાથી દાયકે દોયકે પોતાની જ હિંસા થતી આવે છે એમ સાબીત થાય છે.

બેહરામ

પ્રજાઓ નાખૂદ શા કારણથી થતી હશે તે તો ખોદા જાણે. પણ સ્વતંત્રતાને અને લશ્કરી લાયકતાને સંબંધ છે. જે પ્રજામાં લશ્કરી લાયકતા નહીં તે પ્રજા સ્વતંત્ર હોઈ શકે નહીં. આખી પ્રજામાં અગીર-આમ તમામ લોકમાં શિકારનો પરિચય હોય તો જ તેમાં લશ્કરી લાયકતા હોય, અને ગોસ્ત ખાનારી પ્રજામાં જ શિકારનો શોખ આ પરિચય ઉચ્ચતીય બધામાં પ્રસરેલો હોઈ શકે. અમને પારસીઓને અદલ દરઅંદેશ બ્રિટિશ સરકારે લશ્કરી સ્વયંસેવકો તરીકે સ્વીકારેલા છે, તે અમારી ખાનપાન

અને શિક્ષારની આદતો વડે સ્થાપીત થતી અમારી લશ્કરી લાયકતાને જ આભારી છે.

રુસ્તમ

(હસો થઈને) બિરાદરો, આપરે આગલ આશિયે તે અગાઉ ખે ખોલ ખોલવા રજ લેવસ. આય આપરાં ભાઇભાઇઓનાં પરીતિભોજ-ણમાં સરનસીનની જરૂર નથી. સેવક સરનસીનની ખુરસીને લાયક ખી નથી. ભાઇ બેહરામસા, તમારી જીલ કેવી સાફ છે-તમે મોટા મોટા સંસકરુત ખોલ એક સાસતરીની કાણી જ વાપડો છ ! દલીલો ખી કોઇ રાજકુવારી ઉસ્તાદની જેમ રજૂ કરો છ. ખાણીખીણી ને શિક્ષાર ને લશ્કરી લાયકત અને સ્વતન્તરતાને એક સાંકલે સાંધણુરી તમારી દલીલ ખચીત કોઇ પાકા કરવૈયા મજગની સરજત હોતી નોંધયે.

પન હું કે'વા રજ લેવસ જે પારસીઓને લશ્કરી સ્વયંસેવકોમાં દાખલ થવાનો કીમતી હક્ક સરકારે બખર્યો છ, તે સાને આભારી, એ સવાલ નિરાજો છે, ને આજના આપરા વિસયને લાગતોવગતો નહીં હોઇ આપરે પરતો મુકવા જેવો છે. વલી મારા આય બેહલુ દોસ્ત જેવા પારસી કોમનાં ઉગતાં નૂર પોત્તીકી કોમને માટે મગરૂર હોય તે જે કે તદ્દન કુદરતી અને વાજબી છે, તો ખી પોત્તીકી સરસાઇનું ગાયણું પોતાનાં જ ગરાં ગાય એ કસમની આપવરાઇ-બેઅદખી માફ કરસો પન-કોઇ ખી કોમને નાપસંદ પરવાની, તેમ કોઇખી સાચા મરદને હરગીઝ હલકટ લાગવાની. સેવકને જરાસી ભારે ખોલ વાપડવાની ફરજ પડે છ, તેનો સખખ ખુલ્લો છે કે કોમકોમની સરસાઇની અતીસય નાનુક બાબદ ચર-આમાં ભોગજેગે દાખલ થતાં કોઇ વેલા એવું બની આવે છ, કે નવજવાન સેકિંગાઓ તપી જાય છે,-સું?—જીલયાતુરી ચક્ષાવતાં ચક્ષાવતાં અનનનતાં જ હાથચાલાકી પર ઉતરી પરાય છઃ ખોલાચાલી-મમ્મઇ-બપ્પઇ મુક્કામુક્કીઃ ખચીત જ આય તન પગથિયાં ઉસ્કેરાયલ જુવાન ચલવલિયાં અબ્બવો એક ક્ષંગે અર્ધી છતંગે વટાવે છ, ને વાતનું વટેસર ફરી મારે છ ! (ખંતે ટીપાઇ ઉપર છરીકાંટાનો ખડખડાટ.)

બિરાદરો, સૌનો ઉપકાડ માનું છ. મેં તો એક સાધારન બાબદ કહી. તમો સાહેબો કઈ ખેતવાડી-ભીંડીબજારના કોરગાઓ નથી જે મુક્કાખા-જમાં ઉતરી પડે. પન આપરો વિસય અતિસય નાનુક છે. આય સત્તર આના ઘૂટછાટના ઝમાના મધ્યે સૈકોને ગમે સો વિચાર બાંધવાનો સમ્પૂરન હક્ક છે. એતલું જ કાંચ પન સૌને પોત્તીકા ખયાલ માફક, કે આજ

એક તરાંદ તો કાલે જ ઉત્તરુકાંટ મારતાક ને ઉત્તરી તરાંદ, જેમ કાલે તેમ આચરન કરવાની અને ધડી ધડી ફરી તોલવાની બી તેટલી જ છૂટ છે, અને તો બી લાગનીઓ છરાઇ પર ને લોહી ઉકાવા પર ચઢે એવા વિસયમાં એક બીજાની લાગનીઓ અને વહાલી રસમોને પ્રૂરતું માન આપીને જ કામ લેવાની આપરી સૌની ફરજ દેખેતી છે.

(૨૦ જેસી નય છે ત્યાં એક નોકર નીરાણું ગડિયું લાવીને મોટી ટીપાઈની વચમાં મેરીએ તુરત જ ગોઠવી આચેલા કુલોના ગોલાકાર વચ્ચે ગોઠવે છે.)

બેહરામ

(તેને) દસના, લાંબું લાપણ કરીને આય દુસ્તમજી આવાનું ગળું સુકાચું હોસે, પહેલે એવણુનો જ ગ્લાસ ભર. (૬૦ તેમ કહે છે.)

કંચન

(ચોતાનો ગ્લાસ ધરતો) પશુઓમાંથી ઉત્પન્ન થતી ચીજો ખરી રીતે નિર્દોષ કહેવાય નહીં. વનસ્પતિ-આહારના યુરોપી હિમાયતીઓ દૂધ, ઘી, પનીર, માવો આદિને દૂષિત ગણે છે, અને ઈંડાં તેમ આવી નીરા, તાડી, દારૂ જેવી ચીજોને નિર્દોષ ગણે છે. આપણા અસલનેરની હાઇસ્ક્રૂલના હેડમાસ્ટર મિ. પીકામાલેક તો વિલાયતી દારૂને 'આમે હયા' બી કહે છે: 'Brandy is vitality'-એ એમના બોલ આપણામાંથી ઘણાએ કાઢ ને કાઢ વખ્ત સાંભળ્યા જ હશે.

(બંને ટીપાઈઓ ઉપરથી કંઈક નાપસંદગીની ક્ષણિક છાયા વહી નય છે; કં'એ એકલો-ગ્લાસ ખાલી કરવામાં પડેલો-તે જોતો નથી.)

ભગુભાઈ

કંચનભાઈ, માદક પદાર્થોના સેવનનો વિષય નિરાળો છે અને આ આહારના વિષય જોટલો જ મોટો છે. આજ આપણે આહારના વિષયને જ વળગી રહિયે તો સારું. સેળભેળ આહારની વિરુદ્ધ શું બોલાય છે તે સાંભળવા હું આતુર છું, બદકે આપણે સા એકસરખા આતુર છીયે. પણ અત્યાર સુધી એવા આહારના લાભની જ દલીલો ચાલી છે, તો પ્રથમ એ

પક્ષ પૂરો કરી લઇયે. મોહનલાલ, ત્હમે હજી સુની અક્ષર સરખો બોલ્યા નથી; ત્હમારો શો મત છે ?

(મોટી ટીપાઇ ઉપર ભૃંગ સિવાયના છએ નીચે લીધો એટલે પોતે પણ નીચા માટે ગ્લાસ ધરીને—)

મોહન

(હસો થાય છે. પણ વળી ખુરસીના એક હાથાને છેડે બેઠા જેવું કરી ટીપાઇ ઉપર એક હાથ ટેકા માટે રાખીને) મ્હને મહારા સદ્ગુણે તટસ્થતાનો પાટો બોધ કરેલો છે. આ દુનિયા અને તેમાંનું સર્વ આળપંપાળ માયા છે. આપણે કલિકાલનાં હીનઅન્ન ક્ષણભંચુર માનવી શું સત્ય મેળવી શકિયે શું મત આંધી શકિયે, શી પ્રવૃત્તિ સામે પૂરે નિભાવી શકિયે ? માટે જેમાં તેમાં વિરક્તિ જ સાધવી. વળી વિરક્તિ રાખવા અને કેળવવાના રામબાણ ઉપાગ પણ સદ્ગુણે બતાવેલા છે, તે ભુદા ભુદા ગણના જાઇયે તો આસક્તિના પ્રતંગો મુજબ અસંખ્ય છે, પણ તે સર્વનું બીજ ચિત્તવૃત્તિની અમુક જાતની દશામાં છે. આપણે કેવી દશા કેળવવી કે ડગલે ડગલે વિરક્તિ સિદ્ધ થતી આવે ?

જિંદગી સુંદર બાલકના હસમુખા હોઈ આપણને ચૂમી લેવા લલચાવે, તે પહે એ જ બાલકની મસ્તીની મોંઢાડમાંથી છૂટતો ભેંસાસૂર ભેટકો યાદ કરવો, એટલે ચૂમી કરવાની ક્ષણિક ઇચ્છા વીગળીવેગે પસાર ! (ટીપાઇઓ ઉપર હસાહસ.) ભાઈઓ, હસો ના; હસો ના. તટસ્થ દશા અને વિરક્તિની જમાવટ હસવા સરખી બાબત નથી. મિત્રતા વા શત્રુતા બાંધતાં આપણુ દરેકે ચેતતા રહેવું ઘટે કે એ જ માણસ બેઠે શત્રુતા કે મિત્રતાના પ્રસંગ પણ આવે. તનુરસ્તીમાં કે બિમારીમાં, ચ્હડતીના ભુવાળમાં તેમ પડતીની ઓટમાં, હેલીની જલમયતામાં તેમ જ સૂકવણાની લૂમાં, તટસ્થ જ્ઞાની ચેતતો રહે છે કે પ્રથમ સ્થિતિમાંથી અઘરણુ ફેદતીક ને કુદરત તેનાથી ઉલટી દ્વિતીય સ્થિતિમાં યે જઈ પડે ! દોષત વિદ્યા, આચરૂ આદિ પાછળ પુરુષાર્થ કરતાં કરતાં યે સદા સંભારવાનું છે કે નિર્ધનતા, અધાપો, બદનામી પણ વેડવાં પડે. અને દિવસ દિવસના સામાન્ય આચારવ્યવહારમાં તો—

મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ ।

મોટો માણસ, મહાપુરુષ, ખાસ કરીને જનસમૂહ રૂપ વિરાટ સ્વરૂપ ને કુટીએ જતો હોય તે કુટીએ આપણે પણ જવું.

દાખલા તરીકે, અહીં આજે આપ સૌ મહારા કરતાં મોટા અને મજ રકં જેવાને ધડો લેવા લાયક છો, તો અહીં આવતાં બે ટીપાઈ-ઓર્માથી એક મોટી જોઈ અને મેં તે ઉપર આસન લીધું. બીજું, આ ટીપાઈનાં ખાસ ખાણામાં ભગુલાઈ નામના જ ભાળ્યા છે, કાંઈ કાંઈ ચીજ એકવાર આખી હશે તેને પણ બીજી વાર અડક્યા નથી, અને નીરાનો તો એમણે નકાર જ કર્યો છે. મહત્તે છ જણની એકમતિ સામે એટલે દરજ્જે જવું ઠીક ન લાગ્યું. વળી માણસને, તટસ્થ માણસને પણ, જીવનમાં જુદા જુદા પ્રયોગ કરી જેવા પ્રાપ્ત થાય છે જ. તો આ ત્રીશબત્રીશ વાનીનાં વિલાયતી, મુગલાઈ, અને દેશી ખાણામાંથી જે પાંચસાત ચીજ મહત્તે હિંદુશાઈ લાગી અને આખતાં ગમી તે મેં ઠીકઠીક ખાધી છે, અને આ નીરો પણ આખી જોઈ છું.

(પ્રથમ ધુંટડે જ ઉધરસ આવે છે.) આવાં ખાનપાન પહેલી વાર જ જોઈ છું તથાપિ અતડો રહેતો નથી. અતડાપણું તે એક તડ સામે વિરોધ કરી બીજા તડમાં પડવાપણું હોઈ અતડાપણું તે સાચી તટસ્થતા નથી જ. સારાંશ કે બહુમતિને માન આપવું તે પણ નહીં. લૂખું તેમ નહીં આગળ પડીને. વિરતિ અને તાંટસ્થના સાધકને માટે ભાર દઈને બોલવા જેવી, આગ્રહથી વળગવા જેવી, આગળ પડીને પહેલ કહાડવા જેવી, આ માયાની તરંગભંગી સૃષ્ટિમાં કંઈ વસ્તુ છે જે ?

(નીરો ફરી જરા આખીને પાછી ઉધરસ આવતાં ગ્લાસ આઘો મુકી દે છે, અને બેસી બેઠ છે. બેઠ ની નિશાનીથી દસરો એ ગ્લાસ ઉપાડી લે છે, ઠંડા લેમનેડનો ગ્લાસ તેને બદલે મુકે છે, અને મોં સાફ કરવા માટે ચાકણું પાણી આપે છે.)

બેહરામ.

ગિરાદરો, મિ. લાડ એમના વિદ્વતા-ભરપૂર ભાષણમાં સવાલ કરે છે જે આ માયામય અભ્યાસમાં વિરક્તિની સાધકને આસક્ત થવા સરખી

કાંઈ બી ચીજ છે ? એ સવાલનો હું એમની જ ફિલસુફીને અનુસરતો જવાબ દઈશ બે-વિરક્તિની જ આસક્તિ !

મોહન

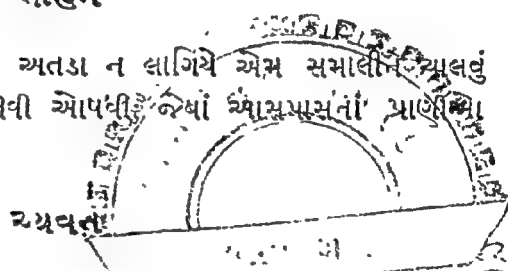
ના , જી. વિરક્તિ અને તટસ્થતાની ભાવના સૂક્ષ્મ અને પ્રવાહી બેવી છે, સ્થૂલ દિશાબદ્ધ ધન પદાર્થ નથી. વિરક્તિની આસક્તિને તો અમારા સદ્ગુરુ છેલ્લું અને સૌથી વિકટ મોહસ્થાન ઠરાવીને તેનાથી દૂર અતિદૂર રહેવા દરમાવે છે.

મંગળ

પણ આવા મંડળને બદલે કાંઈ વાર તહમે દૈવયોગે લાગિયા કે એવા કાંઈ ટોળામાં ફરી પડો ત્યારે ?

મોહન

તો તેટલો વક્ષ તેમને બી અતડા ન લાગિયે એમ સમાવીને આલેખું ઘટે. દેશ તેવો વેશ; જેવું વન તેવી આપની જેમાં આપનાં પ્રાણીઓ તેવો વાણિયો.

(ધામેથી) હવે તહારી સ્વાર્થસાધુ-શત્રુતાની ! (દોઢ ૨૦ મિનિટ અટકાવે છે.)

રુસ્તમ

(ઉભો થઈ સૌનાં ખાલી ગ્લાસો ભરાવીને) મિ. હાડ, આજ તમારી નવી પિછાનનો લાભ મલિયો તેથી મુને થનો આલેખ થાય જ. હ્યો સૌ બિરાદરો એવણી સલામતી !

મોહન

(એકદમ વચ્ચે પડી) નહીં નહીં જી. મહારા જેવાની સલામતી હોય નહીં. તમારે લેવાડની જ હોય, તો લેવાડવો રમણુભાઈની, જેમના

વગર હું, મિ. દેવતરાય, કે મિ. દ્વિવેદી આજે અહીં દાખર ન હોત
વળી હું ધારું છું કે આજ પહેલાં આપની પિજાનતો લાભ અમારા આર-
માંથી કાઢતે જી મળેલો નથી.

રુસ્તમ

એમ તો છેક નહીં. મિ. દેવતરાય હાલ અચ્છું ક્રિકેટ ખેલે છે, તે
એઓને હરીત્રન વરસ અગાઉ બેટ જી સીધું ધરતાં લવજી એકના કમ્પા-
ઉન્દમાં પ્રથમ સીખવનાર સેવક જ હતો; અને તે પછી અમે ધના ગે
કલાક સાથે ગરાઉન્દ પર તેમ બીજે ખુશખુશાલ ગાલ્યા છ, ને કે એમના
બેહદ સરમાલ સ્વભાવને લીધે અમે એકબીજાથી હજી જી પૂરા હળી જવા
નથી પામ્યા.—પન તમારો સુધારો માથે ચહડાઈ છે. બિરાદરો, લીબિયે
આપરા આરો સેઠિયાઓની સલામતી ! હિપ, હિપ, હુરે ! હુરે એ !
હુરેએએ !

(સૌ હડી એકબીજાનાં ગ્લાસ અડકાડી અડકાડીને રુચિ પ્રમાણે પિયે છે.
કં'ં પાછો આખો ગ્લાસ ખાલી કરે છે.)

રુસ્તમ

બિરાદરો, વાનિયાગત તો આપરા સર્વેના અનુભવમાં ઠેકઠેકાને આ-
વેલી હોસે, પન એવા દેખેતા નાપસંદ રોપાને જી આંખી સુંદર અને હડી
દ્વિલસુરીનું ખાતર પૂરનારા ગુરુમહાન્તો આપરામાં પેદા થઇ ગયા છ, એ
અજ્ઞ તવારીખ તો આજે જ સમજવામાં આવી. વારુ, આય ટીપાઇ
ઉપરના બીજા કાઢતે હવે આય ખટમીડી ચકચારમાં કઈ ઉમેરવાનું છે ?
(કં'ં હાથ ઉઘો કરે છે.) અચ્છા, મિ. કંચનરાય, પેદલાં જરા અહિં-
સાના તતવને લગતી એકબે બાબદ સેવકને રજૂ કરવાની છે. જીવો, બિરા-
દરો, એક જાતના ધાસમાંથી કેલવી કેલવીને જેમ સજાત માનસજાત
ધઈ પેદા કીધા છ, તેમ આપરી પાલેલાં પસુખંખીની હાલની તમામ
જાતો માનસજાતની પોત્તીકી સરજત છે; મોટી નાનકી જે નંબરની આપરે
જરૂર પડે, તેટલી તેઓની વસતિ આપરે જ ઉપજાવિયે છ; અને એ પેદા
કરેલા પોત્તીકા માલને ખપમાં લઇયે છ. સામ્રે, કાઢ કાઢ એવી દલીલ
ઉઠાવે છ કે પાનીમાંના માછલી જેવા કંડા લોહીના જીવ તે જાતે કે જીવ

જ નહીં તે ખરાય, પત જમીન ઉપરના કે આસમાનમાં ઉડતા ગરમ લોહીના જીવ તે જાને કે પૂરા જીવ, આપરી મિસલના જ, તે ખાવામાં પાપ. કોઈ વધી લોહીની ગરમીને બદલે નખની ગનતરી ઉપર જાય છે, તે લીટી મારે છે, કે આટલા નખ હોય ત્યાં વેર ખાવામાં દોસ નહીં, વધુ હોય તેવા જીવ ખાવા હરામ. ઉત્તર હિંદમાં ધના હિંદુઓ બકરા ને ઘેટામાં ફરક ગને છે શિકાર કરેલા પંખી ખાઈ, તલાવના ન ખી ખાય, વગેરે, વગેરે. એક જાનીનો લેખક અજમ થઈને નોંધે છે,—“India is the only country in the world where the meat-eaters attend to the sex of the meat; of some species, the male is allowable, the female is taboo; in other cases, the taboo is on the other sex: what nonsense !”

હોસે. એવી એવી વિગતોમાં ઉતરિયે અને માનસ માનસના ફાંતાઓ તપાસવામાં પરિયે, તો પાર જ ન આવે. મૂલ મુદ્દાને પકરતાં, તમે હિંદુઓની અહિંસાની ભાવનાથી તોળા ખી ખેંકારવી પરે છે. સેકિયાઓ, હું આ મારી સગી આંખે જોયલું જ કેહવસ, ને તેડું તમે ખી જોસો એતલે તમારી પત ખાતરી થસે જ. (ડીવાઇ પરથી જે જલુ-હીયર ! હીયર !) તમે વાઘવડુને ને કાલા નાગને ખી મારવા ન દો એ સું કેહેવાય ? આનું નામ જો દયા તો જોઝારી કરતા સેને કહીસું ! વધી તમુ લોકની સૌથી અજબ નાચારી તો એ છે જે તમારી પાંજરાપોલોમાં દસ-બાર વરસ વેર હલ દોસ ને ગાલ્લાં ખેંચીને અંગતોર મેહનત આપનાર બેઠ જોવા કીંમતી જાનવરને, યા પંદરસત્તર વરસ પૂર વેગે ગાડી ખેંચવાની જેહમત ઉઠાવનાર ઘોડા જેવા ઉમદા પરાનીને તેની જમીમાં સું કરો છે ? અરે પેટપૂરતું તે બિચારાં મૂંગાંઓને આપતા ખી નથી, મન-લખ કે તેને કરાકા પરે છે,—તે મોટા પ્હાડ જેવા આંગ ભૂખમરાથી ગલાઇ ગલાઇ રીખઇ રીખઇને રામસરણુ સિધારે છે !

તમુ લોકોની અહિંસાની ઉપરતપકે નીતિની દેખાતી ભાવના આય રીતે વેહવારમાં અનીતિની થઇ ગઇ છે, તો એ ભાવનાની હલહલ આંધી ગોયા તેને નીતિના ચોક્કામાં મુરેખ બંધખેસતી કીધા અગાઉ ખોરાકના કે કોઇ ખી વિસયમાં લગાડેલી સા ખપની ?

બસ, સાહેબો, કાઠની ખી લાગની દુઃખાઇ હોય તો દરગુજર કરતો. એસો, કંચનરાય, હવે તમારી વારી.

કેંચન.

(હઠીને) શાખાશ, મિ. રુસ્તમજી, તદ્દમને હું ધણે ભાગે મળતો આવું છું. બીજા ભાઈઓએ રજૂ કરેલી દલીલો પણ વજનદાર છે. પરંતુ તેમાં સ્વતંત્રતાની દલીલને મહારા અધીન મત પ્રમાણે ઘટતું વજન અપાયું નથી. બંધુઓ, આ ચર્ચા અમુક બે પ્રકારના આહારમાંથી કયો વધારે સારો એ રૂપની ચાલી છે. પણ એ રૂપ જ સંકુચિત અને નીચી પાયરીનું છે. આપણો ખરો વિષય આહાર-સ્વાતંત્ર્યનો છે. સ્વતંત્રતાની કસોટી એકલા રાજકીય પ્રદેશની નથી. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનું વૃક્ષ જીવનના દરેક પ્રદેશમાં શાખાવિટપ પ્રસારી ફાલે છે, ત્યારે જ તેના ઉપર રાજકીય સ્વતંત્રતાના ફુલ-ફલ આવે છે. આહાર-સ્વાતંત્ર્ય આવા સર્વદેશી સ્વાતંત્ર્યનું એક અંગ છે. ધર્મને નામે વા નીતિને જહાને, રૂઢિના દાબથી કે નાતના ધાકથી, સંસારના વાતાવરણથી કે આશ્રમઘટનાની મર્યાદાઓ વડે, વ્યક્તિને અર્થાત્ આત્માના સ્વાતંત્ર્યને કોઇ પણ પ્રકારની મના કરવામાં આવે, તે વ્યક્તિના આત્મવિકાસને સંકોચ કરનારી છે, માણસ માણસને તેમ જનતાને બંધનકારી છે. વળી આપણા મોહનસાધએ જે વાણિયાશાઇ વ્યવહારનીતિને છાપરે ચઢાવી, તે તો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિએ ધોર અનીતિ છે. બહુમતિની કીંમત ક્યારે છે ? જ્યારે એમાંના દરેક મત ખરેખરા નરનો હોય ત્યારે જ. હૈયે તે હોડે, વૃત્તિમાં તે કૃતિમાં, જે ધરને ખૂણે એકાંતમાં કરવું યોગ્ય તે જ હજારો માણસના સમુદાયની વચ્ચે છાતી કહાડીને કરવું યોગ્ય, -એ સત્યતિષ્ઠા, એ દઢાગ્રહ જેની રગોરગમાં નથી, તે નામદર્ છે, તેનું જીવન શુલાભિયતનું છે. અને એથી ઉલટું, મનવચનકાર્યની એકરૂપ, પારદર્શક, સરલ નિખાલસતા જ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો આત્મા છે. મિ. રુસ્તમજી એમના સચોટ ભાષણમાં કહી ગયા કે હિંદુઓની અહિંસાની ભાવના સુધારવાની છે. પણ હું એથી આગળ વધીને એમ કહેવા માગું છું કે એ ભાવના સુધરી શકે એવી છે જ નહીં. કેવલ આત્મવિકાસની સ્વતંત્રતા જ અહિંસાને પાત્ર છે, અને એની વિરોધી તમામ વસ્તુઓ હિંસાને જ પાત્ર છે. અહિંસા અહિંસા શું કરે છે ! શુલાભિયતની સંસ્થાઓ, શુલાભિયતની રૂઢિઓ, શુલાભિયતના વિચારો, અને શુલાભિયતની ઉંડામાં ઉંડો વૃત્તિઓના ચૂરેચૂરા કરશે ત્યારે જ સ્વતંત્રતા આત્મવિકાસ અને દેશોદયનાં શુદ્ધ પ્રતાપી બીજ રોપી શકાશે. “ વાહોમ કરન્તા ચહડો ફતેહ છે આગે ! ”

ચયવન

મિ. કંચનરાય, તહમારા મતનો સાર એક અનુષ્ટુપમાં જ કહું:—

સ્વાતંત્ર્યં પરમં શ્રેયઃ સ્વાતંત્ર્યં પ્રેયં एव हि ।
સ્વાતંત્ર્યં हि परो शक्तिः स्वातंત્ર्य मेव जीवितम् ॥

કંચન

અરે, વાહ, મિ દ્વિવેદી, સામા પક્ષ તરફથી ઉદારતાનો આવેલો અપૂર્વ અનુભવ આનંદદાયક છે. આવા આવા શ્લોક આપણાં જરીપુરાણાં વેદપુરાણોમા ધુસાડી દેવાય કની તો સુધારકોને પોતાનો વાદ શાસ્ત્રાધારથી પણ સાબીત કરવાની શી લિજ્જત આવે !

ભગુભાઈ

સુધારકોને વળી શાસ્ત્રાધાર જોઈયે છે જ ક્યાં ?—અગર જોઈતો હોય તો

युगे युगे युगधर्माः अते रुढि रेव बलीयसो

એ અડગ અતે મોટા મંદરાચલ જેવા આધાર ગમે તે નવા તથાપિ ધણાને રુચતા આવતા સુધારાને કાલક્રમે શાસ્ત્રસંમત કરાવવાને માટે ક્યાં ઓછા સંગીન છે ?

મગન

(અ. ૦ ખોડવા ઉઠ્યો છે તેને થોભાવીને ખેડો ખેડો જ) ભગુભાઈ, કંચનભાઈ, મિ. દ્વિવેદી, વિષયાન્તરમાં તણાઈયે તે કીક નહીં. આં દીપા-ઈએ ખોરાકની છૂટનો પૂર્વપક્ષ કીક રચૂ કર્યો છે. હવે તો અમે સૌ તહ મારી રૂઢિપાલક દીપાઈ પોતાના પક્ષનો શો અચાવ કરી શકે છે તે સાંભળવાને અત્યંત અધીરા થઈ રહ્યા છીએ. માટે મેહરયાની કરીને આપના વળી લટારો ન મારતાં મુખ્ય મુદ્દાને જ વળગી રહેશો.

ચ્યવન

ગોટલે એમ કે ત્હમે સાહેબોએ મનમાનતા વિષયાન્તરોના મરી-
મસાલા વડે ત્હમારો પક્ષ તેજ યનાવ્યો, અમને એ છૂટ પણ નહીં. વારુ,
ભાઈઓ, એમ તો એમ.

કંચનભાઈ, ત્હમારા જીસાદાર ભાપણને તો એક જ મંથોધન
ધો:--“ O Liberty ! what sins are committed in thy
holy name ! સ્વતંત્રતા દેવિ ! ત્હમે લદ્દ-પ્રસવા શિવા છે, તેમ
શુભાશુભ બંનેનાં કાલકરાલ મહાકાલી પણ ત્હમે છે: ત્હમારો વામમાર્ગ
સત્યાનાશનો જ ! ” કંચનભાઈ, આત્મવિકાસ પૂરતી સ્વતંત્રતા અને સાથે
આત્મવિકાસ પૂરતું નિયંત્રણ, એ બંને, ઉચ્છેદક ગણાતા તેમ રૂઢિપાલક
કહેવાતા બે ય પક્ષના અનુભવી સમતોલ મગજના દૂરદર્શી હિતૈષીઓને
એકસરખાં ઇષ્ટ છે. એમના વચ્ચે મતભેદ પડે છે, ફરી ફરીને હિભા થાય
છે, યુગે યુગે ઉઠ્યા જ કરે છે,--સ્વતંત્રતા અને નિયંત્રણ વચ્ચે શી કેવી
કેટલી મર્યાદાવ્યવસ્થા ધો તેના જ. વિષય ગહન છે, પણ આપણે એક
સહેલોસટ દાખલો લઈએ. કોઈ પણ ઘરની નિવાસસ્થાન તરીકેની યોગ્ય-
તાનો ક્યાસ શા ઉપરથી કરીશું ? હવાઅજવાળાં માટે ખારણાંખારી
જોઈએ, તેમ જીદા જીદા ઉપયોગને માટે જીદા જીદા ખંડો પણ જોઈએ.
ખંડખંડની કે આખા ઘરની દિવાલોને બંધન જ કહેવાં, ખારીખારણાંને જ
સ્વતંત્રતા કહેવી, એ તો હસવા જેવી જ વાત છે.

મગન

કંચનભાઈ બોલેડ આઉટ (bowed out) !

(સૌ છરીકાંટા ખડખડાવે છે. કંઈ ડોકી ધુણાવતો ધુણાવતો પણ
તેમાં ભળે છે.)

ચ્યવન

ત્યારે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના ખાલી ગડગડાટને વટાવી આગળ ચાલતાં
મિ. ખેહરામશાની રાજકીય સ્વતંત્રતાની દલીલ ઉપર આવ્યે. એમના
રેશર્માં ખીજા ભાઈઓ બોલેલા છે તે પણ સાથે જોઈ લેવાશે. લશ્કરી
લાયકતા વગર સ્વતંત્રતા અશક્ય એ અમે પશુ સ્વીકારીશું. પણ લશ્કરી

લાયકતને માટે શિક્ષકની આદત અને મિશ્ર ખોરાકના કરતાં ચારિત્ર્ય અને નીતિયત્વ અને સંઘશક્તિ ઘણાં વધારે આવશ્યક છે. બાહુબલ અને લશ્કરી લાયકત સૌથી વધારે હાથરીઓમાં છે. તેઓનું હજી સુધી તો એકે સ્વતંત્ર સ્થાયી રાજ્ય છે નહીં એ શું બતાવે છે ? સેનમેળ ખોરાક લેનારમાં પણ લશ્કરી લાયકત તેમ સ્વાતંત્ર્યને જોઈતાં ચારિત્ર્ય, નીતિયત્વ, આદિ હોઈ શકે એની કાણુ ના પાડે છે ? હિંમા-રહિત શુદ્ધ ખોરાક લેનારામાં એવા ગુણો ન જ હોઈ શકે એ તકમારે સાબીત કરવું જોઈતું હતું, પણ તેનો તો તકમારા પક્ષમાંથી કાઢએ પ્રયત્ન પણ કર્યો નથી, અને મિ. દિવાનની દલીલોને તો દલીલનું નામ પણ ઘટતું નથી. માંસાહારી પશુપંખી સાથે આપણા વિષયને નિસબત જ નથી. અને હોય તો યે જરા વિચારી જીવે તો કે કૂતરો માંસાહારી છે, તથાપિ આપણે એને પૂરેપૂરો વશ કરી શક્યા છીએ. વળી માંસાહારી પ્રજાને પરરાજ્ય વશ કરી શકતું નથી એ તો કેવળ ગપાટો છે. એક બીજા ભાષાએ જ એતો જવાબ વાળ્યો છે કે હિંદુઓનો પણ મોટો ભાગ માંસાહારી જ છે, અને એ તથા આપણે સૌ સેંકડો વર્ષથી પર દશા ભોગવી રહ્યા છીએ તે કાણુ બાણતું નથી ?—

રુસ્તમ

—આલો બેહરામશા irrelevant (ઇર્રેલેવન્ટ); બળતું ભરડનારા ઠાકો-રલાલ સ્ટમ્પ્ડ (stumped), !

ચયવન

—પ્લીઝ (please) ! મહેને ભાષણ કરવાની ટેવ નથી; વચ્ચે કાઢ બોલે તો મહારો તાર તુટે છે.

વારુ, હિંદ બહારની પણ માંસાહારી પ્રજાઓએ પરાધીનતા ભોગવ્યાના દાખલા સંખ્યાબંધ છે. વળી જાપાનનો દાખલો લેવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે. આ વિષયમાં જ નહીં, આ સ્થલે જ નહીં, કેકેકાણે, કાઢ પણ વિષયમાં એવી ભલામણ કરવાની દાલમાં રીત પડી ગઈ છે. પણ એકલા જાપાનનો દાખલો લેવાની ભલામણ શા માટે ? ઈંગ્લાંડ, અમેરિકા, જર્મની, ફ્રાન્સ, એ કાઢતો શાને ન લેવો ? અરે જો જો જ્યાં જ્યાં ખરેખર હિતકર હોય તે તેની હિતકરતાને માટે લેવું, ન

તે અમુક સ્થાનનું છે તે માટે,—લઇને તેને વાવી ફેલાવી સ્વદેશી જ બનાવી દેવું, એ જ સમુત્પત્તિનો ધોરી માર્ગ છે.

પણ ખોરાકમાં મિશ્ર ખોરાક વધારે હિતકર છે કે દ્રાવિડ આદિજાતો, જૈનો, વૈષ્ણવો, અને આપણે ઉચ્ચ વર્ણુ ગુજરાતીઓ લઇએ છીએ એવો મત્સ્યમાંસ વિનાનો ખોરાક ખરેખર હિતકર છે, એ જ આજની ચર્ચાનો પ્રશ્ન છે. હવે મિશ્રાહારની તરફેણમાં આજે જોલાયું છે ધણું અને આગ્રહ પૂર્વક, પરંતુ તેમાં મ્હારું અધીન મત પૂછો તો સંગીન દલીલો થોડી જ જોવામાં આવે છે. ખેત્રણ દલીલોના જવાબ મેં મ્હને સૂઝ્યા તેવા વાળ્યા પણ. અને હવે મ્હને લાગે છે કે મ્હારે લેવો ઘટે તેટલો બધો ય વામ મેં ખલાસ કર્યો છે. તેમ મ્હારી ખંડનની વાતો નીરસ જણાય એમાં પણ નવાઇ નહીં. પૂર્વપક્ષ કરનારને ખંડન કરવાની જરૂર હોતી નથી, તેમ ચર્ચાના આરંભમાં સૌનું કુતૂહલ તીવ્ર હોય, એટલે કાંઈ પણ બાબતમાં બચાવ કરવાનું સ્થાન લેવું પડે એ કમનસીબ જ છે. ખંડનકાર્ય હજી બાકી તો ધણું છે, પણ, રમણભાઈ, આપણા પક્ષના એકંદર લાભને જ પ્રધાન ગણીએ તો બાકીનાં ખંડનને કાચળે ઘાલી મંડનકાર્યમાં જ એકદમ મંડવું જોઈએ. તે મ્હારા પછીના બંધુઓ બહુ સારી રીતે બજાવશે, એવી મ્હારી ખાતરી હોવાથી હું ખેસી જવાની રજા લઉં છું.

મોહન

(ધીમેથી) વાહ વાહ, છેવટે તો વાણિયાગત જ કરી કની !

ભગુભાઈ

(ધીમેથી) ચપો, જુવો હવે રમણભાઈ ઉડે છે, સાંભળો.

રમણભાઈ

ખંડનમંડન એમ જુદા જુદા બાપાર નથી. સવળી બાજુએ જે મંડન દેખાય છે તેની અવળી બાજુ તે ખંડન છે. સામસામાં ખંડનોથી છણાતું છણાતું વધારે સૂક્ષ્મ સત્ય હાથ આવતું જાય છે. ખંડન કહો કે મંડન કહો, મ્હને પ્હેલી વાત એ સુઝે છે કે સૌને—આખી જનતાને—ઉચ્ચ નીચ મધ્યમ સૌને એક જ ધોરણ લાગુ કરવું એ ઘણી ઘણી બાબતોમાં

અશક્ય છે. લાકડાંના ભારા, રૂની ગાંસડીઓ, કે દાણાના મોટલા ઉંચકવામાં જેનો દિવસ જાય, જેનું મુખ્ય કામ અંગબદ્ધ, સ્નાયુ, કે શરીરના ઉપયોગનું છે, તેનો ખોરાક શરીરને સાધારણ જ તરફી આપનાર-અને આખો દિવસ વર્ષોનાં વર્ષ મગજને ખેડનાર માણસોના ખોરાકથી જુદો પડી જ જાય. વળી જ્યાં ધાન્ય શાક ફલાદિના ભાત ભાતના પાક પૂરતા જથ્થામાં હોય નહીં, અને મત્સ્યમાંસ પુષ્કળ હોય, ત્યાં મત્સ્યમાંસનો નિષેધ કરનાર વાયદ્યમાં જ ખરો. આહાર માણસને માટે છે, અને આહાર મેળવવામાં જ માણસની લગભગ બધી શક્તિ ખર્ચાઈ જાય, એવી દશામાં નથી મુખ્ય કે નથી માણસાઇની ખીતવટ. મત્સ્યમાં અને ઇંડાંમાં આહાર તરીકે જે ગુણો છે તેવા ગુણોવાળી બીજી વસ્તુઓ મેળવવાની જે લોકોની શક્તિ નથી, તેમને એ આહારથી વારવામાં પાપ જ એસે.

પરંતુ લોકોની શક્તિ એટલે માત્ર વ્યક્તિની શક્તિ લેવી ન ઘટે, સંવશક્તિ વડે દરેક વ્યક્તિની શક્તિ વધી વધી જાય છે એ સદૈવ યાદ રાખવું ઘટે. લંદન જેવાં રાહરમાં એક આને લગભગ આખો ઝડાસ ભરાય એટલું ચોકખું અને કસદાર દૂધ મળે છે, હર કોઇને હર વખત મળે છે, તેટલું અને તેવું દૂધ સુબાઇમાં ઘેર ભેંસ બાંધેલી હોય તેવા ઘનવાનો જ નેવા પામે છે. આવા દાખલાથી સિદ્ધ થાય છે કે વૈવિધ્યનું આવશ્યક તત્ત્વ જાળીને અને સ્થિતિ સ્થિતિના ફરક ભૂલ્યા વગર આપણે આપણા સમજુ અને ઉપલા વર્ગના લોકો માટે જે ખોરાક ઉત્તમ ગણીએ તે પૂરતા જથ્થામાં અને માફકસર દરે મળ્યા કરે એવી યોજના આપણે પણ સંવશક્તિ બજે રચી શકીએ, કોઇ પણ મોટો દેશ રચી શકે. એટલે મોઘા-સસ્તાનો સવાસ આપણા ઉપલા વર્ગના લોકોને માટે ઉડી જાય છે. અને ઉત્તમ ખોરાક કયો એ જ આપણે વિશેષ વિચારવાનું રહે છે. ઉત્તમ એટલે આપણે માણસ તે આપણી માણસાઇ જેને ખરેખર ઉત્તમ લેખે સ્થાપે તે.

મિ. દુસ્તમજએ કુદરતની દલીલ રજૂ કરી છે. એમણે એના ઉપર ઝોર ભાર મુક્યો હોત તોપણ નિભત. કુદરતમાં તો અન્યોન્યાહાર એટલે મુંદી પ્રવર્તે છે કે જીવો જીવસ્ય જીવનમ્. જનતાના ઇતિહાસમાં એ છેક પુગતન આરંભકાલીન દશામાં, અનેઆપણે અહીં પણુરામાવતાર પહેલાં માણસો જ માણસોને ખાતા હતા, અને પાસિફિક મહાસાગરના છેક જંગલી ટાપુઓમાં એ સ્થિતિ હજી એ ચાલી રહી છે. દુનિયાના મોટા

ભાગમાંથી આ બૂસાઇ બૂસાઇ પણ ગયું છે શાથી ? માંસાદાર પણ યુરોપઅમેરિકાના વિચારશીલ ઉચ્ચ વર્ગના લોકોમાં ઘટતો જાય છે શાથી ? અંશેકે અંકજરે પોતાનાં આદ્યશાહી ગંગવગ રસોડાઓમાં માંસાદાર ગોવર્દન પર્વત જેવડા મેઘ-ચુમ્બિ દગલાઓમાં ચાલતો હતો. તે છેક ઓછો કરી નાખેલો શાથી ? અંધુઓ, બાળત જરા સૂક્ષ્મ છે ખરી, પણ કોઇથી ચે ન સમજાય એવી છે નહીં. માણસ કુદરતમાં છે; છે જ. પરંતુ પશુપંખી આદિ કુદરતી તમામ સર્જત જ્યારે કુદરતમાં જ છે, ત્યારે એક માનવગતિ કુદરતનું એવું પ્રાણી છે કે તે કુદરતની બહાર કુદરતની ઉપર પણ છે; કેટલું તે આપણે ચોક્કસ જાણવાને સમર્થ નથી; તથાપિ વધારે નહીં તો સ્ત્રીથી જેમ પુરુષ બે આંગળ ઊંચો છે, તેમ કુદરતનો પ્રાણી છતાં માણસ કુદરત કરતાં બે આંગળ ઊંચો છે; બે આંગળ જ, પણ ઊંચો તે ઊંચો; અને એમ ઊંચો રહેવામાં જ એની ખરી માણસાઇ છે. કુદરતે જ માણસને ઘડ્યો છે, પણ કુદરતે ઘડતાં ઘડતાં તે એવો ઘડાઇ ગયો છે કે હવે તે પોતાની જાતને અને કુદરતને પણ છે તે કરતાં વધારે સારી ઘડવા થોડાઘણો સમર્થ છે, તેમ કરવા પાછળ તે વધુવધુ મથતો જાય છે, અને એવા મથનમાં જ એની ખરી માણસાઇ છે. માણસની માનવતા એના શરીરમાં નથી, એના પશુઓને અશક્ય ભોગવિલાસમાં નથી,—આ કુદરતને અને પોતાની કુદરતને પણ વધારે સારી ઘડવાના મથનમાં જ માણસની ખરી માનવતા છે. પુરુષનું પૌરુષ તેમ સ્ત્રીનું સ્ત્રીત્વ બંને એમાં જ છે.

હવે હું ત્રીજી અને છેલ્લી બાળત ઉપર આવું છું. એ કંઈક વધુ સૂક્ષ્મ છે, ગંહન પણ હશે, પણ કોઇથી સમજાય નહીં એવી તો એ પણ નથી. માણસનું ધ્વજાંડને તેમ પંડને વધારે સારાં—જરાક જ પણ વધારે સારાં—સ્વવાનું સામર્થ્ય એની પોતાની પ્રકૃતિના કયા તત્ત્વમાં હશે વારુ ? કુદરતમાં માણસની નજરે, માણસની માણસાઇની નજરે, શું શું અપૂરતું જણાય છે વારુ ? કુદરતમાં અગાધ ભગ્યતા છે, ઉભરાતી અને છલકાતી નિત્ય અવનવી સમૃદ્ધિ છે, અનંત વૈવિધ્ય છે. માણસની વામણી વામમાં કુદરતની લંબાઇ, ચોડાઇ, ઊંડાઇ, કે ઊંચાઇ એકે આવે એમ નથી. આવી બાળતોમાં કુદરતને મુકાબલે માણસ જ અપૂરતો, દીનહીન, હુદ્, એક મગતરા જેવો, છેક તણખલા સરખો છે. પણ—પણ—સ્વયંપ્રકાશ જુદિમાં ? અને આ પોતીકું, પેલું પારકું, એવી એવી સ્ત્રૂત નામરૂપની દિવાલોને

વીજળી-સ્પર્શ ઉડાવી દેનાર, સર્વને પોતામાં ઓગાળીને સ્વ કરી લેનાર, તેમ એથી ઉલટું પાછું સ્વને પણ ત્યાગરસમાં ગાળી નાખનાર, -અતુલબળી સ્નેહમાં ? અંધુઓ, ત્હમે જ વિચાર કરી જોજો, હું દલીલમાં નહીં ઉતરું. માણસ કુદરતથી એ આંગળ સવાયો છે તે એની સ્નેહપ્રેરિત દયાથી, એની પ્રેમજન્ય ઉદારતાથી, એની સર્વત્ર મૈત્રી ઉપજાવવા અને પ્રસારવાની ઉત્સાહી બુદ્ધિથી. આ બધ વડે જ તે કુદરતની અને જાતની સુધારણાને માટે મથી રહ્યો છે. અને અસંખ્ય ઠોકરો ખાતાં ખાતાં એ અસંખ્ય ઠોકરો ખાશે તથાપિ, માણસ છે ત્યાં સુધી તો ખસસ મંડ્યો રહેશે.

અંધુઓ, મહારે આ જે એ જ કહેવાનું કે ઉત્તમ ખોરાક ક્યો, માણસને માટે, માણસાઇની અસ્મિતાવાળા માણસને માટે ઉત્તમ ખોરાક ક્યો, તેનો વિચાર આ કરુણા, આ ઉદારતા, આ મૈત્રી, આ વિશ્વરતિની દૃષ્ટિએ સૌ પોતપોતાની જાતે કરી જોશો. [મ. રુસ્તમજી કહે છે, મરધાંબતકાં, બકરાં, અનેક જાતનાં પશુપંખી આપણે જ સુધાર્યાં, વાળ ને હાડકાં ને ચામડાં અને રેષા જ હતાં તેમાંથી સુંવાળાં, શોભીતાં, માંસલ, ચંચળ, હેતાળ બનાવ્યાં, અને ખૂબ વધાર્યાં. બહુ રૂંડું કર્ણુ, લાઇ. કુદરતની સુધારણાનો એ પણ એક પ્રકાર છે. એ કુદરતનાં બાળકોને આપણે પોતાનાં ગણી આપણે ખોળે લઇ, આપણાં દિલપસંદ બાળકો બનાવ્યાં. એ પ્રમાણે કરવામાં જ આપણી માણસાઇ આપણા સ્નેહ અને આપણી બુદ્ધિનો વિજય થયો. પણ ઉભા રહો, લાઇ. કોઇ પણ વસ્તુ અંત સુધી જોઇએ નહીં ત્યાંલગણું તેનું ખરું પોત નક્કી કરવામાં ભૂલથાપ ખાઇ ખેસિયે. આટઆટલું આપણે કરીને અંતે આપણે તેમને ખાઇ જઇએ એ તો આપણી માણસાઇનો અંત-મહત્તે કહેવા દેશો કે પાછો ઘેર પશુતામાં જ આવે છે. અને માણસાઇની અસ્મિતાવાળા માણસમાં પશુતા તે જ રાક્ષસતા. બસ, અંધુઓ, મહત્તે કંઈ લ'બાણથયું તે દગુજર કરશો. ત્હમે આઠ અથવા છ તો ખરા જ અને અમે ચાર જ, એટલે અમારો પક્ષ રજૂ કરતાં અમે દરેક કંઈ વધુ વખત લઇએ તે હક્રતો પણ ગણવા કૃપા કરશો.

બેહરામ

હ્યો આપણા આ દાકતર રુસ્તમ આવાના સ્ટમ્પ્સ (stumps) ને ચક્રવીઓ ઉડીને ક્યાં પડ્યાં તે મહત્તે કોઇ દેખાડશો ?

હુસ્તમ

(હસતો હસતો) બેહુ જરા ચશમો ચહરાવીને ડીકા ડીકીને જોસે તો માલુમ પરસે કે સ્તમ્ભસ ચઢીઓ અને સેવકનું બેટ (bat) બી જુવો પેલાં તનાય પાવનીમાનાં તાણુનાં ! સેવક રહ્યો પ્રેક્ટિકલ (practical) વ્યવહારુ જોલારી, ને આપરા રમણુભાઈએ દરો દેકયો idealism of universal love યા ને વિસ્વપરંમની ભાવનાનો ચક્કરભંમર, તે સ્કોર શીટ (score sheet) માં સેવકને નામે ચહરયું મોતું ચક્કરમ ! હોસે, બા, હોસે. આ ખોરદાદસાલના ઓચ્છવને દિવસે આવાં નવરસ ભોજણુ જમતાં જમતાં, આકાસમાં આ પંખપંખેરુ સમાં વાદલાં ભાતભાતના ખેત્ર ખેલી રહ્યાં છ, અને વડી સામ્રમે પાવની નદી સુધીનો દેખાવ એક નગીના વાડી જેવો પથરાઈ રહ્યો છ, તેમાં અધૂરામાં પૂરું આવો દિલખહલાવન સૂરીવાદ રમણુભાઈના મધુરમધુરા સરોદે સમઝયે છ, એ બી એક હલાવ જ કની. વારુ, હવે મિ. પારેખ, તહમે બી ભાઈ આ અમારાં ભૂખાળવાં મજગોતે કંઈ ગનાન-વાની પીરસસો કની ?

બેહુરામ

(૬૦ હું ને સાન કરતો) જુવો છો, ગ્લાસ ક્યારનાં ખાલી પડ્યાં છ ? (છ એ ગ્લાસ માથા સુધી લરાય છે. ૭૦ અને ૮૦ પોતાના ગ્લાસમાં પૂરતું છે એમ આનાકાની કરે છે તો બી.)

પાનાચંદ

ખોરાકનિર્ણયની ચર્ચાનો ગોજો ગળડતો ગળડતો મ્હને આવીને સ્પર્શે છે, તે મ્હારી કનેથી આ શોખીન મિજલસ શું પામવાની ? મેહરખાતો, મ્હને આહીં એક પ્રસંગ સાંભરી આવે છે. એક વખત કોલેજ છાત્રાલયમાં ગણેશ ચૌથ કે એવા કંઈ પર્વની દક્ષણીઓની ઝિયાફત આવી. ભાત, વાંગીભાત, મસાલાદાર ખીચડી, અને પછી જલેબી અમે સારી પેટે આરોગ્યાં. ત્યાં એક છેડેથી શ્લોક કે ગાન વારાફરતી જોડાવા માંડ્યાં. એકબેએ તો ઉસ્તાદી હમે ગાયું. સાધારણ ગાનારમાં પણ મ્હારા જેવા તાલસૂરના ભાન પાનાને રસ પડ્યો. એ ગોજો ગળડતો ગળડતો આવ્યો આપણી કને. કાઠના

ઋણમાં રહેવું જ નહીં એ આપણો દૃઢ નિયમ, એટલે પ્રથમ સગિનય જણાવ્યું કે આ 'મધા ગાંધર્વો' પછી તહમને શું ગર્દભને સાંભળવા ઇચ્છા થઈ છે ? હોય ખી ખરું. રુચિ જેવી ચંચળ અસ્થિર નારી હિંસાદય ઉપર ખડી ઠંડક અને કુદરતની અનુપમ સુંદરતા વચ્ચે ખેડી હોય ત્યાંથી કેવળ એ ખી એક વાર તો અનુભવ લેવો એટલા જ કારણથી સહરાના રણમાં જઈ આવવાની પણ ઇચ્છા કરે ! તહમારે ય એવું થશે હો ! તથાપિ એ જાકી જીવાતોએ ન માન્યું, અને આપણો રામ પણ એમની આગળ આંખો મીચી મુડીઓ વાળતોડ ને પેલી દૃઢપતરામની “ ભોજન આજે જયમા અમો ” એ નીરસ લીટીઓમાંથી જે ચારપાંચ સાંભરી તે ઉલટ-સુલટ કડકડાટ ગડખડાવી ગયો. એ ઋણ એમ પતવ્યું. હવે આવી તહમારી લહેરીઓની વારી. લહેરીઓ ને વળી અસહનરના એટલે પૂછવું જ શું ? તો આ મસાલાદાર, રંગખરંગી, ખુશ ખુશખોનાં, ભાતીગળ પ્રલોભનોવાળાં, ઉમદા ખાણાપીણાંથી તહમારાં રસસ્થાનો તર-ર-ર થવા આવેલાં છે, ત્યાં તહમારી આ સ્થિતિ-પરિસ્થિતિથી વિરુદ્ધ ધર્મી,—જે અંગૂઠાના મેલા નખથી માંડીને ખોડકા માથાની ચક્રચક્રિત તાળકી સુધીનું દરેક અંગ તહમને બાળકની જેમ હયખત ખવડાવે અને દોઢ ભોજન પાછા ધકકેલે એવા એહક વિરુદ્ધધર્મી,—જે અમારા જૈન મતની છતે શરીરે અશરીર જીવન જીવવાની ય ભાવના, તેનો જ એક ઝપાટો તહમને લગાવું.

મહારા એક્ટી મેહરખાતો, શું તહમે હજી આમિપનિરામિપના વમળમાં શુંચવાયા કરો છો ? આવો આવો અમારા વંડામાં, નિધા કરો અમારાં રસોડાંમાં. અમે વનસ્પતિમાં પણ મૂલના ઉંડા રેપા, મૂલની ગાંઠ, કંદ, થડ, શાખા, ડાંખળી, ટેશી, પાન, પાંદડી, મહોર, કુલ્લ, પાંખડી, ફળ, ખીજ, છાલ, ગર્ભ, ઠળિયો, ગોટલી, એમ અઢાર લેદ ખડી સૂક્ષ્મતાથી ત્રિચારી લીધા છે, અને નિર્ણય કર્યો છે કે માણસના આહાર માટે તદ્દન નિર્દોષ વસ્તુઓ ફક્ત ચાર છે: છેક સૂકાઈ ગયેલાં પાંદડાં, છેક જીર્ણ થઈ ગયેલી છાલ, છેક સૂકાં ખીજ, અને પત્થરને પણ ટકર મારે એવા ઠળિયા ગોટલા. અરે મહારા રસિયાઓ, શું તહમે આ રમણભાષના ગગનારોહી પ્રેમ-અલૂન પર મોહી પડ્યા ! એ સૃષ્ટિ આકાશની અપ્સરા લાગો, પાતાલની નાગકન્યા લાગો, એ રાગરંગિત માયાસૃષ્ટિ જ છે અને અસાર છે. રાગ ગમે તેવા મોહક પણ ઉપલો દેખાવ જ. દ્વેષ અને પ્રેમ બંને રાગ જ, ખૂળસુરતી ખદસુરતી બંને સુરતી જ, સુખ તેમ દુઃખ બંને ખ જ,

ખંતે મીડાં: એવાંએવાંતમામ યુગલ ગાત્ર ઉપગ્રહિયા જાણો!-જાણની માદક એકસરખાં ઉતરડી નાખવા લાયક જ ! તદ્મારી શરીરી આંખ અને શુદ્ધિને આંજ દેતાં એ પડજોને ઉતરડો નહીં, સીસપેન છોલો છો કે પ્યાગંનાં પડ પછી પડ ફેલો છો. એવી ઠંડી વૃત્તિએ એ સર્વ આગપ'પાળમાંથી નીસરો નહાં, સાંસુધી આત્માનું દર્શન, આત્માની પ્રતીતિ, આત્માનો અનુભવ તહમને થવાનો નહીં. હિંદુઓની દિલસુધી, હિંદુઓના વેદવેદાંત નિર્દેશતાની, નિર્ભેમતાની, સોહમની માત્ર વાતો શરે છે વાતો ! એ દિલસુધી, કહેવા દેશો કે, ગોષ્ઠીબહાદર છે અ-ને કૃતિપામર છે ! જૈન મતમાં જ ખરો પૂરો અણીશુદ્ધ સ્વચ્છપ્રકાશ સ્વપંજ્યોતિ આત્મા છે. જૈન મતનો યોધ એક જ છે: તું આત્મા છો, આત્મા ખન, શરીરી જીવન આત્માની નિશા, નિદ્રા, મૂર્છા ધાતક માત્રા છે, તેને લાગ; વિધિપુર:સર લાગ; ઓછામાં ઓછું પાય લાગે એ પ્રકારે લાગ. અરે મહારા મૂર્ખ ખંધુ, તું આહાર વિવેકની વાતો ડહોળી રહ્યો છ ? ખરો ધર્મ અનાહાર છે, અનશન છે, આ ફેહ-રૂપ આત્મા-મૃત્યુમાંથી દેહ-વિલય-રૂપ આત્માજીવન પામ. પ્રાણી માત્ર, જડાજડ પદાર્થ માત્ર આત્મા છે, ઓછીવધુ સ્થૂલ દેહમેડીમાં જડડા-યલો આત્મા છે, તેમાંથી મુક્ત થવા મથન્તો આત્મા છે. તું અને તે ખંતે આત્મા છો, ખંતે એક જાતના સાણસામાં ફેસેલા છો, ત્યારો મુક્તિપ્રપંચ તેનો મુક્તિપ્રપંચ ખંતે એક જ છે. તું અને ખા, પી, ભોગવ, ઉપયોગમાં લે, એવી જ રીતે કે ત્યારો ને તેનો એકરૂપ અભિલાષ સાથેલાગો મધાય.

છેવટ, ભાઈ મોહનલાલ, તહમે તટસ્થતાની વાત જે રૂપમાં મુકી તે અધૂરી રીતે એ વાણિયાશાઈ સ્વાર્થસાધુતા જેવી લાગી અને લાગે જ. તટસ્થતા એટલી, એક નકારાત્મક નિષ્પ્રયોજન શુદ્ધો માત્ર છે. વૃત્તિઓને ફલાણી દિશામાંથી વાળી લે એ કહેવું વ્યર્થ છે, જ્યાં સુધી વૃત્તિઓને માટે ઉલટી દિશાનું વધારે પ્રયત્ન આકર્ષણ ઉપજાવિયે નહીં ત્યાં સુધી. જૈન ધર્મ આત્મા પ્રતિ એવું તો આકર્ષણ ઉપજાવે છે વા ઉપજાવવા મથે છે, કે વૃત્તિઓ પોતે અનંતર્મુખ વળી જઈ બાહ્યના અનાત્મ પ્રતિ પોતાની મેળે તટસ્થ બની જાય છે. ભાઈ રમણલાલે કહ્યું ખંડન તે જ મંડન, મંડન તે જ ખંડન. સત્ય છે. આત્મા-ગંગા તે જ અનાત્મા પ્રતિ અ-લગતા, તટસ્થતા. મેહરજાનો, મ્હારું લૂખુંસૂકું વિવેચન કાંઈની ય લાગણી જે એવું નથી, તથાપિ કાંઈને જરા ખી ખુચ્ચું હોય તો તે ભાઈની માગી મ્હારું ઋણ યથામતિ ચૂકવીને આસને વિરામવાની રજા લઉં છું.

કંચન

(આ ભાષણની શરુવાતમાં ધ્યાન આપેલું, પછી ખાલી ગ્લાસ સામે એક ટશે જોઈ રહેલો, પછી મંદ મંદ ડોકી ધુણાવી ગણગણવા માડેલું, તે ભાષણ પૂરું થતાં, પગના ને હાથના ઢોક સાથે પણ મધુર ધીમા અવાજથી)

મિ. પાનાચંદ, “ સાંઘમિયાં હાગળા દૂગળી,
સીદ્ધલુગાઇ કાગડા દૂગડી,
ભેંસ પાળી તો બોકડી ફૂલી,
સાંઘમિયાં ”

બેહરામ

(ખભે હાથ મુકી) કંચનભાઈ, તહારા બોલનો કંઈ અર્થ ખરો ?

કંચન

અર્થ એ કે સીદ્ધીમૌલાની કાચલીમાં કાંકરા તાલખંધ ખડખડે ખરા, પણ રાગ કે ધ્વનિ કંઈ નહીં. મિ. પાનાચંદનું ભાષણ વિક્રતા ભરેલું, અક્ષરોથી સજેલું, છટાથી ચમકતું, ફિલસુફીથી ટપકતું, અહોહોહો !— પણ એના બુદ્ધિ સૂર આ કાને પેઠા કની તે આ કાને નીકળી ગયા. આરપાર: સમજ્યા કની બેહરામશા ? આપણે તો ખાવા કંઈ ચે ન સમજ્યા. ખીજા બિરાદરો સમજ્યા હોય તે તેઓ જાણે.

મગન

મિ. પારેખનો ટાલ્લો ઓવરબાઉન્ડરી (over-boundary) તો ખરો; પાછળ પાછળ દોડી ન પહોંચિયે તો દડો સદન્તર ખોતાય ખી !

ઉત્તમ

આ જૈન ધર્મનું કે ચતિભાવનાનું સ્તોત્ર ગવાયું એમાંથી હું એટલું સમજ્યો કે એ વિચારો થોડાં જ માણસોના છે તે થોડાંના જ રહેવાના;

લાવના અનુષ્ઠી એટલે અત્યંત સ્વચ્છ તો ખરી, પણ એટલી તો દારી એટલી તો ભાંચી એટલી તો તીક્ષ્ણ, કે દુનિયાદારીના કીડા એ મિનારે મુડવાના નહીં.

ભગુભાઈ

ખૂબ કરી મિ. સારસ્વતઃ દૂધ દહીં બંનેમાં પગ રાખવાની કળા પણ સાધવી જોઈયે.

રુસ્તમ

મુને તો લાગે છે, સેકિયાઓ, કે આ જૈન વિચારજંતરને તક્કર લગાવીને જૈનોને બી ફેર દુનિયાદારીમાં આણે એવી સારી જઠાંમાં એક જ ફિલસુફી છે, અને તે અમારી ઝરતોસ્તી.

કેટલાકે

(એક સાથે) સંભળાવો સંભળાવો દાકતર રુસ્તમજી અમને તહમારી ઝરતોસ્તી ફિલસુફી.

રુસ્તમ

નારે બાવા, વિસય આજની આપરી ચકચારથી છેક જ નરાલો અને વલી કામી. આપરા આ બેહરામસા જીવતા રેહ ને આવી બેનમૂન ઝિયા-ફતોમાં આપરાં મંડલને વખ્ત બ વખ્ત ભેગા કરતા રેહ, તો વલી બીજા કાઠ ઓચ્છવ દરમિયાન એ બાબદનાં ખંડણમંડણથી મજગને ગુંદીસું. આજ તો આપરા ભગુભાઈએ જે ઉપારિયું અને જેમાં આપરે સૌએ આતઆતલી લિઝઝત ઉડાવી, તેનો જ પાર આનિયે. હવે તો, બાઈ દોલતરાય, તમે એક જ રહ્યા છ, તે આ ચક્કર ફરી રહેલા બેરખાના મેર તમે.

દોલત

જી હુકમને તાબે છું. પણ બાર પારામાં સૌથી હલકો અને નિસ્તેજ માત્ર છેલ્લો આવે એવા અકસ્માતને લીધે મેરની ઉપમાને લાયક નથી.

નથી મહારી પાસે ફિલસુફી કે વાક્યાનુર્થ, નથી જ્ઞાનખાણોમાંનાં હીરાસ્તન કે અનુભવની પાણીદાર કાતર. પણ હાજર સો હજૂર એ ન્યાયે ગઇ હોળીના નેહવાર મેં નવસારીમાં મુ. મણિભાઈ સાહેબને ત્યાં ગાળ્યા તે દરમિયાન આવી એક મિત્ર મેજબાનીમાં હું સામેલ હતો, અને એ મોટાઓના મંડળમાં આવી જ ચર્ચા ઉડતા રૂપમાં નીકળી હતી, તેમાંનું કંઈક યાદ હશે તે આપની આગળ રજૂ કરું છું. ભૂતચૂક કે ત્રુટિ દેખાય તે મહારી કમસમઝને લીધે આવી એમ ગણવા કૃપા કરશો.

આજે એકથી વધુ વાર કહેવાયું કે ખીજ વિષયમાં ન જવું, તે એક સામાન્ય નિયમ લેખે ઠીક છે; પણ આહારનો વિષય ખાવાનાને ભાણામાંથી લઇને મોંમાં મુકવું એટલામાં જ સમાપ્ત રહે એવો છે નહીં. જેવો આહાર તેવું રસોડું, જેવું રસોડું તેવી આખા ધરની ખાંધણી. ધરમાં રસોડું ક્યાં ગણવું તેનો આધાર કુટુંબની સ્થિતિ ઉપર પણ ખરો. ગૃહિણી માતા કે ખહેન જ રસોઇ કરે, કે કાંઈ નોકર, તે ઉપર કુટુંબવ્યવસ્થાની ઘણી ઘણી વિગતો અવલંબે છે. ખીજ પણ કેટલાક ખાખત ગણાવું, માત્ર ગણાવી જાઉં. હું તો આજે આ ચર્ચા શરુ થઇ સારથી એ જ અજબ થાઉં છું કે મહત્તે અગત્યની લાગે છે એવી એવી ખાખતો તરફ આજના વક્તાઓનું લક્ષ જ ગયેલું જણાવું નથી: જેવી કે—ભોજન દિવસમાં બે વાર કે વધારે વાર, દરેક વખત પુરું ભોજન કે નહીં; ટકે ટંકે તાબું ને ગરમાગરમ કે એક મુખ્ય ટંક શિવાય તહાડું પણ ચાલે; બધાં સાથે જમે, કે ભાયડા બધા સાથે ને ખૈરાં સાથે, કે એક બે જણ જ સાથે એમ દરેક ટંકની ઊંડવેઠ ત્રણચાર કલાક ચાલે; ભોજન અને રસોડાને અંગે સ્પર્શસ્પર્શના કેવા નિયમ પાળવાના; સૌને એક જ રસોઇ અને સર્વને બધી રસોઇ, કે ના, ભેદ ગણવાના; એવી એવી અસંખ્ય વિગતો આ વિષયને લગતી જ છે. જેમ કુટુંબકબીલો ખહોળો, તેમ માંદાંસાબ્દ, મેહમાન, ખાળકો, નોકરો, આશ્રિતો, વગેરેનું ધ્યાન રાખવાનું વધારે હોતો અને હોતી પૂરતો જ વિચાર કરે તેવાના આવા વિષય ઉપરના બખાળા વ્યર્થ છે. વળી રા. સરદેસાઈએ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય વિશે કહ્યું, તેમાંના ઉત્તરાર્ધ એટલે કે સ્વાતંત્ર્ય વિશે અવનભાઈએ જ વાગ્ય વાળ્યો છે. પણ વ્યક્તિ એટલે શું તે પણ તપાસવું જોઇયે. વ્યક્તિને વ્યક્તિના હક્ક ક્યારથી ? જન્મે ત્યારથી ? મૂજનો દોરો ફૂટે ત્યારથી ? ડહાપણની દહાડ આગે ત્યારથી ?

શક્તિ થે નહીં; એટલે આ હું જેવું તેવું બોલ્યો અને તહામરો સમય લીધો તે દરગુજર કરશો.

રુસ્તમ

ખિરાદરો, સૌ જમી રહ્યા લાગો છ અને આપરી આ ભાસનમાલા પન પૂરી ફેરવી રહ્યા છ. મિ. રાજરસી, તમે અતિ વિવેક કરો છ. તે આ નાધલાં ભાષભાષ્યોનાં જ મંડલમાં નિભી જાય, પન આ પરગક્રિય ઝમાનાની સભાઓમાં તો બોલે તેનાં જ બેર વેચાય. જે છાતી કહારીને સભાને ગજવી મુકે ને આગેવાન લેખાવાની પોત્તીકી જ કાયકી ઉત્તમ હોવાનો દાવો કરે, તેને જ લોકો આહી આહીને સાંભળે, પછી તે બોલે ગમે તેવું લખન છખન ગરબર સરબર. વલી આ સૌ ભાસનોમાં સૌથી વધ્વહારુ સેવકને તો તમારું જ લાગે છે. તમે આધદીયલિસ્ત (idealist) છો એ તો હું જાનું, પન અત્યારથી આવા વિસયોમાં આવી વધ્વહારુ નજર બી ફેંકી સકો છ, તે આજે જ સમજું છ. થિયોસોફિસ્ટો એ જ તરાંહ દરેક પોતપોતાના જનમ-ધર્મને પૂર આકીનથી પાલીને બી કોઇ નવો આખી આલમને એક ગાંઠ કરે એવો મહાધર્મ હુંઢી રહ્યા છે. પન એ તો જે હોસે તે હોસે. બીજા ભાસનોમાં બી એકથી વધુ બાબદ આવી છ, જે મજગને ઉંડા વિચારમાં નાખે ખચીત જ. એ બી હોસે. ખારે ભાસનોનો તાલો અત્તરધડી કહારીને સાહેબો આગલ રજૂ કરવાનું સેવકનું મન નથી; ગળું બી નથી. તો, સેકિયાઓ (ઉઠે છે) ઉડીયું? જરા વાડીમાં બી પગ છૂટા થાય અને અર્ધો કલાક કલાક બેતબેતામાં ચાલી જાય એવાં આકરસનો હોવાં બેધયે. બેહરામસા, મકું સ્તમ્પસ, પિચ, કંઈ તૈયારી રાખી છ કે ? ફેકિંકેતના દાવ માટે પૂરો નંબર એકઠો કરીને બી છેલ્લે સરવાલે નાસિપાસી પિરસવી છ ?

(સી ઉઠે છે. પ્રવેશ ૪ થો ગોઠવવાને માટે જરૂર જેવું હોય તો અહીં પડદો ખડે, અને પાત્રો આગળ આવી જઈ કેટલાક ઉરફર કરતા થાય, અને બાકીના તખ્તાના આગલા ભાગમાં આ પ્રવેશનું બાકીનું કાર્ય ચલાવે.)

હુસેન

(સલામ કરીને) જી વરદી આવી હુતી, પણ છેલ્લી મોટી રેલ હજી પરમ દિવસે ઉતરી, ને આ વાડી તો ભાહું છે. બીજા છસાત દિવસ વેર અડી ક્રિકેટ કોઇ જગે બી રમાય નહીં.

મેરી

હાર્મોનિયમ, ફિદલ, ગંજીશના સટ, લીલોસૂકો મેવો, સિગરેતનો દબ્બો, વગેરે ગોઠવન ડક્કા પાસેના પાવની-મંડપમાં રાખી છે.

બેહરામ

ભાઈઓ, ચાલીસું હવે ધીરે ધીરે ત્યાં જ ? આજે વળી સંધ્યા ખીલે અને આકાશના ભાતભાતના રંગ પાવનીના આય દરિયાઈ પટમાં પણ ચિત્રાઈ રહે એમ લાગે છે, તો મંડપેથી મછવામાં નીકળવાનો એવો વખત સાધીશું, કે એ બધો થાટ તેના પૂર જહારમાં નેતા નેતા અસલનેર જાયે.

રમણ

આવાં મેલાં પાણીમાં યે સંધ્યાનાં વાદળોનું પ્રતિબિમ્બ ?

દોલત

હારે, છેલ્લો અર્ધો કલાક હાલ જેવો તડકો-શીળો રહે તો નેજો પાવનીની અજબરંગી બુદ્ધિદાર ચુંદડી !

(સૌ જવા માંડે છે. મં અને ભં આગળ થાય છે રું અને બેં હજી હોલબૂટ ચઢાવે છે. મેરી એમની વાત સાંભળતી હસી છે.)

રુસ્તમ

બેહરામ, આ હુસેન ડામેરી છે, ને સારો દરાખાજ થાય એવો છે. છેલ્લી રજામાં એણે મને એક ઓવર (over) માં બે વાર આહિત કીધો. દરા આવે છે ફાસ્ત, વલી બેમાંથી ચ્હાય તે બાબૂના ત્વિસ્ત (twist). એને કોલેજના કક્ષમાં બોય તરીકે તારી સાથે લઈ આવ કતી તો તન મહિનામાં આખા મુઆઇમાં જનીતો દરાખાજ થઈ પરે.

બેહરામ

સાંભળો છો, મેરી, આ રુસ્તમ બાવાની પરગણુ પેરવી ? તમને અહીં હુસેન વગર નિભશે !

મેરી

મને તો નિભે: તમને જરૂર હોય તો તમારી જરૂર પેલ્લી. પન તેમાં હુસેનને પોતાને સો કાપદો !

રુસ્તમ

ડાબેરી ફાસ્ત બેલર સારો નીવરી આવે તો હુસેનિયો ફિટી મિ. હુસેનખાં બની બન્ય, વલી માળી હમાલ વગેરે નોકરો પાસે કામ લેવાની આવરતવાલો જનાય તો મુંબાઇમાં ક્રાઇ બી જિમખાનામાં ગ્રાઉન્ડમેન (ground-man) તરીકે કામની નોકરી મલી બન્ય.

મેરી

એ તો રુસ્તમજી બહુ સારું. છોકરો કલાગરો. સોપેલું કામ હોંસથી બજાવનારો, અને ચોકબો છે; અને એની યુટી બી બિચારી ભલી, માણસ છે. ખાતરી હોય તો સુખ્યે લઇ જાવ. મુંબાઇ માટે કંઈ કપડાં કે ગજવા-ખર્ચી અને જોઇએ તો તે બી હું આપસ. બેહરામસા, મંડપમાં પીણું સું સું મોકલાવું ?

રુસ્તમ

રાસ્પબરી, લાઇમજ્યુસ સોડા, પિક મી અપ, લેમનેદ, એવું એવું. થારો સોદા બી.

બેહરામ

એ જ ?

મેરી

ખરાડી, વ્હીસ્કી, ફીમ દ માંથ બી છે ને.

રુસ્તમ

હાસે સ્તો. પન નહીં. એક બે વાનિયાઓને હજી સુમારમાં રહેવાનું લાન નથી. ને આપ તમારો નીરો થંદો દહેરો નીકલતાં એમને દહેરે બી.

બેહરામ

ચાહ કાપી બખરચી બતાવે તેમ બ્રાહ્મણ જ સંચા ઉપર કરે ને
લાં આવે, કલાકમાં.

મેરી

વારું, એમ રાખો. પણ બેહરામસા, ત્યાં ગયા પછી વિચાર
કરે તો બાતલીઓ બી જોઈયે તે મંગાવી લેજો. ને મારું ત્યાં કંઈ
કામ ખરું ?

બંને

ના, માય, આ અહીંની તરદી પત તમે કંઈ થોડી નથી લીધી.
વારું, જઈશું માય.

મેરી

આવજો છ.

(પડદો પડે છે.)

મેરી

મને તો નિભે: તમને જરૂર હોય તો તમારી જરૂર પેલ્લી. પન તેમાં હુસેનને પોતાને સો કાયદો !

રુસ્તમ

ડાબેરી કાસ્ત બેલર સારો નીવરી આવે તો હુસેનિયો ફિટી મિ. હુસેનખાં બની જાય, વલી માળી હમાલ વગેરે નોકરો પાસે કામ લેવાની આવરતવાલો જનાય તો સુંબાઇમાં કાઇ બી જિમખાનામાં ગ્રાઉન્ડમેન (ground-man) તરીકે કાચમની નોકરી મલી જાય.

મેરી

એ તો રુસ્તમજી બહુ સારું. છોકરો કલાગરો. સોંપેલું કામ હોંસથી બજાવનારો, અને ચોકખો છે; અને એની છુટ્ટી બી બિચારી ભલી માણસ છે. ખાતરી હોય તો સુખજે લઇ જાવ. સુંબાઇ માટે કંઈ કપડાં કે ગજવા-ખર્ચી અને જોઇએ તો તે બી હું આપસ. બેહરામસા, મંડપમાં પીણું સું સું મોકલાવું ?

રુસ્તમ

રાસપખરી, લાઇમજ્યુસ સોડા, પિક મી અપ, લેમનેદ, એવું એવું. થારો સોદા બી.

બેહરામ

એ જ ?

મેરી

ખરાડી, વ્હીસ્કી, કીમ દ માથ બી છે જો.

રુસ્તમ

હુસે સ્તો. પન નહીં. એક જે વાનિયાઓને હજી સુમારમાં રહેવાનું બાન નથી. ને આપ તમારો નીરો થંદો લહેરો નીકલતાં એમને વ્હરે બી.

મગન-લગુલાઇ

ઓહો શીરીનખાઇ, તહમે અત્યારે ક્યાંથી ભૂલાં પડ્યાં ?

શીરીન

(હાથ મેળવતી) તમો નર્મી માટીડાઓ સહેલ મારવા નીકળો ત્યાં કેવા બનો છ તે નજરે નોવા ! રળ છે ને ? ફક્ત નોવાને કાળે હો-કે, કંઈ ખી ચાડીચુગલી આપણી કરે બધારાત.

(કં, મો, દો, અને ઉં આવે છે તેમની સાથે હાથ મેળવે છે.)

કંચન-ઉત્તમ

(દાલસીયરાને નેહને) અલ્લો દાળશીરા, તું ક્યાંથી ?

દાલસીયરા

શીરીનખાઇએ ખેંચી આણ્યો. કહે છે કે બેહરામસાળ મુંખાઇમાં જડા થતા જાય છે, તે એવણને અહીં ખૂબ નચાવવા છ.

શીરીન

મૂગો, જોસક મૂગો ! ફરી મારી મકસદ લસી દેસે તો કાઇ દહાડે વાત જ નહીં કરસ.

(બે. રૂંને આવતા નેહ સામે દોડી જાય છે.)

બેહરામ

(એને નેતાં જ પાછું નેહ) રમણલાઇ, રમણલાઇ, જરા આમ આવો.

(શીં, રૂં સાથે હાથ મેળવી બે. ને ચેટ આગળ જરા અડધી ભેટ્યા જેલું અને ટીકા જેલું ભેળું કરે છે. ત્રણે પગચિયાં પાસે આવે છે ત્યાં રૂં આવી ખેંચે છે તેને) ભુવો, હાથ મેળવો, આ અમારી પરી; પરીઓને પાંખ હાય છે, આને પગ છે.

પ્રવેશ ૪થો

યુરોપીય ઢબનો નાચ : “અસહનરનાં નૂર.”

કથક લવજ શેઠનો પાવની મંડપ, એમની વાડીને છેડે છેક નદીકાંઠ.
સમય: પ્રવેશ ત્રીજ પછી તુરત.

પાત્રો:

પ્રવેશ ૩ જનનાં પાત્રોમાંથી મેરી, આચા, રસોઈયા, આદિ શિવાયનાં બધાં;
ઉપરાંત એ લોકો મંડપમાં આવે છે ત્યાં જ ડકેથી ઉતરીને બેહરામજીની ન્હાની બહેન

શીરીનબાઈ: ૭ મા ધોરણમાં છાકરાઓની જ હાઈસ્કૂલમાં ભણે છે; દોલત કરતાં
એકબે વર્ષ મોટી છે; સોટા જેવી પાતળી છતાં નાજુક નથી, બલવર્ધક
અંગકસરતોમાં પણ કસાયલી છે; કપડાં સુધડ કીંમતી છટાથી
સજેલાં છે; પણ દોડવા, ઝાડ પર ચઢી જવા, થોડે બેસવા પણ તુરત
તૈયાર એવાં; કદાચ વર્ષાદ આવે તે માટેનો ઝલ્લો હાથમાં લઇને
આવે છે; બોલીચાલીમાં છૂટી, નિર્દોષ, હસમુખી, ચાળાખોર,
છાકરવાદ, અતિ રમતિયાળ, નહોતો બારતેરની જ હોય એવી; અને

જેસેફ દાલસીયરા (Joseph D'Alsierra): બેન્ડમાસ્તર પેદ્રોનો ભત્રીજો;
એ પણ હાઈસ્કૂલમાં હજી જાય છે ખરો; ૬ઠા ધોરણ સુધી પહેાંચ્યા
છે; વીશેક વર્ષનો પણ નાજુક બાંધાનો: અતિરાય ગોરો, નિર્બલ
પાત્રી ગયેલ મુખ ઉપર મૂછ હજી આવવાના વિચારમાં છે; દેખાવમાં
તેમ સ્વરમાં કન્યાશિ; વાળની ટાપડીપ વેશ્યાને આંટ એવી;
એને સૌ “દાળશીરો” એ નામે ઓળખે છે, “જેસેફ” તો કોઇક
જ કહે છે; ગાનવાદનનૃત્યનાં ઘણાં અંગોમાં નિપુણ; એ વિષયોના
પગારદાર શિક્ષક તરીકે લગ શેઠના હુકમનો આગ્રહ.

(એં બોલવા નય છે તેવું મેં ઠાંકતી) એસ એસ, હવે, જો આ પાનાની ટીપાઈઓ આસપાસ ગોઠવાઓ, ત્યાં હું નેહુસેન મેવો પિરસિયે. પછીનું પછી.

(રૂં, રૂં, રૂં અને રૂં; એં, ભં, ઠં, અને દોં; મં, પાં, ઉં, અને મોં; એમ ત્રણ ટીપાઈઓ આસપાસ ગોઠવાતાં—)

શીરીન

નહીં નહીં જી, હું વધુ સારી ગોઠવણ સૂચવું. એહરામ, મગનલાલ, તમારી બે ય ટીપાઈ એક કરો જી; અને મિ. મગનલાલ, તમને વાદનનો અચ્છો શોખ છે; ઘણા વખતથી તમને મડું સાંભળ્યા પણ નથી જી; મેટ્રિક થતાં વેર ઘેર વધુ આવતાં ત્યારે કેવું હિસ્તાદી બબવતા. તમે પેટી ઉપર આવશો ? ભલે આ સાત ભાઈઓ એકઠા સળી કાઢ મોટો દાવ ખેલે.

મગન

(સસ્મિત હાકીને) મહેને, શીરીનઆઈ, પાનાં ટીપાઈ ગમતાં જ નથી, તે હજી બી તમને યાદ છે ખરું.

(એં, મં, સૌ મળીને મંડપમાંના ફર્નિચરની ગોઠવણ ફેરવી નાખે છે. શીરીની સૂચનાઓથી બધું પેટીની હારમાં તખ્તા (stage) ની એક આબુએ ગોઠવાય છે, એટલે નાચને માટે પૂરતી જગા ખુલી નય છે)

મગન

ચાલો, દાગશીરા, પાંચી ઘણે દહાડે આપણી જોડ મળી. ફિડલ મેળવો જોઈ.

(પાનાની રમત; મેવાની રકાણીઓ; ક્વચિત ખુલતા અને ગ્લાસમાં રેડાતા સોડા આદિના અવાજ; ભં, મં, રૂં, ઠં ની સિગરેટોના ધુમાડા; હાર્મોનિયમ, ફિડલ, અને સાથે દાદરીયરાનું ગાન.)

શીરીન

(તેને ધખો લગાવતી) ને આ બેહલુ યુગકે કાન છે સાન નથી, આંખ નથી પણ જીભ તો બેવડી ચોવડી છે. (૨૦ સાથે હાથ મેળવતી) રમણુલાઇ, શ્રીમતી કહેતાંતાં કે તમે આવશો અંટલે તમુને અમારે ઘેર તેડી લાવશે. બાવાજી પણ રાતે આવી જવાના; તો કાલે આવશો ને ?

રમણુલાઇ

શ્રીએ બીજું કંઈ ગોઠવ્યું નહીં હોય તો જરૂર.
(બધા મંડપમાં આવે છે. એક બેઠને જરા રોકીને ધીમેથી-)

શીરીન

બિલીમોરાથી બાવાજીનો તાર છે કે લાન્ચ (launch) અહીં રાખજો. રાતે નવ વાગ્યા વેર બી પહોંચી શકશે તો પોતે જરૂર આવશે ને સૌ સાથે જમશે.

બેહરામ

તેથી તું લાન્ચમાં આવી, તો હવે દાળશીરો પેટી પર બેસે ને તું બે ફિડલ.

શીરીન

જોસેફ જ ફિડલ બબલવશે. પેટીનું થઇ રહેશે, તું જો તો ખરો. તેં બધાને જમાડ્યા છ તો બરાબર ને ? હવે માડુ દિવસાંદ કામ સૌને જમેલું હજમ કરાવવાનું.

બેહરામ

અંટલે ?

શીરીન

ચુપ ! થાય તે જોયા કર. તું જ કહે છે ને જે મારે પાંખ નથી પગ છે !

શીરીન

(અટકીને) છટ ! આ કુરુણ રસની ગઝલ કઈ બરાબર નથી. તમે ગાનના ઉસ્તાદો વળી એના બોલ અમારા નાચ પ્રમાણે લલકારો છ, તે એ બિચારી મુઝા નાચિકાનાં જગત સ્વમાં યા ખયાલી વિમાસણાંની બી કચુસર કરો છ. ચાલો થોડી વાર બેસિયે.

(હુસેન ચાહ કાશી લઈને આવે છે એટલે) હ્યો, મારા કરમમાં વળી બેસવાનું ક્યાંથી—આવો રે મારાં ચાહ માય ! પધારો આપરાં કાશી માયજી ! બોલો બિરાદરો, કાણને ચાહ વધુ પસંદ, કાણને કાશી, અને કાણનાં બંને સરખાં દિલોગ્ગન જિગરપ્રાણ ! પડી જવ જ એમ ત્રણ ટુકડી,—અને હા રે, આય પવન પણ નીકળ્યો, ચાલો બેસિયે આ બાજુ પાવની સામે પગથિયાં પર. શા મીડી લહેકી વાય છે !

(રુઝ, પાસે જ બેસી ચોતાના રમાલથી શીરોને પંખો નાખવા જેવું કરે છે તેને તુરત અટકાવતી) તમે જ આવ, રુસ,—તમારે કપળે જીવો, મોતિયા વળ્યા છ.

(રુઝ કપાળ લૂછીને રમાલ પવનમાં છૂટો ઉડવા દે છે. સૌ ચાહ કાશી પીવા માંડે છે ત્યાં હુઝ ક્રેક બિસ્કિટ, કોપરાપાક મહેસુરની ગંજફાની ચાકટના આકારની પાતળી ચકતીઓ, વગેરેની તાસક ધરે છે તેને) આપ, બા, તારા બેહરામશા શેહેને. એમનાં કતી વારકુટનાં બટન દર ત્રણ ત્રણ મહિને ફંસાવા માંડે, એટલે મળે આખો સૂટ (suit) તુંને, ખરું ને ?

રુસ્તમ

(હસતો) તમે, શીરીનજાદ, બેહલુને અસથાં ટોકા છ.

શીરીન

(ચાહ પીતી પીતી) હા, વળી. ભાઈ તમારા જેટલા ઉંચા હોય તો તો, રુસ, ફિકર નહીં. પણ આ તો કતી મારા જેવી ટોકનારી સોડે નહીં હોય તો ફાલશે આઝાઃ તેમાં પાછી મુંબાઈની હવા અને ટ્રોલેજના ગોઠિયાઓની સોબત.

તમે, રુસ્તમજી, એને રોજે મળ્યા કરો તે તમને ના લાગે. પણ એ આહી' રજાઓમાં આવે છે ત્યારે મારે એની જ તન્દુરસ્તીને કાજે એને કંઈ કંઈ નાચનખરાં કરાવવાં પડે છ; હું ને અમારો જમશેદ.

દોલત

શીરીન, હા એ તહમારો ભાણેજ લાન્યમાં ન આવ્યો ? તદમે આવ્યાં ને એ બલો ઘેર રહ્યો ?

શીરીન

એણે એના ગોઠિયાઓને ખોરદાદસાલનો દૂધકાર ઉડાવવા તેડેલા, તેમને મુકીને શી રીતે આવે ? જોસેફને ખી એણે બે તાસંકા ખવડાવી તે પછી જ આવવા દીધો.

જમશેદ તો કતી, રુસ, હવે નહાસીને ઘેહરામશા પકડી શકે તે અગાઉ ઝાંડ પર ચઢી જાય છ, ને રાખે છ પગ હીલતા ને લટકતા, તે ઘેહલુ બિચારા કુદી કુદીને થાકે પણ હાથમાં જ શેના આવે ?

(હુંને બધા ચાહ કાફી કેક આદિમાંથી વધુ લેવાની ના પાડે છે તે જોઈ)
આલો સૌ પી રહ્યા તો પાછો પાંચપંદર મિનિટ એક નાચ કરિયે.

(સૌ ઉડી પાછા અંદર આવે છે)

જોસેફ, કરુણ રસનાં રોદણાં નહીં, ખીજું જ કંઈ,—હા, બળવ પેલું દોલત—શ્રીમતીનું બહાલું—“ અસલતેરનાં નૂર ! ” તાલનો બંગ તિદા'ડે તે નાચ માટે ગોઠવેલો તે જ, સમજ્યો ?

દાલસીયરા

(લાવણી)

ગજવિયે ગામ્ ઉચ્છલત ઊર

અમારા અસલતેરનાં નૂર :

હિન્દુ જિન મહમ્મદી પારસી

કરી જુદાઈ ફલ

બને જ્યાં એકદૂધ મનુકુલ—

અમારા ગજગ

નથી જ્યાં દોલત કેરા છાક,
 નથી જ્યાં સત્તામદ નાપાક;
 નથી જ્યાં રંક નર્મ હેવાન,
 નથી જ્યાં દુર્બળ કેવળ ખાન;
 વિદ્યા તપ આતમખળને જ્યાં
 પૂજે રાગ રંક,
 ભિદ્ધ ધાતકી બન્યા મહર્ષિ
 મહાર બન્યા જ્યાં સન્ત,
 પળાયા જેહતણા ઉપદેશ,
 વેદના દૃષ્ટાથી ય વિશેષ :- ગજાં હિંદુ અમારાં ગજાં.

(પાંચ જોડાં નાચે છે. કંઠ અને ચ્યં ધોતિયાં પહેર્યાં છે એ બહાનું
 બતાવીને દાઠ અને મઠ પાસે બેસી રહે છે. જોડાં નાચતાં નાચતાં એક બીજા
 જોડે રાસગુંથણી કરતાં હોય તેમ જગા બદલતાં વધે છે અને પાછાં હોં છે; વળી
 વચ્ચે વચ્ચે બે જોડાં સગતિક નાચે છે, તો ત્રણ જોડાં અગતિક નાચતાં ગાનમાં
 ભળે છે, અને બે ભેલો (અગતિક) નાચ કરે છે, તો ત્રણ તેમની આસપાસ
 ગતિગુંથણી કરે છે. છેવટે પાંચ જોડાં છેક આગળ આવી રુ અને શીઠ મધ્યમાં,
 દોઠ એક છેડે અને રમણ બીજે છેડે, એમ 'તાબેલો' રચે છે ત્યાં પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૫ મો

બે બહેનો: કદપના અને સુંઝવણની એકમેકથી થતી વિક્રિયા.

સ્થલ: રા. રા. અજબરાય સરદેસાઈની હવેલીની બે આગલી મેડીઓ. [મોટા રસ્તા ઉપર અને બંને બાજુએ ન્હાના રસ્તા (ગલીઓ) વાળી ત્રણ માળની હવેલી છે. ઓટલા ઉપર જબરા થાંભલાઓને આધારે આગળ લીધેલા રવેસ વાળી બેવડી મેડી છે. મોટો પથરનો દાદર મેડીઓની વચ્ચે છે તે પૂરે થતાં મેડીઓની મધ્યમાં સામસામાં બારણાં વડે દાદર ઉપરવા ગમે તેમાં તેમ એકમાંથી બીજી મેડીમાં જવાય અવાય છે દરેક મેડીને રસ્તા ઉપર ત્રણ મોટી આઘી આઘી બારીઓ પડે છે. દાદરનો ભાગ પણ પહોંજો છે, તેમાં આ છ બારીઓના મધ્યમાં એક બેવડી જાળી રસ્તા ઉપર મુકેલી છે. જમણી મેડીમાં જમણે ખૂણે ખાળ અને પાણીની ગોળી આદિ માટે પાણિયારાનો હોમો પથર છે. તેની નેડે જ બારણું છે ત્યાંથી એક આડી સીડી ભીંતે જડેલી ભોંયતળિયાના વચલા ચોકમાં ઉતરે છે. આ બારણા પછી ભીંતમાં મધ્યમાં મોટી બેવડી બારી છે; અને એ ભીંત તથા બે મેડીઓ વચ્ચેની ભીંતો મળે ત્યાં ખૂણે પાછાં બંને મેડીમાં આવળ માટે સામસામાં બારણાં છે. ગલીઓ ઉપર પણ હવેલીના બંને કરામાં આ બે મેડીઓમાંથી પાંચ પાંચ સમાન્તર બારીઓ પડે છે.

જમણી મેડી કંચનના શયનગૃહ તરીકે અને ડાબી એના દિવાન-ખાના તરીકે વપરાય છે. શયનગૃહમાં દાદરની ભીંતે પિત્તળનો બેવડો પલંગ છે, તેમાં સુનારને રસ્તા ઉપરની ત્રીજી બારી જમણા કરાની બીજી ત્રીજી બારીઓ અને ચોક ઉપરની બારીઓના પવનનો લાભ મળે. પલંગથી દાદર ભીંતે આગળ જતાં રસ્તા ઉપરની ત્રીજી બારી અને દાદરભીંત વચ્ચેના ખૂણામાં કંચનની વહુનું કપડા વગેરે રાખવાનું મોટું બેવડા આરસાનું

કબાટ છે. તેની સામે ગલી ઉપરની પહેલી બારી આગળ નેતરનાં નીચાં ખુરસીટીપાછ છે, એવી રીતે રાખેલાં કે ટીપાછને એ બારી અને રસ્તા ઉપરની પહેલી બારીના પ્રકાશનો ખેવડો લાભ મળે અને ખુરસી ઉપર ખેસનાર મોટા રસ્તાની બંને બાજુ લાંબે સુધી બેઠે રાકે. વચલી બારી આગળ બે જ જણ બેસી શકે એવા શોભીતો અને બારીને કાટખૂણે (at rightangles) લટકતો હોયકે છે. પક્ષંગ અને કબાટ વચ્ચે લીંતે દ્વિરુણા તંબૂરો અને ફિડલ કિનખાખની ગૂલ વાળા આસમાની ઝાળાઓમાં લટકે છે અને ભોંય ઉપર પૂરા કદનું સુશોભિત હાર્મોનિઅમ છે]

સમય: ખેરદાદસાવને દિવસે દીવાળતીનો.

પાત્રો

સૌ, સુવર્ણા: કંચનની સ્ત્રી, રા. રા. હકુમતરાય આનંદરી ઉર્ફે રાવ સાહેબની પુત્રી; ચોથો માસ બેસી ગયો છે; સત્તરમું વર્ષ પૂરું થવામાં છે; માતા, મણિલાલ સાહેબની બહેન, બીજાં સંતાનની સુવાવડમાં જ મરી ગયેલી, એટલે સૌ ઇલાવતીને હાથે ઉછરેલી અને ફેળવાયલી;

સૌ રતનગૌરી: ઉત્તમની સ્ત્રી, સુવર્ણાથી એક વર્ષ મોટી હશે; સૌનું મન બનતાં સુધી રાખવામાં નહાનપણથી ટેવ ચલી, ધરધંધામાં પળોટાયલી;—

(કં, ઉં, રહવારે જ આવેલા તેની ખુશાલીમાં ૨૦ અને ઉં અહીં જમવાનાં, અને મણિકબાના હાથ નીચે અહીં રસોઇયો, ચાઠરડી, વગેરે પૂરતાં માણસ છે તથાપિ કામકાજમાં મદદ કરવાને એ બહેલી આવી છે, ગોરાણી હેમલક્ષ્મી અને માંના દસ્તૂર મુજબ.) પાછળથી એક નોકર, અને શ્રીમતી: મણિલાલ સાહેબ અને ઇલાવતીની પુત્રી, પક્ષાથી થોડી મોટી, અને કિશોર: એનો સૌથી નહાનો ભાઈ, સાત વર્ષનો; મોડેથી કંચન, બેસેક દાલસીયરા, અને ઉત્તમ.

રતનગૌરી

(સીડીએથી ચઢી, સુવર્ણા ખુરસી ઉપર બેઠેલી ટીપાછ ઉપર રાત્ર રાખીને ભરતી દેખાય છે તે ઉપરથી, આવતાં આવતાં) ઓહો, આજ ને આજ કીડિયાંની સપાટ માંડી પણ દીધી ?

સુવર્ણા

(મોં ફેરવ્યા વગર) ના, આ તો ગોઠની બેઠે છે; રંગમિલાવટ પસંદ આવતી બેઠેલી કની ?

રત્નગૌરી

(સામી ખુરસી પર બેસતી) તે બે સપાટની બે જુદી જુદી ગોઠવણ હતી હશે ?

સુવર્ણ

ના રે, આ એક ચાહ પહેલાં પૂરું ક્યું હતું; ખીજું હમણાં જ ગોઠવવા બેઠી.

રત્નગૌરી

આ પૂરું છે તે આવું મઝેનું છે તો પછી ખીજની જુદી ગોઠવણ શા સારું ?

સુવર્ણ

બંને જુદી જુદી પૂરી હોય તો જ પસંદ કરવાનું કાવે ને ?

રત્નગૌરી

જવ રે મહારાં બાઈ, એમાં ય પૂછવાનું ? મહારે ત્યાં ય નેડી આવી છે, તે હું તો મહારે જેમ આવશે તેમ ભરી નાખીશ; ખીજું ભરનાં જરી સાચવવાનું કે પહેલાના જેવું જ બરાબર ભરાય.

સુવર્ણ

(સતિઃશ્વાસ) રહને પોતાને પણ એક ગોઠવણે સંતોષ થાય નહીં. આ બેમાંથી જે વધુ સારી લાગશે તે રાખીશ, ને કાલ સહવારે વળી એથી યે વધુ સારી ગોઠવણ થાય છે કે નહીં તે જોવા ત્રીજી પણ કરું. (વાત ફેરવતી) વારું, આટલાં મોડાં કેમ આવ્યાં ? ચાહ વખત બાએ અર્ધો કલાક રાહ જોઈતી. નીચે તહમને કહ્યું યે હશે.

રત્નગૌરી

હા, બહેન, વાંકમાં આવિયે ત્યારે સાંભળવું થે પડે. ને એમને કંઈ કરેવાય છે જે ચાહ વખતે ઘેર આવવાનું વચન આપીને પાર ગયા હતા ?

સુવર્ણા

પાર ? (દીપાઈ પર બરાબર અજવાળું આવે એવી એસણી ઉપરનો કેરોસીનનો શોલીતો દીવો સળગાવતી) શ્રીમતી કહેતી'તી રમણુભાઈ આવશે એટલે બે દિવસ રહેવાના હશે તો એ પણ એમની બેડે શીરી-નના બાવાની વાડીએ જવાની છે. કહેતી'તી કેવી થે નમૂનેદાર છે. ને મહેનય આવવા કહ્યું છે.

એચાર એચાર દિવસે કંઈ જતાં હધયે તો રડ્યું કેવું સારું લાગે : પગ છૂટો થાય, મને મોકળું થાય. પણ આ તો નયું જનાનખાનું. આખી દુનિયા પડી છે, તેને બદલે અહીં તો બસ આ બે બારીઓનો ખૂણો. રત્નગૌરી, હું તો કાંઈ કાંઈ વાર એવી ગુંગળાઉં છું જે !

રત્નગૌરી

હોય બહેન; ઇલાખાને હાથે પૂરતી છૂટમાં મહાલેલાં, અને અહીં તો તહમારે જૂના જમાનાનાં માણેક્યા ! પણ અહીંયે ગાડી વાડી બધું છે; જરા મન જણાવો તો માણેક્યા કંઈ ના ન કહેજો. પણ તહમારી જીભ જ ઉકલે નહીં તેનો શો ઉપાય. કંઈ ફિકર નહીં, બહેન. હવે બહેન ગઈ થોડી રહી. કાલ રહવારે નાહીને ઉઠશો. અને તહમારાં જેવાં નસીબ-દારને પહેલે ખોળે ગાદીવારસ જ હોય એટલે પછી માણેક્યા બતે જ હોંસે હોંસે બધું કરશે.

સુવર્ણા

(બહુ છેલ્લું વાક્ય સાંભળી જ ન હોય એમ બારીમાંથી બહાર લેઈ રહી હતી તે) આ શ્રીમતી અને દિશોર ગાડીમાંથી ઉતરે. અત્યારે કેમ આવ્યાં હશે ? (ઉભી થતી) જીવો તો રત્નગૌરી, મામીએ મ્હારે સારુ

જાને ભરેલાં મ્હોળિયાં કે કાર ખોર એ લાવી હશે, તો ઓટલેથી જ પ્રથમ પ્યા કને એને લઈ જાવ, ખાતે ખતાવીને જ ઉપર ચઢે.

(૨૦ મોટા દાદરેથી ઉતરે છે. સુન્ડ પલંગને એક ખૂણે રૂપાના આંકડા વડે લટકાવેલો કુંચીઓનો હુમખો લે છે એટલામાં નોકર ખત્તીઓ કરવા આવે છે તેને-) પેલી મેડીની પેલી કર.

(નોકર ત્યાં જાય છે, સુન્ડ પોતાનું કબાટ ખોલી તેમાંની ન્હાની 'સેફ' ઉઘાડી અંદરથી રૂા. સોની એક નોટ લઈ લે છે. બીજા રૂપિયા અને ન્હાની નોટો મળીને ગણતાં પચાસથી ઓછા જણાય છે, તે સેફમાં રહેવા દે છે, અને કપડાં-માંથી એક પટોપાંદડીની ન્હાની સરખી થેલી કાઢે છે, તેને તળિયે કાચળા જેવું બીજું પડ પણ તૈયાર જોડેલું છે, તેમાં સોની નોટ આઠવડી વાળીને સેરવી દે છે. પછી સેફ અને કબાટ બંધ કરીને પણ ન્હોડો કબાટની કળમાં લટકતો રાખીને જ પાછી ખુરસીએ બેસે છે. નોકર આ મેડીની ખત્તીઓ સળગાવવા આવે છે. સુન્ડ ઝડઝડ ટાંકા લઈ થેલી જોડે નીચલું પડ શીવી પૂરું બંધ કરી દે છે. નોકર દીવાનું કામ પૂરું કરી પલંગ જરા ઠીકઠાક કરી સીડીએથી ઉતરે છે ત્યાં સુન્ડ પણ થેડીને ટીપાઈના ખાનામાં સુકી દઈ, કંઈ દેખાયું તે બગબગ જેવા બારીએ ઉભી થાય છે. ખૂણે બે જણ ફાણ વાત કરે છે પછી તેમાંનો એક સામી ગલીમાં જાય છે, બીજો ઘર તરફ આવે છે તે જોઈ)

આજે પણ પાછો મુવો દાળશીરો ! એક દિવસે ન ચાલે ?—અરે ભગવાન ! (કંચનની મેડીનું વચલું બારણું અંદરથી દઈ છેલ્લે બારણેથી પાછી આવી પોતાની મેડીનું વચલું અને છેલ્લું બારણું દઈ સીડીએથી નીચે ઉતરવા જાય છે ત્યાં કિશોર દોડતો ઉપર આવે છે એટલે તેને ખચ્ચી કરતી પાછી વળે છે.)

કિશોર

મહેને શી ખબર, બહાલી ખહેન, કે તહમે અહીં હશે, નહીં તો હું ક્યારનો દોડી આવત. (હીંચકો જોઈ દોડી તે ઉપર બેસે છે, સુન્ડ જોડે બેસે છે.) વાહ, મહારા પગ પહેલે છે ને !—વારુ. બહાલી ખહેન, તહમને એક કહું, છાનું માનું હો, તહમારા કાનમાં, શ્રી આવે તે પહેલાં—જીવો, રાવ સાહેબ નક્કી આવવાના, મોડી રાતે, તે શ્રી સાથે કહાચું છે માણેકખાને બાએ, સમઝ્યાં, તહમારે અમારી જોડે હમણાં જ આવવાનું ! (સીડીએ અવાજ સાંભળી મોટીથી) આ શ્રી ને બીજું કાન આવે. તહમે, બહાલી ખહેન, હું કાંઈવાર કહું છું ને તેમ જરા મોંઘાંસોંઘાં થાવ કની તો ખૂબ મઝા પડે,

પણ ન આવો તે નહીં ચાલે હો. તહમારે સારુ ખુલ્લી ફાંટડી વિક્ટોરિયા
પણ લાવ્યાં છિયે. (કાનમાં) ઇલાખાને ને તહમારે રોજ એમાં ફરવા
જવાનું, સમજ્યાં ?

શ્રીમતી

વાહ, કિશોર, હજી બાળક જ કે એટલી વાત પણ પેટમાં ન રહી.
(સુ. હિલી થાય છે એટલે) ના, બહાલીખુદન, મેસો, હું ચે હીંચકે જ
એસું. બી, કિશોર.

સુવર્ણા

રત્નગૌરી, આપો એને પેલાં કાડિયાંની કાથળી અને રંગબેરંગી
તાસક. કિશોર, જો, ભાઈ, તું એ પ્રમાણે આકાર કર તો, તહને
આવડે છે. ને ?

કિશોર

(તાસક લે છે પણ ત્યાં કંચન આવીને હીંચકા સામે ગતી
હપરની બારીના કંઠેરા પર બેસે છે તેને જોઈ) બહાલી ખુદન આ
કાણુ ? (સૌ હસી પડે છે, એટલે તેના જ હાથ પકડીને) તહમે જ બોલો
ને તહમે કાણુ ?

કંચન

પેલી મેડીમાં કતી બધાં બહુ રમકડાં છે, બે કપાટ ભરેલાં : મેના
પોપટ, પિસ્તોનો, ને એવું એવું; ચાલો, કિશોર, આપણે રમિયે ને ખેલિયે,
બહુ મઝા પડશે. (કં. કિં. જોઈ છેલ્લે બારણેથી પોતાની મેડીમાં જાય છે, ને
વચકું બારણું ખાંચે છે; ૨૦ આ મેડીનું વચકું બારણું પણ ખોલી પાછી આવે છે)

શ્રીમતી

(કં. આવ્યો ત્યારથી સુ. ના મોં સામે જ જોઈ રહી છે તે કંપારી બાંધને)
બહાલી ખુદન, આજે તો એક સાડીતી દોર અને બે પોલકાના મ્હોળિયાં
તેયાર થયાં હતાં ને જ લાવી છું. માણેકખાને બહુ ગમ્યાં, કેમ રત્નગૌરી ?

રત્નગૌરી

હા રે, અહીં તો કાંઈ કારીગરની એ શી મગદૂર કે આવાં ભરે—
જુવો તો ખરાં.

સુવર્ણી

લાવ, જહેન, પણ મામીને જરૂર કહેજે કે મ્હારા પાછળ બહુ વખત
ન બગાડે. હું જ કહી દઇશ.

શ્રીમતી

કેમ એમ ? બા તો વારે વારે કહે છે કે “ સુંદર ભરતચુંથણના
શોખમાં સુવર્ણી જેવી તો કાંઈ દીઠી નહીં; શી એની કીણવટ ! ” અને
આજે વળી આમ ? — (ધીમેથી) વહાલી જહેન, શરીર તો સારું છે ને ?

સુવર્ણી

(ધીમેથી) સારું ન હોય તો ઓછી પીડા ! (મોટેથી) લાવ જોઈ.
(હાથમાં લે છે પણ ભંચી નજરે હીંચકો જ આવે છે.)

શ્રીમતી

(હઠી જઈ દીપાઈ પાસે જાય છે ત્યાં સપાટની ગોઠવણ ઉપર નજર જતાં)
સુંદર ! બા શું ખોટું કહે છે ?

(સુઠ જટ આવી રાચને જરા હલાવી નાખે છે, કીડિયાં સેજસેજ થઈ
જાય છે. શ્રીમતી અજબ થતી બોલવા જાય છે પણ સામી ખુરસીએ બેઠેલી)

રત્નગૌરી

(તેને વારે છે, અને હઠી સુઠના હાથમાંથી કોર વગેરે ખોલે છે અને તેને)
ચાલો, જહેન, આને કપાટમાં મુકીશું કની ? આવો, શ્રીમતી,
કપાટમાં એમની નવી સાડીઓ અને પોલકાં તો જુવો ! કંચનલાઇ

આજે જ એક રેશમી સાડી સુઆધથી લાવ્યા છે, કારપાલવ બાણે પતંગિયાંની પાંખ !

(ત્રણે કબાટ આગળ ઉભાં છે. ૨૦ જે ત્રણ સાડીઓ બતાવે છે, શ્રી૦ જુવે છે.)

સુવર્ણ

(એક પડોપાંદડીની થેલી લઈ ખૂબ સુંઘે છે અને શ્રી૦ ને આપે છે.)
ને બહેન, અહીંના ગાંધીઓ બી હદ કરે છે. આમાં મુખ્ય સુગંધ શેનો લાગે છે, ને નોંધ્યે ?

શ્રીમતી

(સુંઘતી) આહ, બાણે સુંઘ્યા જ કરિયે. પણ આમાં શું કંઈ ખાસ છે ?

રત્નગૌરી

બધી પડોપાંદડી સરખી.

સુવર્ણ

(બીજી થેલી કહાડી શ્રી૦ને આપતી) છટ, આ હ્યો જુવો ચલણી માલ.
આ મુરઘી તો પેલી ઢેસ. પણ રત્નગૌરી, તહમે, માણેકમા, ઉત્તમભાઈ,
અને એ ચારે સરખાં: નાક જ ન મળે.

શ્રીમતી

(બંનેને વારાફરતી સુંઘતી) પહેલી થેલી મધુરી વધારે લાગે છે,
પણ મુખ્ય સુગંધની તો કંઈ સમઝ પડતી નથી.

સુવર્ણ

એ થેલી પણ જરા જૂની થઈ છે. એવી જ નવી મામી સારુ જુદી
કહાડી રાખી છે. શ્રી, હજી સાડીઓ પોલકાં જ બેસા કરવાં છે કે બંધ કરું ?

શ્રીમતી

બેલાશક બંધ કરો અને લાઇ લ્યો રખ, આપણે જતાં થઈએ.

(સુન્દર એકદમ પાછી ફરી ખુરસી પર પડે છે, અને ટીપાઇના ખાનામાંથી મુકેલી થેલી કહાડીને પાછી ખૂણ સુધવા માટે છે. શ્રીમતી અને ૨૦ સાડીઓ વગેરે ઠીકઠીક ગોઠવે છે ત્યાં જ -)

રત્નગૌરી

(ધીમેથી) બહેન, ત્હમે છેક બાળક છો. બે ત્રણ મહિના સૌને એમ મન ઉઠું ઉઠું થાય જ. નાનુક હોય તેને પહેલી વાર બહુ થાય. પણ તેથી કંઈ જ ગભરાવાનું નથી. ત્હમારાં બાની પાસે ભાભી રહેશે કતી ત્યાં એવાં તો આનંદ આનંદમાં રહેશે ને ઘડી ઘડી વિના કારણ મક્કાયા કરશે, કે તેથી બી ત્હમે અજબ થશો. કલાક ઉપર હું આવી ત્યાંસુધી તો ખાસ કંઈ થે નહોતું.

શ્રીમતી

(ધીમેથી) નાનુક એટલે ?

રત્નગૌરી

એ બી સવાલ ? ત્હમે પોતે જ નાનુક જણાવ છો. આ ઘરમાં તો અમે કોઈ નાનુક નથી, બલકે નાનુકાઈ કેવી હોય તે પણ સમજામાં નથી. ભાભીની ગંધની પારખ જ જુવોને. નાક, કાન, આંખ, મન, એમનું બધું જ એવું. જરા કોઈ સહજ કહે અને એમનો જીવ અંદર કંઈ કંઈ ઉંડો ઉતરી જાય, જ્યારે બોલનાર તો છેક જ અમથું બોલ્યું હોય. (કળાટ બંધ કરે છે. બંને સુન્દર પાસે આવે છે, અને ૨૦ ન્હોડો સુન્દર આવે છે.)

સુવર્ણા

શ્રી, તો આ નવી થેલી. સુંધીને ત્હારા ગજવામાં મુક. પડી ન જાય હો, માગી માટે છે. (હસતી) તું હજી બદલ પહેરે છે તે ત્રણ ગજવાં હશે. હું એકે ગજવું પોલકાને પણ પસંદ કરતી નથી.

કિશોર

(આવીને) ંહાલી જહેન, જેલી મેડીમાં કુંચીઓનો જૂડો માગે છે. ને, શ્રીઆ, મહેને તરસ લાગી છે તે ?

સુવર્ણા

(રત્નગૌરીને) લ્યો, આમાંથી સેફની, કપ્પાટની, ને એમની એક એક કુંચી આપી આવો. એમની કડીમાં સરકાવી જ આપજો, અને જવાનું પૂછતાં આવો. (શ્રીં પાછી અજળ થાય છે.) આવ લાઇ, પાણી પાઉં.

રત્નગૌરી

નીચે માણેકખાએ શ્રીજહેનને હા કહી ત્યારે ઉભા'તા રતો.

(સું કિં જોડે ગોળી તરફ જતાં જતાં હાથનો ઇશારો જ કરે છે. ૨૦ જોડેની મેડીમાં જાય છે. સું કિંને પાણીનો પ્યાલો આપી ચોતાની આંખે અને કપાળે હાલકો મારવામાં પડે છે.)

શ્રીમતી

(છેક અવિચારે મનમાંનું ંઝોડે આવી જાય છે) ંહાલી જહેન, નીકળતાં આગમય તહમે પણ એમની પાસે—

સુવર્ણા

(ઠરડાયલાં હાસ્ય સાથે) આપુના સરકારી તુમારોમાં કની (ફરી ખૂબ પાણી છાંટી) મેં એક વાકય ફરી ફરીને આવતું વાંચેલું, તે, શ્રી જહેન, ત્હારે સાંભળવું પડશે. ત્હારા દિલમાંના બધા ય સવાલોનો જવાબ એમાં છે જો: (કિં સાથે વચલા બારણાથી આગળ આવી જઈને ધીમેથી) “ મેહરબાન સાહેબને વિદિત થાય જે, પ્રસ્તુત પ્રકરણ પરત્વે આ ખાતાનો વહીવટ જુદો છે. ” (ખડખડ હસતી) અહાહા, શો શબ્દે શબ્દ મોતીના દાણા જેવો વીણી વીણીને ગુંથ્યો છે ! શ્રીં ને બંને ખસે હાથ મુકી તેના સામે તાકી રહે છે.)

રત્નગૌરી

(જૂડો લઈ પાછી આવીને) હ્યો જોઈ હ્યો, અને રજા છે.

(મોટે દાદરે કોઈ ચઢડતું સાંભળતાં જ કંઠ આ મેડીના બારણા વચ્ચે આવી ઉભો રહે છે. સુઠ પછી પગરવ સાંભળતાં શ્રીં ને બાઝી ખડે છે તેની કંઠ ના તરફ પીઠ છે.)

કંચન

કિશોરભાઈ, લે આ એયરગન (air gun) નવીન સામે ફેડવાને લઈ જવી છે ને ? (કિં લેવાને દોડે છે તે આપતાં કિં ને, પણ સુઠ તરફ જોઈને તેને પજીવવા-) અને પેલો નાગ ?

સુવર્ણ

(કંઠ તરફ પીઠ રાખીને જ) ના, ના, કિશોર, બહુ ઓ ઝેરી દુર્ગંધી નાગ ! (કંપારી ખાય છે. એકદમ જુસ્સામાં તેના સામે ફરીને) રમે ઓ આમડિયા નાગ વડે ત્હમે ને ત્હમારો દાળશીરો, કરતરે ! ચાલ બહેન, ચાલ કિશોર, જતાં થઈયે. શ્રીં ની કંમરે ટેકા માટે હાથ રાખીને ચાલવા માંડે છે.)

રત્નગૌરી

(કંઠ દાલસીયરાતું નામ સુઠ ને મોંઝે સાંભળતાં ખંચાય છે તેને) ત્હમારે યે કંચનભાઈ, ભાભી સાથે ટીબળ જ ફરવું, તેમાં ન જુલો તખિયત કે ન વર્તો સમર્થયો ! ચાલો, ભાભી, એ તો અમથાઃ ભાયડા માત્ર એવા !

શ્રીમતી

કંચનભાઈ. સાહેબજી કાલે રાવ સાહેબ પાસે આવશે ને ?

સુવાણી

(ઇયાર થતી, કંઠ સામે જોયા વગર) આપુ જ આપાને મળવા આવ્યા
વગર નહીં રહે.

કિશોર

સાહેબજી, કંચનલાઇ

કંચન

સાહેબજી, સાહેબજી.

(સૌ, સીડીએથી નીચે ઉતરી જાય છે. દાલસીયરા કંઠ ને વાતો કરતો
જોઇને બહુ ધીમે ધીમે ચઢતો હતો તે ઉપર પહોંચતાં કંઠ આ બારણું
અમથું અડકાવી પોતાની મેડીમાં દાઠ ને લઇ બારણું વાસે છે તેને)

દાલસીયરા

લ્યો, સરદેસાઇ સાહેબ, આ શીશી; રૂ. આઠતું આ બિલ. અને
(ગળવામાંથી બીજો કાગળ કઢાડીને) આ તમુએ છેલ્લી રત્નમાં ખાણીપીણી
ઉડાવેલી તેનો પેટોએ આંકડો મોકલ્યો છે. પેટોકાકાતી રીત જાણો છો ને
સાહેબ ? રોજ રાતે ત્રણ પેગ (peg) પછી એમના મગજના કાંટા બરા-
બર ફરતા થાય છે, ત્યારે હિસાબ તપાસે છે, અને બાકી રહેલાં બિલોને
માટે મને માર પડે છે, બેસુતમ ! જાણે મારી પીઠ તો ધોળીને ઝીંકા
મારવાનો પથરો ! આજ તો મને ખાસ ફરમાવ્યું છે, સાહેબ, કે આય
આંકડાની પૂરેપૂરી રકમ નહીં લાવી આપસ, તો એ મારો બરડો ભાંજી જ
નાખસે ! (રોવા જેવો થઇને) આંકડો પૂરો ચૂકની આપો, મુરખી, નહીં
તો અહીં જ કંઈ રાતની રાત પડી રહેવા દેજો, સાહેબ !

(દરમિયાન કંચને અવાજ ન થાય એમ શીશી ખોલ્યો છે, બે ગ્લાસમાં
પેગ ફેર્યા છે, અને સાઇફન (syphon) માંથી પોતે જોઇતો સોડા ઉમેર્યો
છે, તે દાઠ ને ગ્લાસ આપતો, બિલ અને આંકડો લઇને)

રત્નગૌરી

(જુરો લઈ પાછી આવીને) હ્યો જોઈ હ્યો, અને રજા છે.

(મોટે દાદરે કોઈ ચહકતું સંભળતાં જ કંઠ આ મેડીના બારણા વચ્ચે આવી ઉભો રહે છે. સુઠ પછી પગરવ સંભળતાં શ્રીં ને બાઝી ખડે છે તેની કંઠ ના તરફ પીઠ છે.)

કંચન

કિશોરભાઈ, લે આ એયરગન (air gun) નવીન સામે ફેડવાને લઈ જવી છે ને ? (કિં લેવાને દોડે છે તે આપતાં કિં ને, પણ સુઠ તરફ જોઈને તેને પછવવા-) અને પેલો નાગ ?

સુવર્ણ

(કંઠ તરફ પીઠ રાખીને જ) ના, ના, કિશોર, બહુ એ ઝેરી દુર્ગંધી નાગ ! (કંપારી ખાય છે. એકદમ જુસ્સામાં તેના સામે ફરીને) રમો એ આમડિયા નાગ વડે ત્હમે તે ત્હમારો દાળશીરો, કરારે ! ચાલ બહેન, ચાલ કિશોર, જતાં થઈયે. શ્રીં ની કંમરે ટેકા માટે હાથ રાખીને ચાલવા માંડે છે.)

રત્નગૌરી

(કંઠ દાલસીયરાતું નામ સુઠ ને મોંએ સંભળતાં ખંચાય છે તેને) ત્હમારે યે કંચનભાઈ, ભાભી સાથે ટીખળ જ કરવું, તેમાં ન જુરો તથિ-યત કે ન વર્તો સમઘયો ! ચાલો, ભાભી, એ તો અમથાઃ ભાયડા માત્ર એવા !

શ્રીમતી

કંચનભાઈ. સાહેબજી કાલે રાવ સાહેબ પાસે આવજો ને ?

સુવર્ણ

(ઘર થતી, કંઠ સામે જોયા વગર) બાપુ જ બાપાને મળવા આવ્યા
નગર નહીં રહે.

કિશોર

સાહેબજી, કંચનલાઇ

કંચન

સાહેબજી, સાહેબજી.

(સૌ, સીફએથી નીચે ઉતરી જાય છે. દાદસીયરા કંઠ ને વાતો કરતો
જોઈને બહુ ધીમે ધીમે ચઢતો હતો તે ઉપર ખેંચતાં કંઠ આ બારણું
અમથું અડકાવી પોતાની મેડીમાં દાઠ ને લઈ બારણું વાસે છે તેને)

દાદસીયરા

હ્યો, સરદેસાઈ સાહેબ, આ શીશો; રૂ. આઠનું આ બિલ. અને
(ગળવામાંથી બીજા કાગળ કઢાડીને) આ તમુએ છેલ્લી રજામાં ખાણીપીણી
ઉડાવેલી તેનો પેટોએ આંકડો મોકલ્યો છે. પેટોકાકાની રીત જાણો છો ને
સાહેબ ! રોજ રાતે ત્રણ પેગ (peg) પછી એમના મગજના કાંટા બરા-
બર ફરતા થાય છે, ત્યારે હિસાબ તપાસે છે, અને બાકી રહેલાં બિલોને
માટે મને માર પડે છે, બેસુતમ ! જાણે મારી પીઠ તો ધોખીને ઝીકા
મારવાનો પથરો ! આજ તો મને ખાસ ફરમાવ્યું છે, સાહેબ, કે આય
આંકડાની પૂરેપૂરી રકમ નહીં લાવી આપસ, તો એ મારો બરડો ભાંજી જ
નાખસે ! (રોવા જવો થઈને) આંકડો પૂરો ચૂકવી આપો, મુરબ્બી, નહીં
તો અહીં જ કંઈ રાતની રાત પડી રહેવા દેજો, સાહેબ !

(દરમિયાન કંચને અવાજ ન થાય એમ શીશો જોલ્યો છે, બે ગ્લાસમાં
પેગ રેડ્યા છે, અને સાઈફન (syphon) માંથી પોતે જોઈતો સોડા ઉમેર્યો
છે, તે દાઠ ને ગ્લાસ આપતો, બિલ અને આંકડો લઈને)

કંચન

લે, લે, હવે, ખેસ ખુરસીએ. ત્હારે જોઇતો સોડા નામી લે, ને જરા કંડો પડ. (આજો ગ્લાસ પી જઇને આંકડો જીવે છે.) શું ? રૂપિયા એકસો અગિયાર દશ આના નવ પાઇ ? બધો ઉન્હાજો થઇને કેટલીક વાર ખેંકેડા થઇ હશે ? (બારણે ટકોરો સાંભળી) કોણુ એ ? ઉત્તમલાઇ ? આવેલ. (ઉં આવી બારણું વાસે છે. કં તે સામે ફરે છે એટલે શીશા તરફ આંગળી કરે છે. ઉં ડોકું ધુણાવે છે તેને) કેમ ?

ઉત્તમ

બાપા વાડીએથી આવી ગયા છે. સંધ્યા થઇ રહેતાં દશ મિનિટમાં જમવા ખેસવાનું છે. માણુકબાને કહેતા હતા, “ તું ને લાઇ બંને ઠીક જ છે. સુવર્ણા માટે ગાડી આવેલી હતી તો પા કલાક તો રોકવી ’ તી ! એ ન્હાવા ગયા એટલે પાછળ માણુકબા બબડ્યાં : “ કોને રોકે ? જતાં જતાં મ્હારી પાસે તો શ્રીમતી જ આવી; એ તો ‘ બા, બહુ છું ’ કહેવાયે ન રહી, ”—

કંચન

વગેરે, વગેરે, વગેરે: આપણું અહીં આવ્યા કે રોજનું ટાણલું, લાંબું. લચક, પાવનીના જેટલું, પાધડી ખૂટે. (હસો થઇને) વારુ, ખેસ; હું આને કહાકું. હા, જો આ આંકડો; બારેક ખેંક તો થઇ હશે તેમાંથી ધણીનું પીણું તો રોકકું ચુકવેલું; જો તો જરા, ઠીક લાગે છે ?

ઉત્તમ

(ઉપર ઉપરની બેદરકારીથી પણ બરાબર તપાસીને) પેટ્રોકાકાનો કની ? પીણું આમાં ખે જ વારનું છે. બીજું પણ માફકસર જણાય છે. મેં દાળ-શીરાને મંડપે જોયો ત્યારથી બાણુતો ’તો જ કે ઉધરાણી થશે, તે મ્હારી પેટીમાંની સિલક લેતો આવ્યો છું; હ્યો.

કંચન

(લઇને) વીશ જ ?

(ઉઠે છે જોડેની મેડીમાં જઈ કબાટમાંની સેંદ્ર ખોલી સેંદ્ર ખાલી કરે છે. ગળી જીવે છે. ડોકી ધુણાવે છે. પાછો આવી દાંડ ને સાત કરે છે. બંને દાદર ફિતરે છે. ઓટલે રકમ અધૂરી જોઈ દાંડ પાછો ફરગરવા માંડે છે. કંઈ ના વાસ્કુ-ટમાં એક પાસે ખીસામાં સોનાતું ઘડિયાળ છે; ખીજે પાસે તેના અછોડાનો છોટો ખીસામાં છે. તે ખીસામાં હાથ નય છે, ત્યાં ચોક્કમાંથી રત્નગૌરી ખૂમ પાડે છે- “કંચનભાઈ!” તુરત કંઈ અછોડો ઘડિયાળથી છૂટો કરીને દાંડ ને મારે છે. “લે, ના! મર!” દાંડ દોડી નય છે. કંઈ મોટે ખારણેથી સીધો ઘરમાં નય છે. દરમિયાન ઉં પસુ બંને મેડીઓનાં ખારણાં વાસી સીડીએથી ઉતરી નય છે. પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૬ ઠા

માદીકરી

:

ઉલ્લરાતું સાંત્વન

સ્થલ : રા. રા. મણિલાલ સાહેબના મકાનમાં સૌ. ઇલાવતી નવીન અને કિશોર સૂતાં છે તે ઓરડો.

સમય : ખેરદાદસાલની રાતે મોડેથી.

પાત્રો :

સૌ. ઇલાવતી અને શ્રીમતી

(રા. રા. હરુમતરાય માનકરી ઉર્ફે રાવ સાહેબ અગિયાર વાગે આવ્યા તેમને જમાડી પરવારીને સૌ. ઇં પોતાના પલંગમાં પડી છે. ત્યાં જોડેના ઓરડામાં સુવર્ણા, શ્રીમતી, અને પદ્મા સૂતેલાં તેમાંથી સું અને પં ખરેખર ઉઘી ગયાં છે એમ ખાતરી કરીને વચલા બારણામાંથી જાણે ચોર હોય એમ શ્રીં નીરવ આવે છે.)

શ્રીમતી

(ઇં તે ગળે હાથ નાખતી) બા, બા, ત્હારી પથારીમાં આવું ? ઘણું દહાડે, ફેટલેય વર્ષે. (ઓઢેલાની અંદર ભરાય છે.) ત્હારી શીતળ ઓડ વગર આજ તો લિંધ નહીં જ આવે. આખે માથે બધી છાતીમાં જાણે કંઈ કંઈ જુલોવાઈ જાય છે. બળ્યું રડાતું ચે નથી. બા, ન્હાતું ઓઢુ જ્યું હોય તે પાછું કેમ ત્હાડું પડતું હશે ? બા, હું આખી ચે જળી ઉડી છું.

(ઇં ને એક હાથે લેટીને સુવે છે. બીજો પદાંગ ખહાર લાંબો લટકે છે. ઇં બંને હાથે શ્રીંને હૈયા સરસી દાબી રાખે છે અને ફૂંચેલીઆ હળવે હળવે તેનાં કપાળ તાળવાં અને છાતી ઉપર ફેરવે છે. શ્રીં લગભગ ચત્તી પડી છે. મોં સ્ટેન્ તરફ, થોડુંક એની બા તરફ. ઇં ડાબે પાસે સૂતી છે. શ્રીંના મસ્તકને ઉપરથી એની હડપચી લગભગ અડે છે અને આખું મોં સુતેલી નહીં પણ બેઠેલી હોય એમ શ્રીંને છાતી સરસી લેતાં ઉંચી થઈ રાખેલું, અને શ્રીંની આંખ સાથે આંખ મળે એમ રહેલું, પ્રેક્ષકો નેહ શકે છે.)

શ્રીમતી

હાશ હવે કંઈક કળ વળશે...

બા, લક્ષ એટલે ?—હુકુમતરાયજીનાં વહુ, ફેાઇ, મેં દીકેલાં જ નહીં; લક્ષ્મી મામીનો સંસાર કંઈક જોયો, પણ તેમાં તો દોલતભાઇ, રમણભાઇ, ઘરડાં માશીઆ એ કહે છે મામી જ દાધાંબળ્યાં છે. બા, મ્હારી ઇલાખા, કહું ?—લક્ષ એટલે મેં તો તહેને ને બાપાને જ દીકાં છે. ને હું સમજતી હતી લક્ષ એટલે સ્વર્ગ; એકમેક પ્રેમ અને વિશ્વાસ અને એક દિલનું સંગેડ જીવન; લક્ષ એટલે ચહડતી પડતી ચિંતા ઉલ્લાસ રોગ મૃત્યુ એવા એવા ખહારના બનાવોમાં એ અંતરની એકધારી હુંફ; લક્ષ એટલે પચીશ પચાશ વર્ષના અવસરમાંની અનંતાનંત પર્લાવિપલોતી અખૂટ દરિયાના દરિયા ભરાય એટલી મધુરતા. (ઇં ની આંખમાંથી શ્રીં ના માથા ઉપર દડ દડ આંસુ સરે છે.) હાશ, બા ત્હારાં ઉંહાં પણ શાંત આંસુથી મ્હારા ધીકેલા તાળવાને જાણે કંડક વળે છે...

મહેને એ એવું રડાય તો સાડું; રડી રડી રડી આખી પીગળી જાઉં ને પાવનીમાં સમાઉં. આખા મેઘના મેઘ રડ્યા ચહડી આવે છે કેવા ય ઉઘમાત ભર્યા, અને પછી પીગળી પીગળીને પાવનીમાં જ સમાઈ જાય છે ને, એમ...

બા, બા, લક્ષ એટલે ?—આજ દીવાવખતે મેં જહાંલી જહેનની મેરીમાં પગ મુક્યો કતી ત્યારથી મ્હારા પર જાણે કડડડ વીજળી જ ચૂટી પડી. બા, જહાંલી જહેન આપણે ત્યાં હતી ત્યારે કેવી લાગતી હતી ? જાણે મોટી થતાં ત્હારા જેવી જ ખીલીને થઈ રહેશે; જરા નાનુક, પણ ખીજ ખધી વાતે ઇલાખાનો જ પડછાયો. અને આજે ? શરીર એ ને એ, મોં એ તે જ, પણ એની આંખો ? હાય હાય બા, જાણે ઉંડા ઉંડા પાતલકુવા,

અને તળિયે જોઈ શકે તો દુઃખ જ દુઃખ ! વળી એ દુઃખ પણ કેવું કેટલું—કરાલ—ધગધગતું ! —લગ્ન એટલે છેક આવું ?—એ પોણામે વર્ષમાં જ !—હાય હાય રે કેમ ખમાય રે મહારી મા ! (અવાજ ફાટી જાય છે, હસકે હસકે રુવે છે, લટકતે હાથે કપાળ ફેટવા જાય છે, તેને ધંબ આવી પોતાની છાતી ઉપર મુકે છે.)

ધલાવતી

શ્રી, બેટા, સુવર્ણા દુઃખી છે એ સાચું છે. ત્હારી બાળક આંખે દુઃખ પહેલું જ આવ્યું દીધું, તે વળી બહાલીબહેનનું, એટલે ત્હને લાગી આવે. રડ, બેટા, રડી લે, પણ ઝીણું ઝીણું સુવર્ણાને ત્હારે જગાડવી તો નથી ને ? તાવ સાહેબના કાન પણ બહુ મગ્વા છે, અને આવીને સુવર્ણાને જોતાં વાત જ એમના કાળજમાં ચે ચિરાડો પડ્યો છે. હજી આગલી મેડીમાં જગતા જ પડ્યા હશે. જરા મોટેથી રડી દેવાશે તો એ ધારશે સુવર્ણા રડે છે, અને સફાળા આવશે. સુવર્ણાનો જ દાખલો 'લે, બેટા. ત્હારાથી પૂરાં ત્રણ વર્ષ પણ મોટી નથી. એનું દુઃખ જોઈને ત્હને આટલું રોજ આવે છે, તો એને પોતાને કેટલું વધારે થવું જોઈયે ? પાણી ત્યારે તો તું છે એવી જ બાળક હતી. પણ એ વર્ષથી ય આછા વસ્ત્રમાં શી સહનશીલ બની ગઈ છે. માતા થાય તે પહેલાં જ કુદરતે માતાને જોઈતું બધું ગામ્ભીર્ય એને આપી દીધું છે. અહીં ઉંમરમાં જ મ્હને વળગી રડી પડી એ ખરું, ધડી તો છાતી ફાટી જશે જાણે એમ, રોષ, પણ પછી પાછી કેવી શાંત અને હસમુખી બની. અને એ બોલી શું તે સાંભળ્યું' તું ને ?—“ મામી, આ ત્હમરી શ્રીની કલ્પના બહુ તેજ છે, એ કહે તે બધું ન માનશો. ”

વળી રાવ સાહેબ આવ્યા તે પહેલાં ઓકાં ચે ખાતી'તી, ને ત્હને તો હજી ઉંઘ નથી આવતી. એમની આગળ પણ એનાં આંસુ ખરી પડ્યાં, પણ તે કેવાં એણે તુરત અટકાવી દીધાં, અને રાવ સાહેબની તબિયતની કેવી જરે જર પૂછપરછ કરી લીધી, જાણે એમની જ ઉંમરની હોય એમ. બેટા, આટલી ન્હાની ઉંમરે પણ એ પુષ્ટ અને સહનશીલ બની રહી છે; બાળકી મટી જૈયર બની છે. (શ્રી ધીમે ધીમે શાંત પડે છે.)

બહેન, લગ્ન એટલે ? લગ્ન એટલે ? એમ પૂછી પૂછીને મુંઝાય છે આદિઉદેલી કળી જેવી કિશોર વય. પણ એ વય તેમ એની મુંઝવણો અનુભવમાં આવતાં આવતાં તો વહી જાય છે.

શ્રીમતી

ખા, તું તો સદાની આશાવાદી છે: મીઠી, હસમુખી, અને ઉજળા બાળુને લડાવનારી. સુવર્ણા સહનશીલ ઘણી હશે, છે, પણ સહનશીલતા વતી કોને જોઈએ, કોને હોય, જે વતું દુઃખી હોય તેને જ ને ? તું ફેસલાવી પટાવી વાતે વાલ છે, પણ મેં તો નજરે જોયું. જાણે એ કુસકે કુસકે રોધ પડશે, જાણે મૂર્છા ખાઈ પડી જશે. આખે કંટકું તો પાણી છાંટયું અને પડોપાંદડી તો બધો વખ સુંધ્યા જ કરતી'તી. એ પડોપાંદડીની થેલીમાં શું વિશેષ છે, ખા ?

ઈલાવતી

(સાવધ થઈને) થેલીમાં એટલે ? મહત્તે આપી તેમાં ?

શ્રીમતી

હા, એના સુગંધમાં. એ કહે એની મધુરતા અજબ જ છે, ત્હને બહુ ગમશે.

ઈલાવતી

(સસ્મિત) * એની હાલની સ્થિતિમાં માથું ભમે, અભાવા પડે, તક-વિતક આબ્યા કરે, મૂર્છા જેવું થે થાય, ને તીવ્ર મીઠા સુગંધ બેહદ રુચે, જરા પણ દુર્ગંધ અસહ્ય થઈ પડે. આટલા ઉપરથી તેં કરેલી એના અતિ દુઃખની કદપના ભ્રમણા જ છે. થેલી મહત્તે આપવાની હતી એ પણ ખરું. ખાસ એ થેલીના સુગંધને જોણે બહુ વખાણ્યો તે તો એ જ થેલી મહત્તે આપવાની તેનું કંઈ કારણ જોઈએ માટે.

શ્રીમતી

ત્યારે એ થેલી ત્હને આપવાનું ખરું કારણ એનો અજબ સુગંધ નહીં પણ બીજું કંઈ એટલું કબૂલ કરીને જ તું અટકી ગય છે; ખરું કારણ શું તે તો કહેતી નથી.

ઇલાવતી

કેમ કહું ? બીજાની ખાનગી વાત જાણવામાં આવે તે મદારાથી ત્હને ન કહેવાય, ત્હારાથી મ્હને એ ન કહેવાય.

શ્રીમતી

જા, જા, એમાં વળી ખાનગી શું આવી ગયું ?

ઇલાવતી

જો, સમજ, જાણે તું પરણેલી હોય, અને ત્હારા પતિની કંઈ ચુમ વાત હોય, તે મ્હને તું જણાવી શકીશ ?

શ્રીમતી

ના સ્તો. પહેલી વફાદારીનો હક્ક પતિનો, બીજા બધાનો ય વિશ્વાસ મેળવવાનો હક્ક એથી ઉતરે.

ઇલાવતી

બરાબર, બેટા. એ જ કસોટી તેં આજ સાંજે જોયો તે દેખાવને લગાડ એટલે ત્હારા ધ્યાનમાં ઉતરશે જ કે આજ તેં સુવર્ણાતા અતિ દુઃખ જેવું જોયું તેમાં સત્યના કરતાં ત્હારી કલ્પના જ વધારે લજેલી હતી.

શ્રીમતી

એટલે ?

ઇલાવતી

આપણું અહીંનું વાતાવરણ સ્નેહમય, વિવેકી, અને નાજુક. ત્યાં માણેકખાના ઘરનું વાતાવરણ જડ, શુષ્ક, વ્યવહારુ. તું ત્હારી બહાલીબહેન જેવી સ્ત્રી ઉપર ક'યનભાઈએ પતિ તરીકે હસમુખો મધુર સ્નેહ હાલતે આલતે ખતાવવો જ જોઈએ એમ માની લઈને ત્યાં જાય, અને ત્યાંની રીત-

જાત એ નહીં; એટલે ત્હને એમ જ લાગે જે કંચનભાષ્ટને સુવર્ણ ઉપર રેત હ જ નથી, બહાલીબહેન એને પરણીને તો ખાડમાં પડી છે. હવે બીજી વાત. સુવર્ણ આપણા વાતાવરણમાં ઉછરેલી એટલે ત્હારું આવું જ વલણ હોવું જોઈએ તે એ જાણે. પણ કંચનભાષ્ટ એ ન જાણે, અને પોતાની હંમેશની રીતે વર્તે, જેથી સુવર્ણ ટેવાયલી અને તું ટેવાયલી નહીં. આ બધાર્યાં સુવર્ણ મુંઝાય, ચોકખું ન કહેવાય ત્હને, ન કહેવાય કાંઈને, અને મુંઝવણને લીધે એની વર્તણૂક, ખાસ કરીને એની હાલની શરીર સ્થિતિમાં, એવી થઈ જાય, કે ત્હારી એના દુઃખ વિશેની કલ્પના છેક નજીવા બનાવો પરથી એ પહે પહે પોષાતી જાય અને મોટું રૂપ પકડતી જાય.

શ્રીમતી

રત્નગૌરી કહેતી હતી ખરી કે સુવર્ણ અને હું નાનુક અને એ ઘરનાં કાંઈ નાનુક નહીં, ને કંચનભાષ્ટ તો વળી ટીખળી.

ઈલાવતી

ખરી વાત, બેટા. સામાન્ય લોકોથી વધુ નાનુક હોય તેને વધારે વેઠવું પડે. જેની નાસિકા તીવ્ર હોય તેને પ્યાજ, લસણ, તમાકુ, દારૂ, આદિના દુર્ગંધ કેરા દુઃખ હોય તે સામાન્ય માણસ સમજી શકે જ નહીં. આપણી સુવર્ણને દુઃખ નથી એમ નહીં. એ અત્યારે દુઃખી છે ખરેખર. પણ તે તો જાણે એને મહાભારત અસાધ્ય દુઃખ પડ્યું હોય એમ કલ્પી લીધું, અને ત્હારું એ માનવું તો સાફ ખોટું છે. જો, પેલો ઝીણો દીવો બળે છે તે આગળ દીવાસળીની પેટી પડી છે, તેની છાયા કેટલી ઘેરી પડેળી અને લાંબી છેક લીંત સુધી પહોંચી ગઈ છે ! કિશોર વયની કલ્પના એ પેટીના જેટલી ઝીણી બાબતને એ છાયાના જેવડી મોટી ને ભયાનક જીવે છે. કિશોર વયમાં એની એવી ભૂલો થાય જ.

વારુ, જા, સુઝ જા, બહેન; કાલે શીરીરનને ત્યાં રમણુ જોડે જવાની છો તે સાથે સુવર્ણને પણ લઈ જઈશ ને ?

શ્રીમતી

હા રતો. (જાય છે.)

ધલાવતી

શી લોળી બાળકી છે ?...

પ્રભુ, પ્રભુ, કાળજની કાર જેવાં છોકરાં મોટાં થતાં તેમનાં સુખ દુઃખ ગમે તેટલી કાળજ રાખિયે તથાપિ એક સદો જ, હેં !...

અથવા, આપણી હારનાં સ્ત્રીપુરુષો આપણને ગમે તેટલાં બહાલાં હોય છે, તોપણ એમનાં સુખ દુઃખ ધડાય છે તેમાં આપણા દરેકનો અધિકાર માત્ર સહૃદય પ્રેક્ષકના કરતાં વધારે જવલ્લે જ હોય છે, તો-તો-આ છોકરાંઓ મોટાં થતાં તેમના સુખ દુઃખમાં એથી વધારે અધિકાર આપણને ઘટે ખરો ? ધણાં ધણાં વડીલો એથી વધુ અધિકારને લાયક પણ ક્યાં હોય છે ?...

ઉગતી કળાઓનો આપણા ઉપર વિશ્વાસ હોય, સ્નેહ હોય, તેમના અંતરાત્મા જેટલી ઉંડી એમની આપણામાં શ્રદ્ધા જામેલી હોય, તો એઓ પોતાની અભિલાષાના ઉભરા તેમ પોતાની મુઝવણોનાં આંસુ આપણી આગળ કુદરતી રીતે જ ઠલવશે; એમ કરતાં આપણી સહાનુભૂતિ અને શાંતિને લીધે તેઓને કંઈક શાતા વળશે તેઓની કંઈ કંઈ અવ્યક્ત ગુંથો ઉકલી જશે, તેઓને કંઈ કંઈ માર્ગ આપોઆપ જડી આવશે. અને આ કુદરતી આપણે દરમિયાન આપણી પોતાની નીતિ, શક્તિ, યુક્તિ, સહૃદયતા એમને જે કંઈ પ્રેરણા, સૂચન, સલાહ, કે આજ્ઞા આપી શકશે તે તેઓ હેતુથી, વિશ્વાસથી, ઉત્લાસથી વધાવી લેશે. લાયક વડીલોને માટે આટલો અધિકાર શો ઓછો છે ?

આ કંઈ ઓછું નથી. આથી સંતોષ માનવો ઘટે. સંતોષ નથી વળતો, અસંતોષ જ લાગે છે, તે કુદરતી, શુદ્ધ, અને હિતેચ્છુ પણ આખરે પાર્થિવ જ સ્નેહને અમર્યાદ વધારી દીધાના પાતકનું જ કડવું ફલ કેમ ન ગણવું ?

પતિપત્નીનો સ્નેહ જ લવોલવનો, અપાર્થિવઃ મૃત્યુ પછી એકબીજાની રાહ બંને-જે જ્યાં હોય ત્યાં-જુવે; કેમ કે લક્ષ્મી અંશિ ધર્મ પોતાને લાથે બાંધી આપે. ધણા ધર્મો આમ મનાવે છે. ધણાં ધણાં ધર્મિષ્ઠ સ્ત્રી-પુરુષોએ પોતાનાં આખાં જીવન એવી શ્રદ્ધાને અંત સુધી વળગીને જ ગાળેલાં છે.

માતાપુત્રીનો, વડીલઅપત્યનો, ગુરુશિષ્યનો, મિત્રમિત્રનો સ્નેહ શુદ્ધતર ધણાં યે કલ્હો છે; પણ કોઈ જ તેને આવો અપાર્થિવ મનાવતું નથી...

આ અત્યારે આપડી શ્રીનાં હુસકાંનાં અસહ્ય ધક્કાથી ઉઠતા તકે ખરા કે ખોટા ?

કોણ જાણે...

મ્હને પણ સુવર્ણનાં વાસ્તવિક દુઃખ કરતાં શ્રીના કાલ્પનિક ઉદ્દેગે વધારે ક્ષુબ્ધ કરી, હે ? શો મ્હારો યે પક્ષપાત ! સુવર્ણ કરતાં યે શ્રી ઉપર મ્હારો સ્નેહ વધુ, એમ ? શ્રી તે મ્હારી જ—થું ત્યારે સુવર્ણ કંઈ પારકી ?

(બેઠી થઈ નય છે.) સુવર્ણનું દુઃખ ઘટે તે માટે થું કરવું ? પ્રથમ પહેલું તો આ કે એ દુઃખનું સ્વરૂપ, માપ, તેનાં કારણ પૂરેપૂરાં જાણવાં.

ખીનું આ કે રાવ સાહેબને પૂરેપૂરા વાકેફ કરવા. આજ સુધી મેં એમને લગલગ અજાણ જ રાખ્યા તેથી યે વાત વધી હોય.

ખરેખરું તો આ કે કંચનભાઈને સુધારવા...

સુધરશે ? સુધરશે, સુધરશે, સારી સંગતથી, અને અજખરાયજીની સામેલગીરી વડે સુધરશે જ. છેક ઢોર તો નથી ને કે ન સુધરે...

વારુ. ચાલો સુધ જાઉં. (તેમ કહે છે.) હરિ, હરિ,—

(૫૬) *

(છેક ઝીણું સ્વરે—ચોતનાં મનથી મનન જ કરતી હોય એમ)

“ જી’ તું રામ સુમર, જગ લડવા દે !

કોરા કાગજ, કાળી શાહી,—

લિખત પદ્મ, વા કો પઢવા દે:

જી’ તું રામ સુમર, જગ લડવા દે ! ”

જી’ તું રામ સુમર, જગ

જી’ તું રામ સુમર,

જી’ તું રામ

જી’ તું

(પડહો પડે છે.)

૧૩

પ્રવેશ ૭મો

બીજી બે બહેનો :

કેશેટામાંથી પતંગિયાં.

સ્થલ : સુવર્ણા, પદ્મા, અને શ્રીમતીને સુવાનો ચોરડો; સુનો પલંગ સામી લીંતે, પંનો બારણા આગળ, શ્રીંની પથારી ચોરડા વચ્ચે બંગવાઇ ઉપર.

સમય : છેલ્લા પ્રવેશમાં શ્રીં ઇંની સોડમાંથી ઉઠેલી આ તરફ આવે છે ને તુરત.

પાત્રો:

શ્રીમતી અને પદ્મા.

(શ્રીં સૂતેલી પંના ખાટલા આગળથી જવા કરે છે ત્યાં પં તેનો છેડો બેંચે છે.)

શ્રીમતી

(ધીમેથી) અરે પમ્મી, તું બગે છે ?

પદ્મા

(ધીમેથી) ભગીને પાણી પીતી'તી, ત્યાં ઝીણો ઝીણો સ્વર આવ્યો, પછી તો શ્રીબહેનનાં હુસકાં સાંભળ્યાં, જન્મારામાં ખેડેલી જ વાર.

શ્રીમતી

(નીચી વળી તેના ગાલ ઉપર ગાલ મુકી) મહારી ને ઇલાખાની વાત પણ કંઈ સાંભળી હશે.

પદ્મા

(તેને ગળે હાથ નાખી ચૂમી લે છે) કાંઈક બોલ. ચાલો કહું. મહારે ય તહમને કહેવું છે પૂછવું છે દૈ' નાણે શું ય. પણ અહીં તો એક તરફ ઇલાખા અને બીજી તરફ બહાલીજહેન. વળી તહમને ઉંઘ પણ આવતી હશે.

શ્રીમતી

(ડોક ઉંચકી લઈ ધુણાવે છે; બે હાથ તેના લમણા ઉપર મુકી તેના આંઠ ચૂમે છે) ચાલ ખૂણામાં, પેલી બારીએ; કંઈક પવન પણ આવશે.

(અર્ધ બારી સુધી સળિયાનો કોરો છે, ઉપર સળિયાની નળી દીઘેલી છે. બંને બારીના આસારમાં બેસે છે.)

શ્રીમતી

ધડી ઉપર ચાંદની હતી, અત્યારે પાછો વર્ષાદ આવે છે. ઝરમર ઝરમર શો મધુરો સરે છે, નાણે તપેલી ધરતીના હૈયામાં આકાશનાં અમૃત. અહા, આકાશ આખું એકરસ થઈ રહ્યું છે અને ચાંદની યે ઓપ તણ દઈને આખા ધુમટને આજ એકસરખા ઉજ્જસથી છાંઈ રહી છે.

(ઉઠી સુવર્ણ પાસે નય છે. તેના હસતા મોં તરફ નેઘ રહે છે; આંદુલું સરી ગયું છે તે છેક ગળા સુધી આઠાડી પાછી આવે છે.)

૨૧૭૨૬

પદ્મા

તહમે આજ સાંજે બહાલીજહેનને બહુ દુઃખી જોયાં ખરું ને ?

શ્રીમતી

જે કંઈ જોયું તેથી બહુ લાગી આવ્યું. હું ઇલાખા પાસે ગઈ ને રોઈ પડી. પણ ઇલાખાની ગોદમાં એવી શાંતિ વળી જે અત્યારે એમાંનું કંઈ નથી. તે શું શું સાલજ્યું, ખમ્મા ?

પદ્મા

બહુ થોડું. તમારા બોલ ને વચમાં તમારું રાવું.

પહેલો બોલ—“લગ્ન એટલે સ્વર્ગ.”

બીજો—“લગ્ન એટલે છેક આવું—હાય હાય રે !”

પછી તમારાં કુસ્કાં.

છેલ્લો બોલ—“પહેલી વફાદારીનો હક્ક પતિનો.”

બસ એ જ. ઇલાખાનો તો એક પણ બોલ સાંભળ્યો નથી.

શ્રીમતી

ઈલાખા તો ઇલાખા જ છે; જાણે મહારા કાનમાં જ બોલતાં હતાં; કાનમાં કે હૈયામાં; બોલતાં હતાં કે જાદૂ કરતાં હતાં. (વિચારમાં પડી જાય છે.)

પદ્મા

શ્રીબહેન, મહેને અહીં રહેતાં ને પાછી સ્કૂલે જતી થતાં હજી ત્રણ મહિના નથી થયા, પણ એટલામાં તો શું ચે થઈ ગયું છે, જાણે હું આખી ય ફરી ગઈ. ઇલાખાએ આપાને કહીને મહારે તમારી સાથે અહીં જ રહેવાનું કરાવ્યું, ત્યારે મહારી સૌથી મોટી ઇચ્છા શી હતી, જાણો છો ?

શ્રીમતી

પદ્મા

તહમને મોટાભાઈએ કહ્યું હતો.

શ્રીમતી

હા. કેને પરણવું છ, પદ્મા ?

પદ્મા

હું શું જાણું ?

શ્રીમતી

વાહ રે ! પરણનાર તો તું કતી ? હાથ, ને હૈયું, ને તે ધડીથી માંડીને આખો ભવ આપવાનો એનું નામ પરણવું. પરણવાનો રથવાટ, અતે કેને પરણવું તેનો જ વિચાર નહીં ? વર વગરની જ ચોરી ? (હસીને) મંગળકેરા શું એકલી ફરવાની હતી ?

પદ્મા

શ્રીમદેવ, હું પણ હવે એ જ મ્હારી જાતને પૂછું છું અને આવી આંધળી ઇચ્છાતું મ્હારામાં એટલું બધું ચલણ કેમ હતું તેથી અજબ થાઉં છું. માત્ર છેક આળકને એવાં એવાં મન થાય ખરાં.

શ્રીમતી

એટલે ?

પદ્મા

કિશોરભાઈનો જ દાખલો હતો. જાણે એ છે ને આપણે છિયે. આગગાડીની મુસાફરી એને વ્હાલી તેમ આપણને ય વ્હાલી છે. પણ એ તો કાંઈ ' એસ ! ' કહેતાં જ ડગખામાં સ્હડી જશે અને આપણે તો

અમુક ઠેકાણે જવાતું હોય ત્યારે જ ચડીશું. બાબાપા બેઠે રહેતી હતી ત્યાં હું કિશોરભાઈ જેટલી જ હતી. મહારી આગલી બંદનપણી હીલુ હજી એવડી જ છે. પણ અહીં આવતાં જ મળે હું તમારા જેવડી થઈ ગઈ.

શ્રીમતી

(ફરી હસીને) અરે મહારાથી ચે મોટી. હું તો હજી વાછડી છું, પણ તું તો હવે ગાયથી છૂટી પડી જાય એમ કંઈ લાગે છે.

પદ્મા

ગાય શું ને વાછડી શું ?

શ્રીમતી

ઢોલતભાઈના બોલ. એક દા'ડે કતી નિશાળમાં તું ને શીરીન કંઈ બીજે હતાં, ઢોલત ને હું બે જ હતાં અને મેં પૂછ્યું, “તમારાં પમ્મી-બાને પરણવું જ ઇતે ?” અમે ઓટલે હતાં ત્યાં આગળથી પહેલી ગાય અને પાછળ પાછળ વાછડી એમ જતાં હતાં. એ કહે, “ને, શ્રી. આ કુદરતઃ ગાયની જાત પેદા થઈ કતી ત્યારથી પહેલી મા અને પાછળ પાછળ દીકરી એમ જ બન્ને ચાલ્યા કરે છે. આપણા હિંદુ સંસારમાં રાજન્યોમાં સ્વયંવર થતા હશે, ત્યારે ચે માબાપના વિરોધને તરછોડીને દીકરી ઇચ્છાવર વરી એવા દાખલા કોઈક જ હશે કે એકે નહીં હોય. માબાપ પરણાવે અને દીકરી પરણે; ખાસ કરીને મા. કન્યા તો વાછડી. મા જેના હાથમાં કન્યાનો હાથ સોંપે તે એનો વર. કયે રસ્તે અને ક્યાં જવું એ સવાલ જ વાછડીના મગજમાં નહીં. પહેલી ગાય અને પાછળ પાછળ વાછડી.”

પદ્મા

મોટાભાઈ બી ઠીક જુગતેજુગતું બેડી કહાડે છે.

શ્રીમતી

હા, પમ્મી, ત્હારા મોટાભાઈ તો જ્યારે ને ત્યારે એવું બોલે છે, જાણે સાંભળ્યા જ કરિયે. ચાલો સુઈ જાઈએ. (ઉઠે છે.)

પદ્મા

જહાલીજહેન વાછડીની માફક પરણેલાં અને દુઃખી થયાં.

શ્રીમતી

તે ત્હારે વાછડીની પેઠે નથી પરણવું ? ઇચ્છાવર વરીને પણ સુખી જ થઈશ એની શી ખાતરી ?

પદ્મા

વાછડીની પેઠે કે કાઠની પેઠે પરણવું જ શાને ? હું, શ્રીજહેન, ન જ પરણિયે તો ન ચાલે ? આપણી આ ચાર શેરીઓમાં ગોંધાઈ રહે છે તે જ છોકરીઓ જરા મોટી થતાં પરણવું છે પરણવું છે એમ આ-કુલચ્યાકુલ થઈ જાય છે. શીરીનખાઈ, ત્હમે, હવે હું પણ એ નાતજાતના બંધિયારખાનામાંથી મોકળાં છિયે. આપણે ભણિયે છ, રમિયે છ, ફૂલિયે છ મજા ઉડાવિયે છ. એમ જ ન ચાલ્યા કરે ? પરણવું જ શાને ?

શ્રીમતી

મ્હને એ જ ઘડી પ્હેલાં સુંઝવતું હતું. એક તરફથી એમ થતું 'તું' કે પરણવું તો પડે જ. બીજી તરફથી સુવર્ણને સાસરેથી આવી ત્યારનું એમ થતું 'તું' જે-પરણવું એટલે આ ! કેમ ખમાય !

પદ્મા

(ઉઠીને) મ્હને લાગે છે મોટાભાઈએ કહાડેલો તોડ જ ઉત્તમ છે.

શ્રીમતી

શો વારુ ?

પદ્મા

એમણે ગાંઠ વાળી છે કે એકવીસ વર્ષના થાય ત્યાં સુધી એ વિચાર જ નહીં. છોકરા એમ અભયર્થનું વ્રત લઈ શકે અને આપણે શામાટે ન લઈએ ? છોકરાનું માળાપ માને અને આપણું શામાટે ન માને જે ? આપણે ય વ્રત લેવું કે અમુક ઉંમર સુધી અભયર્થ !

શ્રીમતી

ક્યાં સુધી ?

પદ્મા

ત્હમે જ કહો ને ? પતિ આપણાથી મોટા તો જોઈએ. મોટાભાઈએ એકવીસની હદ બાંધી તો આપણે અરાઢની બાંધીએ, કીક કની ?

શ્રીમતી

પ્રમ્મી બહેન, છોકરાઓને પુરુષાર્થ પહેલો, લગ્ન પછી, અથવા એના પેટામાં. એ લોક તો એકવીસને બદલે એકાવનની હદ બાંધે તો ય નિભે. પણ આપણુ છોકરીઓને પહેલું છેલ્લું, મુખ્ય ગૌણ, ગળ કે હાલ, આ ચાંદનીના જેવી સુધા કે કાળી લમ્મર મેઘલી રાતનું ભયાનક હાલાહલ, જે કહો તે એક લગ્ન જ. તે યે વળી સૌના મનથી ઉતરી જઈએ કે હવે આને શું પરણે, રાખ ! —તે પહેલાં કરી લેવાનું. પરણવું પડવાનું જ અને બહુ મોટું યે થવા ન દેવાય.

પદ્મા

(વિચારમાં પડી જતી) ભોગ બિચારી છોકરીઓના ! ત્હમે તો શ્રી-બહેન, મહારી ઉંઘને છેક જ ઉરાડી મુકી.

શ્રીમતી

ના, ના, ઓઢીને સુધશું કતી કે તુરત આવશે.

પદ્મા

ચાલો ત્યારે. (ઠાવરના ઘડિયાળમાં એક વાગતો સંભળાય છે.) હાય,
રાત પણ અધીર્ ઉપર તો વહી ગઇ. જાણે નાટકમાંથી પાછાં આવિયે
છ.-અને વળી આ વાત રડી ખૂટવાની જ નહીં. ચાલો પછી કરીશું.
(બંને પોતપોતાની જગાએ પાણી પી ઓઢીને સુવે છે. પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૮ મો.

પિતાપુત્ર : નબળાઈનો ઉપાય શો ?

સ્વયંભૂત: રા. રા. અજબરાયજીની હવેલીની આગલી મેડીઓ; પ્રવેશ પમામાં શયનગૃહ વાળી મેડી મુખ્ય હતી, અહીં દિવાનખાતું મુખ્ય.

સમય: પ્રવેશ પમાને અંતે કંચન ઉત્તમ જમવા ગયા છે. અજબરાય સરદેસાઈને ત્યાં રાતે મરદખેરાને સાથે જમવાનો રિવાજ છે. આ પ્રવેશ સૌ જમી રહે ને દુરત શરુ થાય છે.

પાત્રો

કંચન, ઉત્તમ, રત્નગૌરી,

રા. રા. અજબરાય સરદેસાઈ: કંચનના વડીલ, ઉંમર પચાસ લગલગ; મૂછમાં, લમણે, અને તાળવે સફેદ વાળની શરુવાત, પણ પેહલવાન જેવા, કંચનથી બે સવાળે ઇંચ ઇંચ અને ખભાજતીની ચોડાઈમાં લગલગ સવાયા, ફાંદ પણ ખરી, જો કે ઉંચાઈ ચોડાઈને લીધે આગળ દેખાઈ આવે એવી નહીં; થોભિયા ઉપરથી બારીક પણ મૂછ આગળ મૂછોના લાંબા આંકડા તેમાં ભળી નય એવા; અને પાછળથી થોડી વારે—

જેસેફ દાલસીયરા, અને નોકર.

[જમવા માટે સૌએ પહેરેલાં કદ બદલીને ઘોતિયાં ખમીસ વાસ્કુટ પહેરવાની પણ અજબરાયજીએ તક આપી નહીં, એટલે માત્ર ૨૦ ને અંગે દેશમી સાડી અને 'ગરમ' કપ્પનનો 'પૂરો' પોષાક છે; કં ૦ ઉં ૦ અં ૦ મુગટા ભર જ છે; અં ૦ ને ખભે નહાનો દુવાલ પણ છે. કં ૦નું જનોઈ ડોકમાં માળાની માફક રાખેલું છે.]

[જમી રહી હાથ ધોતાં જ અં કહે છે, “ચાલો તો, કંચનભાઈ, આવ તહામી મેડી નેહ,” અને કંં જવાબ દે તે પહેલાં હુકમ છૂટે છે,—“ચાલ, આગળ થા. ઉત્તમ, રત્નગૌરી, તહમે ચે સાથે આવો તો” માણેકબા કંઈક નવાભૂતી ! થવાની જ એવી દેહશતથી નેહે આવવા કરે છે, તેને મનાઈહુકમ મળે છે,—“એસ, એસ, હું તહારા હાંકાસારા કરીને તહારી માળા જપ.” વળી જરા નરમાશથી ઉમેરે છે, “ખપ પડે ને બોલાવું એટલે આવજો.” આ સર્વ માટે પડદા પાછળ અંનો અવાજ જ સંભળાય છે અને પડદો ઉપડતાં [Right corner-Back of S] પહેલો ઉં, બીજો કંં, ત્રીજો અં, અને છેલ્લી ૨૦ સીડીએથી સૌ. સુવર્ણાની મેડીમાં દાખલ થતા દેખાય છે. અં ગુસ્સામાં છે, કંં ગભરાયેલો છે, ૨૦ દઢ છે, ઉંના મુખ ઉપર ક્રોધ જ વિકાર નથી. કંં સામે પોતાની મેડીમાં જવાનું ખૂણા ઉપરનું બારણું ઉઘાડવા નય છે.]

અજબરાય

ઉભો રહે, ભાઈ, પેલું કપાટ કાનું છે ?

રત્નગૌરી

ભાભીનું.

અજબરાય

ઉઘાડું રાખીને જ ચાલી ગય ? (કોઈ જવાબ દેતું નથી એટલે પાસે જઈ નેતાં) અંદર કપડાં તો ગોઠવેલાં છે.

રત્નગૌરી

કપડાં અમે ત્રણે ગોઠવ્યાં, શ્રીમતીને ખતાવીને શ્રીમતીએ ને મેં ગોઠવ્યાં, અને મેં જ કળ વાસી હતી. પછી પાછું કાણે ઉઘાડ્યું કાણજાણે.

અજબરાય

આ સેફ પણ ઉઘાડી પડી છે ને ! અને આ એમાંની ચાર કુંચી-ઓતી કડી-સુવર્ણાની નહીં જ !

રત્નગૌરી

અમે કપડાં બોયાં અને ગોઠવ્યાં ત્યારે તો બધો જ વખત સેક બંધ હતી.

અજબરાય

(ગુસ્સો વધે છે તે ઢાંકવા કૃત્રિમ હાસ્યથી) રતન, બહેન, બે તો, આ સેકમાં ત્હારી ભાભીના રૂપિયા, નોટો, વીંટીઓ, એરિંગો, વગેરે હશે, તે જરા સાચવીને બધાં ખાનામાંથી જુદાં જુદાં મૂકને દેખાડ બેઠાં.

રત્નગૌરી

(બધાં ખાનાં ઝટ બેઠે વળી) શું દેખાડું, કાકાજી, આમાં તો ફૂટી બદામે નથી.

અજબરાય

(ફરી હસીને) લે આ ટુવાલ: બરાબર ઝાટકી સેકને વાસ: કબાટ પણ બંધ કર, અને કડી લાવ બેઠાં.

(ઉંઝ ચોક્કસ પર પડતી બેવડી બારીને કઠોરે બંધો છે. કંઈ ગોળી પાસે પાણી પીવાનો ડોળ કરે છે, તેમના તરફ ફરી) હુકુમતરાય માનકરીની દીકરી, મણિભાઈ સાહેબની માનીતી ભાણેજ, અને સરદેસાઈની પહોંતી વહુ, તેની સેકમાં ફૂટી બદામે નહોતી, તો કંચન, ત્હારી ફરજ હતી કે ત્હારે શકુનની પાંચ દશ રૂપરડી તો એમાં રાખવાને આપવીતી !

(ખડખડ હસીને) કે સુવર્ણા ઉડાઉ છે ? ત્હમે જે જે રકમો આપો તે તુરત ખર્ચાં નાખે છે ?

(૨૦ કુંચીઓ આપે છે તેમાંથી સૌથી મોટી ઝાલીને) આ કુંચી તો, ઉત્તમ-કંચન, ત્હમારી કોલેજના ઓરડાની. આ સેકની, આ કબાટની, અને આ કંચનની ખાનગી. આ સેકની અને કબાટની કુંચીઓ આ કડીમાં ક્યાંથી ?

રત્નગૌરી

ભાભી જતાં જતાં કંચનભાઈને આપતાં ગયાં.

અજબરાય

કી-ક. ચાલો હવે દિવનખાનમાં.

(જતે સાંકળ ઉઘાડી ખેલા અંદર જાય છે. મેડીની વચ્ચે દાદર ઉપરનું બારણું પણ ખોલવા જતાં ખુલ્લો શીશો ને બે પાંચેલા ગ્લાસ-ખાકી થતાં મુકેલા તેવા જ-જેવામાં આવે છે અને માથું ફરી જાય છે. એમની પાછળ બારણા આગળ કંઈ પ્રથમ ઉઠે ને મૂગે મોંએ જ સવાલ કરે છે, ઉઠે ડોકું ધુણાવે છે, એટલે એ બે વચ્ચે ' પ્રથમ તું જ ' ' તું ' એમ અશબ્દ રકબક થતી જોઈ ખેલી ૨૦ પેસે છે, તેને પાછા સામે આવતા કોઘાયમાન અંધ ખસેડી નાખે છે, અને શુરસો કાબૂમાં આણવા ઉભા જ રહે છે. ફાણ પછી ખીજે કંઈ ત્રીજે ઉઠે એમ ખાંતે આવેછે, એટલે ધીમેથી કંઈના કાન ઉપરથી ચશ્મા લેઈ લઈ પાછળ ૨૦ ને આપી એકદમ પાસું ફેરવી કંઈ ને જમણે હાથે ડાલીને ઉભો રાખે છે. અને)—

અજબરાય

ચશ્મા વગર વધારે ચોકખું જોઈ શકીશ. ઉંચું જો પેલું શું છે, જોયું ! [હાથે હાથે એક લપડાક કંઈને એવી ચોડે છે કે તે પડતો પડતો ઉઠે અથડાય છે, રડી દે છે, અને ગાલ પંપાળે છે.] છાનો મર, છોકરી ! ને પૂછું તેના જવાબ દે. ઉત્તમ, રત્નગૌરી, ખબરદાર જોઈયાં તો. ને કંચન, જરેજર સાચું જ ભસજે, સમજ્યો કે ! નિકર જમણા હાથનો પણ સ્વાદ આપજે અને જન્મારાનો થજે જોખો-ચાંડાલ ! દારુડિયા !

(કંઈ અને ૨૦ પગે પડવા આવે છે તેમને તરછોડી નાખે છે; પણ ૨૦ હસકાં ખાતી વીનવે છે—)

રત્નગૌરી

કાકાજી, કાકાજી, જરા શાંત પડો. કંચનભાઈ બધું જ કહેશે, અમને ખબર હશે તે અમે ચે કહીશું, કોઈ રજ પાણ નહીં છુપાવિયે, પણ તહમે જરા શાંત પડો. ખુરસીએ બેસો દ્યો આ ખુરસી. આમ છેક શું કરો છો ?

અજબરાય

(આરામ ખુરસી ઉપર ટ્યાર બેસતા) ત્હારી વાત પણ ખોટી નથી. અતે તું મ્હારી ને એ નાપાકની વચ્ચે રહે, નહીં તો એનું હાડકું હાડકું ભાગી નાખીશ ! બોલ રે કુલદીપક, ત્હારી જીભમાં જરાયે સાચ હશે તો જ તું ઉગરીશ, સમજ્યો !—બોલ, આ શીશો આજ સાંજે આવ્યો, કેમ ? (કંચન ડોકી હલાવે છે.) ફાણુ લઈ આવ્યું ? ઉત્તમ, તું તો નહીં ને ?

ઉત્તમ

ના રે, મોટા કાકા, હું આવ્યો તે પહેલાં આવી ગયો' તો. હું આવ્યો અતે પાંચ મિનિટમાં જ આપ આવ્યા. આપ આવ્યા એટલે કંચનભાઈને બોલાવવાને જ હું ઉપર ચઢ્યો.

અજબરાય

(૨૦ ને) તું આ મેડીમાં સાંજે આવી'તી ?

રત્નગૌરી

હા, કાકાજી, કુંચીઓ આપવા ભાભી ન આવ્યાં ને મ્હારી બેડે મોકલી ત્યારે આવી'તી, પછી આવી નથી; પણ ત્યારે તો શીશો ગ્લાસ કપ થે નહોતું. અતે પછી તુરત ભાભીની બેડે હું નીચે ઉતરી ત્યારની નીચે જ હતી.

અજબરાય

આ બીજો ગ્લાસ, ઉત્તમ, ત્હારો પીધેલો તો નથી ને ?—આમ આવ તો !

ઉત્તમ

એમાંથી કે બીજા કોઈ ગ્લાસમાંથી મેં પીધો જ નથી. મ્હારા મોંમાં રહેજ વાસ હશે તો તે પાછલે પહેરે સામે પાર લવજી શેકની વાડીએ ઝિયાફતમાં થોડો નીચો આપ્યો હતો તેની હશે.

અજબરાય

પાછલે-પહેરે-નીરો કેવો, તાડી સ્તો. હા, આ વરસાતવાદળાંના તે કંડકના દિવસ તે ફેર પડે. તે કંટકી તાડી પીધી'તી ?

ઉત્તમ

ત્રણચાર ફેરા મળીને સવાદોઢ ગ્લાસ હશે.

અજબરાય

ખિલકુલ ન પીધી એવા કોઇ નહોતા ?

ઉત્તમ

રમણભાઈ, દોલત, એક બ્રાહ્મણ અને એક એ વાણિયા અડક્યા જ નહીં.

અજબરાય

એકલી તાડી હતી કે દારૂ પણ ખરો ?

ઉત્તમ

ના જ, એકલો નીરો. પાછળથી ચાહ કાપી.

અજબરાય

અને આપણા કુલદીપકે કેટલાક ગ્લાસ ચહડાવ્યા હશે ?

ઉત્તમ

મોંએ માંડે તે ગ્લાસ ખાલી કરીને જ મુકવાની એમને ટેવ, એટલે વધુમાં વધુ ચાર ગ્લાસ પીધાં એ હોય.

અજબરાય

તે ઉપર આ-લાલ નીરો ! એટલે જ નીચે જમતાં જ માયું નહીં જેવું અને દોઢ લોટો પાણી ઠાંસી ગયો. વારુ, એ ઝિયાદત ગિયાદતની આડવાતો પછી. જોલ, કંચન, આ બીજો ગ્લાસ જ્ઞાનો પીધેલો અને આ શીશો કાણુ લાવ્યું ? ક્યારે આણ્યો ? રોકડે કે ઉધાર ? છેલ્લી રત્નમાં પાણુ આણુતાંતા, ખુ ? અને અહીં ધર આગળ હજી તો હું બેઠો છું અને આ લતે ચહડ્યા હો, તો સુબાઇમાં સ્વતંત્રપણે તો રામ બણે શા મે કામા કરતા હશે ! માની દો જેવું હોય તેવું. લાવી આપે અને બેડે બેસી પીવા લાગે એવો અહીં કાણુ છે તદમારો લાઇખંધ ?

(કં જવાબ આપે તે પહેલાં દાદર ચહડીને વચલા બારણા બહારથી નોકર બોલે છે “કંચનલાઇ, આ કોઇ ચિઠ્ઠી લઇને આવ્યા છે, ટોપીવાળા છે, કહે છે બહુ જરૂરી કામ છે.” અં સાન કરે છે એટલે દિવાનખાનામાં ત્રણે જરા આધાં પાછાં થઇ જાય છે. જતે જ બારણું ઉઘાડતાં નોકર બેડે બેસેફ દાલસીચરાને બુલે છે.)

અજબરાય

અરે, આ કાણુ ? પેદ્રો બેન્ડમાસ્તરનો છોકરો ! ઠીક. ઠીકક.

(જો ગલરાઇ પાછો ઉતરવા જાય છે તેનો હાથ પકડી) ચિઠ્ઠી-આ કે ? પેદ્રોની કંચનલાઇ ઉપરની ને ? લાવ ! (લઇ લે છે. નોકરને-) લે, આલ ત્હારા ટોપીવાળાને, મજબૂત પકડી રાખ, એની બેડે એટલે જ બેસ, જવાબ લખીને કંચનલાઇ આપે ત્યાં સુધી જ જવા ન દેતો, હરામખોર દોડી ન જાય, મમઝ્યો કે ! બેસેફ, મૂગો મૂગો બેસી રહીશ તો ત્હને કોઇ નહીં મારે; માર ખાવો હોય-તો, સાલ્લા ચોર, નહાસબે; નોકર પકડી પાડીને ત્હને મારતો મારતો પેદ્રો પાસે લઇ જશે, અને ત્યાં પેદ્રો મારશે તે નફામાં.

(બારણું વાસી પાછા ખુરસી ઉપર બેસે છે ત્યાં કં ધુજતો ધુજતો પગે બાઝી પડે છે.)

કંચન

બાપા, બાપા, આ એક વખત મ્હને માફ કરો, હું હદ પાર ગુના-દમાં આવ્યો છું; મ્હારા વાંકની મ્હારાં પાપની આ પળે જ મ્હને સુઝ

પડે છે ! કરતાં કરી બેસું છું ત્યારે બસ હુસકો મારીને પકું છું અને કેટલી ઉંડી ખાઇમાં પકું છું તે પડ્યા પછી જ બેઠ શકું છું. મહારી જાતને રોકી જ શકતો નથી. મહારો અપરાધ, મહા પાતક, મહારી નીચતા, ગદેડાઈ, જે કહો તે કબૂલ. પણ ખરી વાત આ છે. મહારી જાત ઉપર મહત્તે કાબૂ નથી. હું છેક પામર છું. જરા બી મઝાની લાગ્યથી લોલાઈ જાઉં છું અને પાંગિયું બત્તીમાં પડે તેમ ચાહોમ કરીને ત્રુટી પકું છું. પરિણામ જે આવવાનું હોય તે આવે. પરિણામ સામે આવીને ડાળો ધુરકાવે છે ત્યારે જ મહારી આંખ ઉઘડે છ કે આ તો મેં મહારે સગે હાથે આમ વેતરું.....

બાપા તહમારો આટલી ઉંમરે પણ તહમારા મન ઉપર જે કાબૂ છે તેથી હું તો સડક જ થાઉં છું. એ તહમારી શક્તિનો સોમો રે હજારમેય હિસ્સો મહારામાં કેમ નહીં હોય ! મહારી બુદ્ધિ આટલી પરિણામાન્ધ કેમ ? મહારી ધ્વજાશક્તિ આટલી બધી નખળી શાથી ? મહારાથી કંઈ જ સમજાતું નથી. મહારાં એ અંધાપો અને અશક્તિ મહત્તે ઘટાડી આપો ! જે કહેશો તે કરીશ, પણ મહત્તે પરિણામદષ્ટિ અને તે મુજબ વૃત્તિને ઉગતી જ રોકી, દાબી, મસળી નાખવાની શક્તિ આપો. મહારે પૈસો નથી બેઠતો, સત્તાવૈભવ નથી બેઠતાં, વિદ્યાએ મહત્તે કદાપિ આકર્ષ્યો નથી, મહત્તે તો આ એક જ બળ ગમે ત્યાંથી મેળવી આપો, બાપા ! નિકર હું કની જાતે જઘશ જહાન્નમમાં, અને તહમતે, બાતે, અને ઉપરાંત હરિણી જેવી સુકોમલ, યુક્તયુલ જેવી સુંદર, આપસરા જેવી કલાયતુર, અને કોઈ દેવકન્યા જેવી ઉચ્ચાલિદાપી મહારી સુવર્ણાને પણ-અરેરે, દુઃખ દુઃખ અને દુઃખ જ દેનારો નીવડીશ. એ તો વળી એવી પતિવ્રતા છે કે મહારી પાછળ પડતી અટકાવવાને હું એને લાત ઉપર લાત મ્હોડીશ તો યે એ મહારા પગને ચૂમતી ચૂમતી ઠેક જહાન્નમમાં પણ આવવાની જ. મહારા જેવા નખળા હીયકારાને તે તહમે શા સારુ પરણાવ્યો, બાપા ! અને હવે વળી-ત્રીજું-એક બાલક પણ કોટે વળગવાનું ! સત્યાનાશ જાઓ એ મહારી નખળાઈનું, નિકર એએતો મહારું અને જે કોઈ મહત્તે વળગેલું હશે તે સર્વનું પૂરેપૂરું વાડી નાખશે !

(આંખમાંથી આંસુનાં પૂર ઉપર પૂર વહે છે. ઉં ની આંખમાં પણ આંસુ આવે છે. અં કંઈક અભયબી કંઈક ઉદાસી અને કંઈક વિચારમાં મૂછો ધીરે ધીરે આમળે છે. સતેજ આંખ આમથી તેમ ચળકે છે. એક હાથ કં ના માથા ઉપર ઠરે છે.)

રત્નગૌરી

હાશ, આખરે બિચારાં સુવર્ણાં લાભીનો દા'ડો ફરશે ખરો.

અજબરાય

(સસ્મિત) કેમ, તહને કંચન વધારે બહાલો કે સુવર્ણા ? સુવર્ણા હજી તો કાલ રહવારે આ ઘરમાં આવી અને એટલામાં જ તું કંચનની મટીને એની થઇ ગઇ ?—વારુ, વારુ, એ બધું પછી; પેલો નીચે મુંઝવણમાં મરી જતો હશે. ઉત્તમ, લે આ ચિઠ્ઠી વાંચ તો.

કંચન

ભલે વાંચો. પણ તે પહેલાં હું કહું તે કરો. ઉત્તમ, જા, તહારાં ને મહારાં વારકુટ ખમીસ નીચેથી લઇ આવ અને તેમાંના બિલ, આંકડો, અને ઘડિયાળ બદલાવે દેખાડ. અને મુંબાઇનો આંકડો આણ્યો હોય તો તે પણ લાવ, રજૂ કર.

ઉત્તમ

ઘડિયાળ શા સા ?

કંચન

જા, જા, હું કહું તેમ કર, લાઇ.

(૯૦ લાવીને બધું કંઈ ના હાથમાં મુકે છે.)

અજબરાય

(રત્નગૌરીને) જા, રતન, હવે તું નીચે. કંચન, ઉત્તમ, કે પેલો ચોર નીચે બેઠો છે તે કાઢીને હું મારી નાખવાનો નથી હો. જા તહારાં કાઢીને કહે એ તો કઈ કાગળો અને હિસાબ તપાસે છે. કંચનનો હાથ જરા મોકળો છે તે એ પણ જાણે છે. અને હા, તહારી સુવર્ણા વિશેની વકીલાત

પછી સાંભળીશ, પણ મહારા કરતાં તહારાં કાઢીને એ મંભળાવવાની જરૂર વધારે છે, એટલે એ વાત એમની આગળ જ કહાડીશું. જા, જા, નહીં તો એ પાછાં બાધા આખડીઓ લઈ મરશે, અને મેદલયાં લાડૂલદાની હોજરી ઉપર વિના કારણ ચરખીનાં હજીયે વધારે થર ચઢાવશે ! (૨૦ જાય છે એટલે કુંડો ને) બોલ, ભાઈ, હવે જરાયે પડદો રાખવાની જરૂર નથી. અને તહારે જે જે કહેવાનું હોય તે કુંડામાં પતાવ.

કુંચન

આજ મેં તીરો બહુ પીધો. પાછા આવતાં જોસેફ સાથે હતો તેને બનરમાં મોકલીને હું ઉપર આવ્યો. બધો વખત મહારું ચિત્ત એમાં જ હતું. ક્યારે આવે અને પિયું એ કંખનામાં-સુવર્ણા જવાની છે, અપોરે મજેશાં ત્યજે ચ મેં ડીખળ કરેલું, એના કાગળોના પણ મેં સુબાધથી જવાબ લખવામાં આગમ કરેલું, એ કંઈ મહારા ધ્યાનમાં જ ન રહ્યું. મહારી વખત વખતની સ્થિતિ સુવર્ણા કંઈ અજબ રીતે પારખી જાય છે. ગઈ રજામાં દારૂ એકથી વધારે વાર ઘરમાં આવેલો અને તે જોસેફ જ આણેલો. સુવર્ણા આ જોઈ ગઈ હતી. આજ પણ મહતે જોતાં જ એ વાત કળી ગઈ અને તેથી અકળાઈ ગઈ; અને વળી હું એની આજની સ્થિતિ કેવળ શારીરિક નબળાઈની છે એવા ભ્રમમાં ન રહું તે માટે છેક જતાં જતાં એ કંઈ મિષે 'જોસેફનું' નામ તો મહતે મંભળાવતી જ ગઈ. એ ગઈ અને મેં શીશો બોલ્યો. જોસેફ નોકર જ ગણાય તે પણ હું ભૂલી ગયો, અને ભાઈબંધ હોય એમ બેસાડી એની જોડે મેં પીધો. પીતા 'તા ત્યાં ઉત્તમ આવ્યો; અને તહમે આવ્યા છો, ઝંટ કર, એમ તાકીદ આપી. આ શીશાનું બિલ્લ આ, અને ગઈ રજાની મેજખાનીઓનો આંકડો આ. સુબાધની સિલકમાંથી મહારી પાસે રૂ. વીસ જ બચ્યા હતા. સુવર્ણાએ મહારી જોડે એવો વહીવટ પાડી દીધો છે કે હું રૂપિયા આપવા જઈ તે એ ન લે એટલું જ નહિ પણ મહતે જોઈતા હોય તો મહારે માગવા જ ન પડે એટલા માટે એ પોતાની કુંચી પણ મહતે આપી રાખે. આટલા લીધા છે એમ કહેવા જઈ તો તે પણ ન સાંભળે. “ મહતે અહીં કરો જ ખર્ચ નથી તો ચ બાપુ, મામા, અને મામી મોકલ્યા જ કરે છે. તહમે વાપરો છો તે પણ હું જ વાપરું છું ને ! ” એ જ બોલ બોલે.

મહારે એક પાછ પણ લેવી ન જોઇએ, કદાચ લીધી તો તે રકમ પહેલી તકે પાછી આપી દેવી જોઇએ, સુવર્ણને જ ધીરે ધીરે એને ત્યાંથી આવતી રકમો અટકાવતી. કરવી જોઇએ, એ સર્વ પહેલાં તો મહને બહુ લાગતું. પણ મહારી નબળાઇને લીધે હું એ કંઈ કરી ન શક્યો, એની અતિ કામલતાનો ઉધો લાલ લઇ ઉલટો હું નહોતર બન્યો, લેતો જ ગયો, અને મહારી લત પણ વધતી ગઇ. હું નકટ, નપાટ, નાક વગરનો, કે જે કહેા તે બની રહ્યો.

સેકમાં રૂ. અડતાળીશ હતા તે મેં લીધા; જોસેફ સાથે નીચે જતર્યો. તો યે પચાશેક ખૂટતા તા. એ પૂરી રકમ લીધા વગર બધા એમ નહોતો અને વિચાર કરવાનો વખતે હતો નહીં. મહારી સ્થિતિ પણ છેક દિડમૂઢની હતી, જે જમતાં જમતાં જોઇને જ તહેમે કંઈ પણ ઉપાય કરવો જ એ નિશ્ચય ઉપર આવેલા. વારુ. ઓટલે ગજવામાંના અછોડાને હાથ અડક્યો અને એ સોનાનો અછોડો ફટ લઇને મેં આપી દીધો અને હું જમવા આવ્યો. હવે પેદ્રોની ચિઠ્ઠી વાંચ્યો. અછોડો પાછો મોકલતો હશે અને બડી અદ્યથી લખ્યું હશે.

અજબરાય

(ચિઠ્ઠી વાંચી લઇ) એમ જ છે. અને ઉમેરે છે,—“ આપ સાહેબના આ સદાના તામેદારને તો લાગે છે કે આપ સાહેબની નજર ચૂકવીને આય દાગીનો મારા કમબખ્ત લતીબને ખીસામાં સરકાવી દીધો; એ આપનો જ હોય તો તે સમાધી લેશો અને એની જોડે આપ સાહેબે ખરેખર કેટલી રકમ મોકલી આપેલી તે જણાવશો. ”

વારુ, મુખાઇતું બિલ કેટલું અને શેનું છે ?

કંચન

વધારે છે. ઉત્તમ મહને ના કહી કહીને થાક્યો. છેલ્લો મહિનો તો એણે જોડે આવવાનું પણ ત્યજ્યું. હું મહારી લતને આજ છોડીશ, કાલ છોડું છું, એમ વાયદા પર વાયદા કરતો રહ્યો, અને મહારી નબળાઇનું એક પરિણામ આ આંકડો. (આપે છે.)

અજબરાય

(જોઈને) આટલી રકમ તો, ઉત્તમ, ત્હારે એકવાને આખી ટર્મ ચાલે. પણ-પણ-આણે દાવો માંડવાની ધમકી ચે આપી હોય ?

ઉત્તમ

હાહ. અમે ખાતરી આપી કે દીવાળી પહેલાં જરૂર ચુકવીશું. મેં જમીન તરીકે સહી કરી આપી છે. પણ એ તો કહે-અમને ઉધાર ધંધો પરવડે જ નહીં; તહમારા જેવા મોટા લોકની પાછળ તણાવાનું અમારું ગળું નહીં; બહુ તો અમે દશ દિવસ રાહ જોઈ શકીએ; વગેરે.

અજબરાય

આટલા ય વિવેકથી વાત કરી એ જ એનો ઉપકાર.

(હસા થઈ) ચાલો નીચે. અત્યારે જ પચાસ રૂપિયા તો ધરખર્ચની પેટીમાંથી નીકળશે તે જોસેફને આપીને અછોડો લઈ લે, ખીજા જવાબની જરૂર નથી,—અને હા, એ અછોડો સુવર્ણની સેફમાં મુકજે, ત્હારા તરફનો એ ખિચારીને પહેલો અલંકાર !

રડે છે શું, બેહુલા ! એ અછોડાનાં દર્શન જ ત્હારી નખખાઈનો, ત્હારી ખૂરી લતનો ઉતાર ખનશે. ત્હારાં ધડિયાળ વારકુટમાં એ અછોડાના અલાવને જ એનાં નિરંતર દર્શન રૂપ કરી લે, એટલે એ અદશ્ય સત્ત્વ, સુવર્ણના હેતુનું અતે બદલામાં તે એના કરેલા હાલહવાલનું ઘડી ઘડી સ્મરણ આપ્યા કરીને, ત્હારું કવચ ખનશે.

તેં એ ખિચારી ગ્હાલસોઘ અને ઉમળકા ભરી ખાળાને બહુ બહુ પૂજવી છ ખરેખર ?

કેચન

(ગળગળો) શું કહું, ખાપા ! એક જ અક્ષરમાં સમઝી જાઓ.

ઉત્તમ, તું પણ લાઇ જ તો ખા પાસે, અમે આ આબ્યા. (ઉંઝળ્ય છે એટલે) તહમે કે કોઈ સ્થળે લાડનું નામ આપતાં કેચન.

કંચુ કહેશે! કંનુ કહેશે, પણ કચરો કે કુચો તો નહીં જ કહો, બે કે મહારા જેવો નળજો નાચીજ માણસ કચરાકુચાથી શો સારો છે? સુવર્ણાનું મેં આપેલું નામ-લાડનું, ટીખળનું, કે હેવાનિયતનું જે કહો તે-શું છે, જાણો છો?—‘ સુ-વ-ર ! ’

અજબરાય

હેં ! અરે ઉંઘી પૂતળીના ! છોડ, છોડ, મહારા પગ, કે લાતે લાતે જ તહને પૂરો કરું ! અપ્સરા નેય વેશ્યા કહેનારો વિપરીત શુદ્ધિતો વાંદરો જેમ વહેલો મરે તેટલો પૃથ્વી ઉપરનો ભાર ધટે.

કંચન

મારો, મારી નાખો, બાપા : મહતે મારો કે મહારી નળજામતે મારી નાખો : જેમાંથી એકનો અંત આણો જ આણો !

(પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૯મો

લવજી શેઠ: કંચન અને રુસ્તમના નિશ્ચય.

સ્થલ: લવજી શેઠના મકાનમાં પાછલી મેડી, હીમતી રાયરમીલાની
સુંદર ગોઠવણથી સુશોભિત.

સમય: ખોરદાદસાલ પછીને દિવસે બપોરે આશરે એ ક્વાગે.

પાત્રો:

શેઠ લવજી દારુ: પચાશેકની ઉંમરે, બહુ ઉંચા નહીં અને ભરાઉ
કોઠાના; હજી મોંએ જીવાન, પણ વાળ વગેરે ઉપરથી ઉંમર કરતાં કંઈક
પધારે ધરડા દેખાતાં;

રા. રા. હંકુમતરાય મનકરી ઉર્દે રાવ સાહેબ: વડોદરિયા પોષાક,
જૂના જમાનાના, સાદા, છેક લલા માણસ જેવા;

પિરોબખાઈ: લવજીની મોટી પુત્રી, આશરે સત્તાવીસ વર્ષની; વર
પોંદીસ ખાતામાં સારે હોદ્દે, તેના ઘણા ખરો વખત જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં
રખડવામાં જતો હોવાથી પિં. પોતાનાં બે છોકરાં સાથે ઘણે ભાગે લં.
શેઠને ત્યાં અસલતેરમાં જ રહે છે; અને

રાયજી અજબરાય: પાછળથી કંચન, સુવર્ણી, સ્તમ, શીરીન, હુસેન.

લવજી

ખાવો રાયજી, પધારો રાવ સાહેબ. (કાચ ઉપરથી જ હાથ લાંબો
કરી વારાફરતી અને નોંડે મેળવીને) બેસો સાહેબ, પાસે જ બિરાજો.

રાવ સાહેબ, રાયજી અને હું તો યવપણના ગોઠિયા, ઢાટે ઢાટે બધી આમલી જાંબુડા કોઠી સાથે ખુંદી વળેલા. મુને પાછી આ નાપાક ચુંક કાલ મોઠી રાતથી લાગૂ પડી નહીં હોતે કની તો, રાવ સાહેબ, હું આપને તસ્દી નહીં આપતે; જરૂર જાતે આવતે; માફ કરજો. (કોચ અને ભીંત વચ્ચે નીચી ખુરસી પર જોઠેલી પિરોજીયાઈ, લાંબે ઓઢેલા દુશાલા નીચે શેકની કાથળી પાછી બરાબર ગોઠવી આપે છે.)

રાવ સાહેબ

મહારે, શેઠ સાહેબ, આવવું 'તું જ. અણિલાઈ સાહેબ અને આપ કોલેજમાં સાથે ભણેલા, પછી બી ઘણી ઘણી વાર એકબીજાને મળેલા, તેઓ પણ આપને ઘણી વાર મંભારે છે. મહારા મનને હવું જ કે આપની પિછાન કરવી, ત્યાં તો રાયજી જાતે પધાર્યા અને મહેને આહીં લઈ આવ્યા.

લવજી

હા, જી; અણિલાઈનો જ કાગળ રહવારે મલ્યો તેથી આપને તસ્દી આપવી પડી છે. કંચનલાઈના વડીલ તરીકે પણ જેવા રાયજી અને અણિલાઈ સાહેબ, તેવા જ આપ. રાયજી, કંચન બી નીચે આયો હોસે ?

અજબરાય

શીરીન કાઠને છોડે કે ? બોલાવું ?

લવજી

તમે જાણો; પેલે અણિલાઈનો આ જરા ચોંકાવે એવો કાગળ વાંચો.

અજબરાય

(કાગળ હાથમાં લેતાં તેમાં આંકડા ઉપર નજર પડે છે ને દુસ્ત) હા, આ તો કાલે કંચને જાતે મહેને વાત કરી હતી. જુવો, (પોતાની ચેકબુક ગળવામાંથી કહાડી તેમાં છેલ્લાં કાઉન્ટરફોઈલ [counter-foil] ઉપર લખેલું દેખાડે છે.)—ચેક ટપાલમાં ખીડી પણ દીધો છ એટલે એ જ ખાખત હોય તો—

લવણ

(નામ અને રકમ જોઈ) હા, એ રકમ અને એ જ ધણી. શું કંચન ખતે માની ગિયો-પૂરેપૂરું ?

અજબરા

હું એમ ધારું છ-આ કાગળમાં કંઈ વિશેષ હોય તો કાણુ જાણે. પણ લવણ, રાવ સાહેબ, કંચન આપનું પણ ખચ્ચું છે. તહમે ખી એનું હિત જ વાંછનારા, એટલે મ્હારી ભૂલ થતી હોય તો ખંતેની સલાહને તાબે છું.

રાવ સાહેબ

પણ એવું છે કંઈ ?

લવણ

ખાસ ગંભીર જેવું તો નહીં હોય. પણ જુવો ને રાવ સાહેબ, એક ને એક છોકરો, તે ખી આવો ચચરાક, અને માયનો લરાવેલો; ગર્ભસ્ત્રીમાંત, અને વળી ઉગતી જુવાનીના તોરમાં એકલો છૂટો મુંબાઈ જેવા ઉજ્જા દેવ તેમ કાજા ખી દેવોના ધામમા રહે, એટલે પછી જાણો છો જ ને જે છે તે—

રાવ સાહેબ

હારે, શેઠ સાહેબ, હોય; ઉગતી જુવાનીનો, પૈસાનો, અને સ્વતંત્રતાનો ત્રણે તોરના સંગમમાં એમ ખી હોય. નવજુવાની દર અંદેશ હોય તો પછી જોઈએ જ શું ! કાલ રહવારે એકમે ઠોકર ખાતોકને ને રાહ ઉપર આવી જશે. તેમાં વળી રાયણ ઇશારો કરે છ તે પરથી તો લાગે છે કે તેમ થવામાં પણ કંઈ વિલમ્બ નથી.

રાયણ

ના, ભાઈ, ના; રાહ ઉપર તુરતો તુરત આવી જાય ખી કે વાર ખી લાગે. મનમોજી વછેરા કેળવાઈ જાય તો ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ખી કેળવાઈ

જય, અને નહીં તો મહિનાના મહિના તકલીફ પી આપે. હું જાને જો ઉંમરે કેવો હતો, તે, લવજી, ત્હમારાથી ક્યાં અજબયું છે ?

લવજી

પણ, રાયજી, કાલે ત્હમારી આગલ એ જોટલું માની ગિયો તે બધું ખુલા દિલનું અને સાચા-સોજ્જ પરતાવાનું હતું કે ?

રાયજી

“ એશક, માટે હું તો ધારું છ કે આ કાગળમાં કંઈ વિશેષ હોય તે પી પ્રથમ એ વાંચે અને આપણી આગળ એને પોતાને જે કહેવાનું હોય તે કહે, તે ઉપરથી જ આપણે ખરો રસ્તો લઈ શકીશું. પછી જેમ મરજી.

લવજી

ભલે, એમ. આપણા સમ્પૂર્ણ વિસવાસની પણ બચ્ચાંઓ ઉપર સારી અસર થાય છે. પિરોજમાય, જરા ક્રોધને કહેસો, કંચનલાઇને ઉપર મોકલે ? (પિં બારણા સુધી જઈ પાછી પોતાને સ્થાને બેસે છે.)

રાવ સાહેબ

લવજી શેઠ, રાયજી સાહેબ, પણ કંઈ વિગત ? જરા રહેલસપાટા, ખર્ચાગુપ્તાણું, ખાણી પીણી, કે કંઈ વધુ ગંભીર બાબત છે ?

લવજી

સોબતીઓમાં જુગારી અને સેટોરિયા પડખે ચઢયા જણાય છે.

રાયજી

એમ કે ? કાગળમાં હશે. એ વાત અમારે હજી થઈ નથી.

રાવ સાહેબ

ત્યારે ત્હમારે, રાયજી સાહેબ, શી વાત થઈ છે વારુ ?
(અં જવાબ દે તે પહેલાં કંઈ આવે છે. લં હાથ લાંબો કરવા જાય છે,

પણ એ સૌને નમસ્કાર કરીને લ૦ ના કોચના છેડા આગળ એમને પગે હાથ અડકે એમ ભોંયે ગાલીચા પર બેસે છે.)

પિરોળ

પેલી નાનલી ખુરસી લેઓ, ભાઈ

કંચન

હુ કંઈ નહીં, પિરોળભાઈ.—કેમ લવળ કાકા, ચૂંક વધારે તો નથી ને ? મ્હને જરા પગ ચાંપવા દેશો ?

લવળ

ના, બેટા, મુને પ્રસંદ જ નથી. ને તુને બીજી મકસદે તેડ્યો છ. લે આ કાગળ, વાંચી બે. રાયજીને વાંચવા આપિયો, પણ તારા વિસે છે એટલે પેલે એવણુ કહે તુને વંચાવવો. (કં કાગળ વાંચે છે.)

લવળ

રાવ સાહેબ, મણિભાઈનો આપના ઉપર કાગળ નહીં એ મું ?

રાવ સાહેબ

ના, જી. હશે તોપણ ઇલાલાબી ઉપર હશે. મણિભાઈની અને ઇલાવતીની વાત જ ઓર છે. મેં પણ બધો ભાર, છેક એમનો સંબંધી થયો ત્યાંથી માંડીને, એમને સાથે જ નાખી દીધો છે. મ્હારી સુવર્ણ મ્હારી તો નામની જ; એનાં ખરાં વડીલ એ બે; અને હવે રાયજી સાહેબ અને માણેકબા.

કંચન

(કાગળ વાંચી લઈને, એક બે ભાગ બીજી વાર પણ વાંચીને) બાપા, હ્યો વાંચો. ઇસ્માઈલ અને કાવસ ઇરાની આવા હરામખોર હશે તે મ્હને સ્વપ્ને પણ પચાવ નહીં. એમના હાથમાં સપડાયો હત તો આખ-

ફેના કાંકરા જ થાત. પણ મહારા અમાનને લીધે બચી જ ગયો છું. ઈશ-
નીનો ન્હાનો ભાઈ પેશુતન કોલેજમાં અમારી જોડની ઝોરડીમાં રહે છે.
એક વાર હું પૂતે ગયો હતો ખરો, શનિવારની શરતો જોવાને, પણ હું તો
પેશુતન જોડે ગયો'તો, અને ત્યાં એ રમ્યો અને સાઠેક રૂપિયા જીત્યો હતો.
પણ હું રમ્યો જ નહોતો. મહારા મનને એમ જ હતું કે ઘોડાઓની જેને
પરખ હોય તે રમે, બીજા પૈસા નાખે તે તો આંધળો સટ્ટો જ.—ત્યાં આ
ઠસ્માઈને અને કાવસ પણ હતા, અને એઓ સુ'ખાઈમાં એક એ વાર
ખાણામાં મહારી ટેબલ ઉપર દાખલ થઈ ગયેલા; ગઈ સંક્રાન્તે ઘારાપુરીની
રહેલગાહે અમારી કોલેજની ટોળી જોડે આવેલા, ત્યારથી હું કંઈક ઓળખું:
એટલે શરતોને દિવસે પૂતે જતાં અને આવતાં પણ આગગાડીમાં એઓ
સાથે હતા ખરા.

ઓહો, અબજ્યા ભોળા નખળા માણસને મોજમગ્નહ અને લોભ
લાલચમાં ખેંચી ફસાવી તેનો શિકાર કરીને પોતાનું પેટ ભરનારા ઉજળા
ઠગ પણ હોય છે ખરા !...

મણિભાઈ સાહેબને બી હું ચિંતાનું કારણ બન્યો, હેં ?...

બસ—બસ, બાપા, રાવ સાહેબ, બીજી વાત નહીં !—રાવ સાહેબ,
આમાં મણિભાઈ લખે છે આવતી કાલે આગગાડીમાં એઓ સીધા સુ'ખાઈથી
વડોદરા જવાના છે; આપ પણ એ જ ગાડીએ સિધાવવાના હશો. તો એઅ-
દમી માફ, પણ વડોદરાની કોલેજ કેવીક ચાલતી કહેવાય છે ?

રાવ સાહેબ

(જરા અજબ થઈને) વાહ, કંચનરાય, હું તો એ જ માણું છ.
પણ રાયજી સાહેબ અને માણેકબા આગળ મહારી જીલ ઉપડે નહીં;
અને વેણ નાખું તે ખાલી જાય એ પણ રુચે નહીં. બોલો, રાયજી સાહેબ,
—લવજી શેઠ, ત્હમે બી મ્હને ટેકા આપશો,—કંચનભાઈ વડોદરા કોલેજના
બી. એ. થાય એમાં ખોટું શું ?

રાયજી

એને ને ઉત્તમને કોલેજમાં રહેવાની સોંપ થઈ શકશે, ટર્મના
મધ્યમાં જ ?

લવણ

(ચૂંક વધતી હોવાથી જરા ધીમે ધીમે) રાયણ, રાવ સાહેબની માગણી જુદી છે. કંચન, બેટા, તમારી હિંદુ સંસારની અદ્યત્ના ખોટા ખયાલ જતા કર; પારસી હો તેમ તું જ ચોકખું બોલ.

કંચન

(જાણે ગાલીઆ ઉપર છાપેલો કોઈ અહવાલ વાંચતો હોય એમ, — નીચું ધાલીને) ઇલાખાને ત્યાં આજ સહવારે રત્નગૌરીને ખાસ બોલાવી હતી; પછી એ ને ઉત્તમ સીધા મ્હારી પાસે આવ્યાં. ઉત્તમને મેં હા પડાવી છે. એ અને રત્નગૌરી બે ય સાથે આવવા હા કહે છે—

રાયણ

એ તમારી ! ઇલાખાનો કે સુવર્ણનો મૂળ ખયાલ જેનો હોય તેનો, પણ કંચન, ત્હારે માટે શ્રેષ્ઠ !—જા, જા, ત્હમારી બેની શરમ આ ઘડી જ છંડાવિયે, નીચેથી સુવર્ણને જરા તેડી લાવ.

પિરોજા

કંચનભાઈ, દાકતર રુસ્તમને ખી તેડતા આવજો. (કંં જાય છે.) ખાવા, હકીમજીની દવાથી આજ તમુને ફેર નથી. ફરી એમને બોલાવું ?

લવણ

ના, ના, અને આજ રુસ્તમને ખી સું કરવા-વારુ, નીચે છે જ તો આવવા દે.

(કંં, સું, રું, અને પાછળ પાછળ શીરીન પણ આવે છે. લવણથી પાસું જરા ફેરવવા જતાં ચીસ પડાઈ જાય છે શીં આગળ ઘસી પિં પાસે જઈને હસી રહે છે. ક્ષણમાં રુસ્તમજી આવી બેચને આઘાં ખસેડે છે. લં ને તપાસે છે.)

રુસ્તમજી

પિરોજામાય, ખાવાજીને કોઈ ખી દાકતરે તપાસ્યા છ ખરા ?

લવણ

(ડોક્ટર ધુણાવી) કેમ, સું જણાય છે ?

રૂસ્તમણ

આય ચૂંકે, સૂળ, દુઃખારો, અને ગરબર એ જ રોગ કે બીજો બી કઈ ?

લવણ

એ જ.

રૂસ્તમણ

પેલ્લી ચૂંક બેતણુ વરસ પર આવી હોસે. વચ્ચે વચ્ચે મહિનોમાસ દરદનું નામ નહીં; વલી પાછું ઉપરે તે આગલા વખતથી વધારે.

લવણ

(ડોક્ટર હલાવી હા કહે છે.)

પિરોબ

(રૂ૦ ખસે છે એટલે પાછી પોતાની જગા લઈ લ૦ ને કળ વળે એમ સુવામાં મદદ કરતી) કેમ, દાકતર રુસ, મકું સો રોગ જનાય છ ?

રૂસ્તમણ

પિરોબમાય, હું તો હજી સીખાઉ. પાંચપંદર વરસના અનુભવી દાકતરને બોલાવો, તે કહે તે ખરું. મને તો ચોક્કસ આય જનાય છ, કે બાવાજીને પંદરવીસ દિવસમાં જ પૂરો આરામ થઈ જાય, ફરી કાંઈ દિવસ આય ચૂંકનું નામ જ નહીં !—પન તે દાકતરને હાથે. હકીમવૈદથી આય રોગ મટવાનો નહીં. એ જ દવાઓ ચાલુ રાખસો તો રોગ આય બેતણુ વરસ વેર વધતો ગિયો છ, તેમ હજી બી વધે; ખમાય નહીં એટલા વેર

બી દુઃખાવો વધી જાય. આપરા હકીમવૈદ પાસે બી કાઢ કાઢ બેમૂલ દવાઓ પડેલી છે; પન, પન, બાત્રાજી, મારુ માતો તો આય રોગની નથી એ લોકને પરખ કે નહીં મલે એની એમની કંતે દવા (રાયજી રુસ્તમને બીજા ઓરડામાં લઈ જાય છે.)

લવજી

(જરા કળવળતાં) કંચનસાઈ, સુવર્ણા, આમ આવો. જુવો, રાયજીની હા જ સમજો. અ-તે તમારી સરમ છોડાવું. કંચન, આય મેમ સાહેબનું નામ શું?—બોલ, મોટેથી આખો ઓરડો સમજે એમ. શીરીન, શું એ લોક અતડાં અટુલાં ઉભાં છે! એમના હાથ મેલવી આપ. બોલ, બેટા, જેતજેતામાં આદત બી પડી જશે.

કંચન

સુવર્ણા !

શીરીન

(સુને) હવે તમારી વારી.

સુવર્ણા

(હસતી હસતી) વડોદરામાં બાપુ ‘રાવ સાહેબ,’ તો પોતાનું નામ એમનું છે તે જ—‘સરદેસાઈ’; કે (પારસણની માફક બોલતી) કંચનરાય, મકં તમને ‘નાના સાહેબ’ કે એવું કાંઈ નવતર નામ વધુ પડેદ આવશે ? (સૌ હસી પડે છે.)

લવજી

ચાલો, હવે રાવ સાહેબને બેઠે પગે પડો; જુવો રાયજી આયા, તેમને બી.—અસ, દોડી જાવ નીચે, મઝા કરો. (કંં સું જાય છે.)

અનુભવરાય

લવણ, ત્હમે ત્હમારી તબિયત વિશે છંક જ ગેપડવા રહ્યા છ. મેં ઇસ્પિતાલના દાકતર સાહેબને ચિઠ્ઠી મોકલી છ, તેઓ ઇસ્પિતાલમાં આવતાં પાંચ અને સાડાપાંચ વચ્ચે આવશે. હું પણ તે વેળા બરાબર હાજર થઈશ, અને મ્હારા દાકતર આપણા દોસ્ત કેવળરામ સુરતીને લેતો આવીશ.

વારુ, ત્હમે આવી નરમ તબિયતમાં બી કંચન માટેની ખરી લાગણીને લીધે બહુ તરદી લીધી. હવે, બે કલાક આરામ કરો. પિરોબ માય, કોઈ બી અહીં આવે જ નહીં. અને હા, આ દોરાબજી મોઝાંબીના રુસ્તમ ઘણા કામેલ છે બો. મ્હારા કહેવાથી એમણે હમણાં જ ત્હમારે પીવા માટે દવા આપણા મોટા બબ્બરના રસાયની (chemist) ને ત્યાંથી બનાવી મંગાવી છ. હુસેન દોડતો ગયો છે તે દશ મિનિટમાં આવશે. જરૂર પી જાવો મ્હારી ખાતર, આ બૂના દોસ્તના કસમ, હો કે લવણ. પિરોબ માય, ત્હમે પાશો કે દવા આવે ત્યાં સુધી રોકાઉં ?

લવણ

ના, ના, રાયજી, તમે બી સું બધાં બાલબચ્ચાંને ખાલીપીલી ગલરાવી મારો છ! દવા તો હું ટંકો ટંક પિયું છું જ, કેમ પિરોબ ?

પિરોબ

હા, છ.

રાયજી

વારુ, ત્યારે-કેમ રાવ સાહેબ, ઉઠીશું ? સાહેબજી, લવણ; સાહેબજી પિરોબ માય; સાહેબજી, રુસ્તમ. ત્હમે ના ઉઠો, લવણ.

(પડો પડે છે, શીરીન અને રુસ્તમ બહાર આવતાં—)

શીરીન

રુસ્ત, બાવાજીને શું છે ?

રુસ્તમજી

કંઈ બી નથી. પચાસ લગભગ હોસે તેથી સું ?—આંધો, હાત (heart), બધું જ સાબૂત છે, એટલે ખરો મલાજ લેવામાં ખંચાવાનું કારણ મુને તો દેખાતું જ નથી. પછી આજ સાંજે મોટા અનુભવી દાકતરો ને ફેરાવે તે ખરું.

શીરીન

રુસ, રુસ, હું કોઈને નહીં કહેવસ, પણ આમ ગોળ ગોળ બોલો છ તેથી તો ઉઝડી ચિંતા વધે છ.

રુસ્તમજી

ના, શીરીન, ચિંતા કરસો જ ના. ખરો ઉપાય લેવામાં આવે તો પેલ્લે બી મેં કહ્યું તેમ પાંચ-પંદર દિવસમાં રોગ જડમૂલથી જાય, અને બાવાજી પાછા છે તેથી બી વધુ ભુત્તાન બને, ખચીત જ.

શીરીન

પણ એ રોગ શો તે તો, રુસ, તમે બોલતા જ નથી.

રુસ્તમજી

કેમ કહી શકું ? ભુવો. સમજો. શીરીન. દાકતર સાથે એવી બાબતમાં જીકર કરો તે સા કામતું ? હું ભુદાઈ રાખું છ એમ ન ધારો. તમે સૌ મારા જેવાને પોત્તીકા મનો છ તે તમારો એહસાન હું ન સમજું એવો છેક જુખડ નથી. તમારા-અને બેહરામના બાવાજી તે મુને બી બાવાજી. પન-પન-હું હજી સીખાઉ, અને અહીં અસલનેરમાં સારા અનુભવી દાકતરોની સી ખોટ ? મેં રાયજી સાહેબને એ જ કહ્યું ને રોગ આય છે, પન ખાતરી કરાવો. વડી એ રોગ નક્કી જનાય તો ખરો ઉપાય એક જ. તે લાગૂ કરતાં બાવાજી જેવાના કેસ (case) માં બેખમ મુને તો જરા બી દેખાતું નથી, પન તે બી અનુભવી દાકતરોની સલાહ પડે

તેમ નક્કી કરે. કદાચ બીજો ઉપાય હોય બી, જે મારી જાણમાં નહીં અને એઓની પોત્તીટી અજમાયસથી ખાતરી હોય.—જે હોસે તે આજે જ દીવાખતી અગાઉ હું તમે અને સૌ બનીશું જ કની ?

શીરીન

વારુ, એમ તો એમ, રુસ.—ચાલો, નીચે બધાં ધારણે આપણે હજી બાવાજી પાસે જ છિયે. દ્યો, આ હુસેન આયો; સિધારો, હું દવા પાછને આવું.
(શી૦, હુ૦ ભેડે પાછી ભય છે.)

રુસ્તમજી

(એકલો, નીચે જતાં જતાં) આય શીરીનની આંખમાં હું સું નેહિં છ ?—બોલમાં નહીં, આંખમાં; બને કે એને પોતાને ભાન નહીં તો બી આંખમાં ઝબકે છ !...

કે મારા પોત્તીકા દિલમાં જે લાગતી લલુટી ઉડી છ,—જે મારે કાજે પૂરવરદેગારે ઘડેલી તો બસ આય એક શીરીન, વહાલી શીરીન,—બીજી કોઈ નહીં, સારી જહાંમાં નહીં, તે કારનથી હું છેતરાઉં છ ?...

બેજે બચ્ચા રુસ્તમ, સમાલજે ! એ લોક પરિચા લખેસરી : બે કે અતીસ સીધાસોજી ને માયાલુ; તો બી મોટર, લાન્ટ્ય, બંગલા, વાડી, અને દિલ ચાલ સો સાહેબી ને શોખ માણી સકે એવી ધોધબંધ આવક. અને આય શીરીન—બચપનથી જ આવાં અમનચમનમાં ઉછરેલી:—બસ, બસ, બસ ! તું તારી ઘેલાઈને વિસરી બ, દાટી દફનાવી જ દે તારા કલેબની ઉંડામાં ઉંડી બોલમાં, ને દોડી બ પાછો તારા કામ પર : તારી—તારા જેવા ભૂખડી ખારસને જાળતી તારી રોજિંદી દુનિયામાં, આજ રાતે જ !

[ભય છે.

પ્રવેશ ૧૦ મો

રમણલાલ : બાળકોનોથી થ ઉતરે તરંગી લગ્નો.

નથલ : અસલનેરથી મુંબાઈ જતી આગગાડીના ત્રીજા ક્લાસના ડબ્બામાં ઉપલા બે સાપસામાં પાટિયાં.

સમય : પ્રવેશ ૯ માને દિવસે, રાતનો.

પાત્રો :

દુસ્તમજી અને રમણલાલ.

રમણલાલ

(ગાડી ઉપડતાં જ ડબ્બામાં આવી પોતાની જગ્યા લેતો) ઓલો, મિ. દુસ્તમજી, તહમે પણ આજે જ પાછા સિંધાવો છ ?

દુસ્તમજી

હ; મેડીકલ કોલેજમાં આતવાર તેહવાર મલે જ નહીં, અને ન ફૂતકે બી જેટલા ગેરહાઝર રહિયે તેટલું સીખવાનું જ જોઈયે.—પત તમે રમણલાલ આય તીજ ક્લાસમાં ?

રમણુભાઈ

(સસ્મિત) કેમ, મ્હારે પહેલામાં જ એસવું જોઈએ, નહીં વારુ ?—કે બહેનજી માફક રપેશિયલો ડોડાવવી ?

રુસ્તમજી

એવ્યદખી માફ કરો, રમણુભાઈ, બોલતાં બોલાઈ ગયું. એનાશક તમને આપ કસાસમાં. બી મુસાફરી કરવા પૂરતી છૂટ છે.

રમણુભાઈ

ફર્ગસન કોલેજનો વિદ્યાર્થી ત્રીજા વર્ગમાં જ એસે; કે તેની નીચે વળી ચોથો વર્ગ હોય તો તેમાં. અને મ્હારી જાતને માટે પૂછતા હો તો આદલી સાહેબી છૂટતી નથી તે બી મ્હને ખુચે છે.

રુસ્તમજી

સાહેબી ?

રમણુભાઈ

તહમે જોયું હશે કે મ્હેતો આગળથી આવ્યો હતો. વળી એણે પ્રથમ ખીજે કંઈ એકક રાખી હશે પણ તહમને અહીં ગોઠવાતા જોઈને આ સાસું પાટિયું રોક્યું, કે તહમારી સોળતનો મ્હને લાલ મળે. એ બિચારો હવે ઘેર જઈને જમશે. અને હું તો બરાબર વખતે જમી પરવારી ગાડી ઉપડતાં જ આવ્યો. આ બધી સાહેબી જ ને ?

રુસ્તમજી

(અજબ થતો) તમુએ ફર્ગસન પસંદ કરી તે બી જમ અને તેમ ગરીબીની આદત કેલવવા કાજે હોસે.

રમણુભાઈ

એ પણ એક કારણ ખરું. (પાટિયા પર તકિયા ઓઢવાનું વગેરે ઠીક-ઠીક કરી લઈ) જુવો ને, રુસ્તમજી, ઘણાખરા માણસ બહુ જ નસીબદાર જન્મે છે. કોલેજની કેળવણી મેળવવા માટે બી કેટલાકને કંઈ કંઈ પુરુષાર્થ કરવો પડે, અને તેમ નહીં તથાપિ કેળવણી પૂરી થતાં તુરત ઘણાખરાને કંઈ ને કંઈ ઉઘમે લાગી જવું જ પડે, નહીં તો ભૂખે મરે. મરદનો જન્મ પુરુષાર્થને માટે ગણિયે તો ગરીબીમાં અવતરનારા સૌ પૂરા નસીબદાર, કુદરત જ તેમની પાસે પુરુષાર્થ દાવે છે. તેમની બધી શક્તિઓની ખિલવણી આપોઆપ બની આવે. આનંદ, ઉત્સાહ, મુશ્કેલી સામે કંમર કસીને ઝઘડવું, હારજીત, નિરાશાની હડી ખાઈઓથી માંડીને ફતેહનાં નિશાન ફરકતાં હોય એવાં શિખરો સુધીનું બધું જ તેમના જાત અનુભવમાં નાટકના પડદા એક પછી એક ઉપડે તેમ આવ્યા કરે; તેમનું જીવન ભરચક, નવ રસે નીગળતું, મોટાં અનિવાર્ય કર્તવ્યોનો બાણે ધતિહાસ.

સામી બાબુએ જે થોડા ધનદાન જન્મે છે તે પૂરા બેનસીબ: ગિચારાઓને મૂછદહાડી વધી જાય તો બી શો પુરુષાર્થ કરવો તે જાણતાં અને દુનિયાના ચરખામાં અમુક બિંદુએ જોડાઈ રહેવાનું નક્કી કરતાં બી મુશ્કેલી પડે અને વર્ષો વહી જાય.

રુસ્તમજી

(હટકતા પગની પલાંઠી મારીને) વાહ વાહ, રમણુભાઈ, વાહ વાહ ! આ દુનિયાને તમારી આંખ તદ્દન નવે ખૂંતેથી જોય છે. તમે કાલે ભાસન કીધું ત્યાં મેં ધારિયું ફિલસુફી સીખો છે, તે કંઈ કોઈના તાબા વાંચેના વિચાર અંલગાવો છે. પત તમે તો પૂરેપૂરા 'આઈડીયલિસ્ટ (idealist)' જતાવ છ.

રમણુભાઈ

'આઈડીયલિઝમ,' 'સુશી વાદ,' વગેરે નામો અપાય છે, તે મ્હને તો લાગે છે કે બુદ્ધિ ચલાવી ન શકનારા લોક ગિચારા પશુ જેવા હોય

બુદ્ધિનો ખપ પડે એવા મંજેગોમાં ગુસ્સો થાય છે, અને આવાં આવાં નામો આપે છે તે બાણે ગાળો દે છે. બાકી ‘આઘડીયલ’ એટલે ભાવના. ભાવનાઓ વગરનું જીવન કાંઈ માણુસ જીવતો નથી, જીવી શકે જ નહીં. ગમે તે સ્થિતિનો માણુસ હોય. તેના અનુભવને તેની આંખે જોવા જોટલી લાગણી અને કલ્પના ખિલવી શકિયે, તો તેના જીવનમાં ય ભાવનાઓ દેખાયા વગર નહીં રહે. ભાવનામય જીવન તે જ માનવ જીવન. આહાર, નિદ્રા, આદિ પાશવ કે કેવળ શારીરિક ધારિયે એવી ક્રિયાઓને પણ માણુસ ભાવનાની ખાંડ પાય છે.

રુસ્તમજી

ત્યારે તહમારે હિસાબે તો હું, રમણુભાઈ, સત્તરઆના નસીબદાર. બાવાં પોતાનો ખટલો નિભાવતાં ખી ચાકી જાય છે. આજ કેટલાં વરસથી મારી કીસતી મેં જ તરાવી છે. હું જ સરંગ, હું જ સુકાની, હું જ ખલાસી.

રમણુભાઈ

વાહ વાહ, રુસ્તમજી, વાહ વાહ. બેઅદખી માફ કરશે! પણ તહમારો દાખલો તહમે જ ટાંકો છે, તો કહેવા દેશે કે લોકવાયકાથી તહમારો વિધ વિધ વખાણુ સાંભળતાં હું અજબ થતો હતો. પરંતુ આ તહમારો ટુંકો બચાવથી બધું સમજાઈ જાય છે. પોતીકું ભાવિ પોતે રચનાર માણુસ જ મરદ : તેની તમામ શક્તિઓ ખરા બેશથી ખીલે છે અને પોતપોતાના વ્યાપારમાં પૂર બહારમાં મચી રહે છે. પોતાનું ભાવિ પોતે રચનાર માણુસ જ બચી શકે છે. વળી એને સોજતીઓ સાથી બધું જ જુગતેજુગતું યોગ્ય સમયે મળી રહે છે.

રુસ્તમજી

સોજતીઓ અને સાથીમાં ફેર ?

રમણુભાઈ

સાથી, હું ભવ-સાથી, સહચારિણી, -શાદીની પાઠ મોહખતથી આપણી સાથે જોડાનારીને કહું છું.

દુસ્તમજ

(પુષ્કળ હસતો) પૈસાદાર કુટુંબના નખીરાને એમાં ખી મુશ્કેલીઓ આવતી દેખો છ ?

રમણુભાઈ

કેમ નહીં ? ઘણી ય માઓ જહેનો અને ખીજાં વડીલો પોતા-પોતાની છોકરીને કેકાણે પાડવા માટે તલપાપડ ! -જાઓ પાથરે, પેલાને તેમાં પકડી લેવા.

દુસ્તમજ

તમારા હિંદુસંસારમાં ખી ?

રમણુભાઈ

કેમ ? છોકરીને સઠેકાણું કરી આપવાની કુદરતી હોંસ બધામાં સરખી. પણ કખૂલ કરું છ, દુસ્તમજ, કે આવું કદ મહારા પોતાના જોવામાં આવેલું નથી; -આવશે ખી નહીં.

દુસ્તમજ

કેમ વારુ ? -તમે છેક આગે પૂના વેર જઈને પડ્યા તેથી ?

રમણુભાઈ

એક મહત્વની વાતે હું મહારી જાતને કેવળ નિશ્ચિત અને અસાધારણ મુખી અને અત્યંત ભાગ્યવાન માનું છું; હું એવાં માખાપને જોળે મુકાયો છું કે તેમનામાં મહત્તે અખૂટ વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા છે.

રુસ્તમજી

એટલે શું જીવન-સાધીની પસંદગી જી તહમારે માટે એવો કરશે ?

રમણુભાઈ

કેમ, એ જ ઉત્તમ નથી લાગતું ? મહારીતહમારી ઉંમરે આપણે કાંઈ પોતાની જાતને જી ખરાબર પિછાનતા નથી, તો ત્રાહિત જેવી છોકરી મોટી થતાં કેવી નીવડશે તે આપણે શું પરખી શકીએ ? અમારામાં તો એમ જ લગ્નો થાય છે. છોકરી વર સ્વીકારે છે તેમ છોકરો પણ વહુ સ્વીકારે છે, માઆપવડીલની પસંદગીથી. અમારામાં કેટલાંક લક્ષ્મી નહારાં નીવડે ખરાં, કેમ કે માઆપ પણ પસંદગીમાં ભૂલ કરે. પણ સ્વયંવર લગ્નો થાય છે તેવાં ટોળાંઓમાં જીવાનો અને યુવતીઓ બહુ મોટી ભૂલો કરે છે. એવાં લક્ષ્મીમાં ભૂલલરેલાં લક્ષ્મીની અંખ્યા અતિશય મોટી હોય જ. નવજીવાન છોકરાને અનુભવ શો ? દીર્ઘદષ્ટિ તો મળે જ નહીં. સામે અઢાર-ત્રીશની છોકરી વળી વધુ બેસમજ. અને વળી મદનની લહરો ચાલે તે પાંચ-પંદર વર્ષોના ગાળા દરમિયાન સ્ત્રીપુરુષ એકબીજાને કેવાં કેવાં કેવળ અવિચારી કારણોથી લથડી પડે છે ! એ તો રંગ જીવે, કે આંખ પર મોહી પડે, ચહેરામ્હોરાથી લક્ષ્યાય કે અવાજ પાછળ ગાંડાં બને. પેલા કવિઓ લખે છે ને તેમ ‘પ્યારીની લમ્મર’, ‘ચલાલીના ગાલ પરનો તલ’ !

રુસ્તમજી

અગે તમે તો રમણુભાઈ ‘આર્ષદીપલિસ્ત’ની સાથે પાછા જૂની રસ-મોતે વખાણનારા નીકળ્યા ?

રમણુભાઈ

ના, ના, ભાઈ, જૂનું તે ગધાને કઈ હું સોનું કહેતો નથી. છોકરી કે છોકરો કેવાં નીકળશે તે જાણી ન જ શકાય એવી નહાની કુમળી ઉંમરનાં બાળકોને તો હું પૂરેપૂરાં વખોડું છું.

રુસ્તમજી

પત્ર બાળકગત ઘટે તેમ સ્વયમવરલગત વધે એ કુદરતી નિયમને તમે કેમ અટકાવસો ?

રમણભાઈ

નહીં અટકાવાય તો કળેડાં વધશે જ, કારણ કે તરંગી લગ્નો વધુ થવાનાં, યોગ્ય પસંદગીનાં થોડાં જ નીવડવાનાં. મ્હારાં છે એવાં માતા-પિતાની મંજૂર વધે અને મ્હારી એમના ઉપર છે તેવી ઘણાં પુત્રપુત્રી-ઓની સમજણી ઉંમરે ખી પોતાનાં વડીલો ઉપર શ્રદ્ધા કાયમ રહે, તો જ વડીલોના અનુભવ, દીર્ઘદષ્ટિ, વગેરેનો લાભ મળે, અને એ કહેવાતાં સ્વયં-વર પણ ખરું જોતાં તરંગી લગ્નો ઘટે, તથા યોગ્ય પસંદગીનાં લગ્નો વધે.

અરે હા, વાતમાં ને વાતમાં હું ભૂલી ગયો,—હ્યો આ કંડિયો, હું નીકળતો'તો અને ત્હમારે ત્યાંથી કોઈ દોડતું આવીને આપી ગયું; ઉપર ચિઠ્ઠી ખી છે.

(રૂ૦ ચિઠ્ઠી વાંચે છે. પછી કંડિયો ખોલે છે તેમાં ઉપર હાથ રમાલમાં લપેટેલો એક ગુંદેલો ટંબલ ઉપર બિછાવવાનો રમાલ છે; તેની નીચે છ બાટલી છે. રૂ૦ રમાલ ઉઠેલી જુલે છે, માછી ઘડ વાળી મુકવા જાય છે ત્યાં)

રમણભાઈ

કિનાર કંઈ નવતર જણાય-છે.

રુસ્તમજી

જુલો ને. મ્હારાં ખહેને ગુથેલો છે. આ બાટલીઓ જુદી જુદી ચટ-નીઓની છે; મ્હારા બાવાને નવી નવી મેલવની કરવાનો શોખ છે; હું પ્રિન્સિપાલ પ્રોફેસરને અમારા તેહવારની ભેટ તરીકે આપું છું.

રમણભાઈ

(કારણ ચારે બાજુએ તપાસી) રુસ્તમજી, ત્હમારાં ખહેતનું નામ પણ શીરીન ?

રુસ્તમજી

નહીં, જી, એમનું નામ આલાં માય; કાંય ?

રમણુભાઈ

તહમને ફારસી આવડે છે ને ?

રુસ્તમજી

કેમ, તમે ફારસી પત્ર જાનો છ ?

રમણુભાઈ

ચાહું; મહત્તે ભાષાઓનો શોખ છે.

રુસ્તમજી

શીરીન તો બેહરામજીનાં બહેન, તમે ઓલખો છો તેવણ.

રમણુભાઈ

હા, પણ જીવો આ કિનાર દેખાય છે તે શીરીન, શીરીન, અજ નામ સુંદર ગોઠવીને ચારે તરફ ગુથેલું છે.

રુસ્તમજી

(ધારીને તપાસતો) હા, મારા કતાઈ ગિયેલાં ફારસીને બી એવું કઈં તમે બતાવો છ ત્યારે જનાય છ ખરું. મારાં બહેનને આય સું છે તે ખખર બી નહીં હોસે. એવણે તો કાઈ જગે જોયું હોસે અને ફાવતું આયું તે નક્કી કરી લીધેલી.

રમણુભાઈ

વારુ, સવજી શેતો રોગ કંઈ નક્કી થયો ?

રુસ્તમજી

હા, મતભેદ કે સક પરે એવું કહું જ ન મલે: “એપેન્ડિસાઇટિસ (appendicitis).”

રમાણુભાઈ

એડવર્ડ શહેનશાહનો રોગ ત્યારે તો શસ્ત્રક્રિયા કરવી પડશે.

રુસ્તમજી

જેમ સંવેદના કરે તેમ સાકું જે પીડા વેડેલી પતે. પન આય દેસમાં સિવિલ સર્જને જરા દોઢ્યાતુરી કરી.

રમાણુભાઈ

શી ?

રુસ્તમજી

દર્દીને રાજી કરવાની નેમથી કહે જે વહાડકાપમાં નોખમ લગીરે નથી, ને કરવું પડસે તો તેને થરની રતમાં કરસું જી, પન હાલે મહિનો માસ આય દવા પિયો. એથી તદ્દન સારું થઇ જી જાય. હમણું તો ફાયદો જનાસે જ. પછી પાછો રોગ ઉભલે તો વહાડકાપ.

રમાણુભાઈ

શસ્ત્રક્રિયાને થોડા મહિના ઠેલી. દર્દીના મગજમાં વિચાર રહેતે રહેતે આવકાર પામે એ લાલ ખરો.

રુસ્તમજી

એમ જી હોય. દાકતરને દર્દીના મનની મંલાલ જી લેવી જોઇયે. ચાલો સુધ જઇસું ?

રમણભાઈ

ચાલો. (ખીજી તરફ ફરી ઓઢીને સુવે છે. ૨૦ રૂમાલ કંડિયામાં મુકી દેવાને બદલે ઉશીંકા નીચે મુકે છે. થોડી વારમાં પાછો ફરકાડે છે. કંઈક સુવાસ આવતાં નાકે લગાડે છે.)

તુરતમજી

(પછી પાંચિયથી હતરી ખારીના પવનના સપાટામાં માથું બહાર કાઢીને)
હિના-શીરીનતું માનીતું અત્તર !-ખાવા પાસેનું ખી કેમ ન હોય ?
(હાથરૂમાલને સુંધી જીવે છે) આય આનું એને લાગ્યું કે એનું આને ?-
છટ, છટ : છેક નજીવી, પાયા વિનાની, કોઈ ખી ભલતી રીતે થવા પામેલી
બાબદને મોઢું રૂપ આપે એનું નામ થેલણ !

હા, આય રમણભાઈ જેવો ખીજો કોઈ નામ વાંચે અને આગલ-
પાછલ ફાવે તે ટોલ્લા લગાવે એમ ખી બનવા જોગ. બેહલુ મુ'બાઈ આવે
તે તુરત નામ વંચાવીને આય એને જ આપી દઉં ? કે મારી સૂટકેસને
તલે જ દાખી રાખું ? આપરે વરી તેમલકસાય કિ દા'ડે વાપર્યું છ !
જોઈસું, જોઈસું, જેવો વસ્ત્ર તેવો તોડ ખી નીકલસે.

ચાલો, સુધ જઈ.

(રૂમાલને હાથરૂમાલમાં લપેટી કંડિયામાં મુકી દે છે અને પાંચિયા પર
ચઢી લાંબો થાય છે. પડદો ખડે છે.)

પ્રવેશ ૧૧ માં.

સ્વાગતં તે શ્રીપતે ! : “ સાત ચારનો રાસ...”

સ્થાન : પહોદરા, રાવ સાહેબની હવેલી.

સમય : શિવરાત્રિના સૂર્યોદયને થોડી વાર છે ત્યારથી આરંભ.

પાત્રો:

દોશત, પદ્મા, શ્રીમતી, રા. રા. મણિલાલ સાહેબ, રાવ સાહેબ, ઉત્તમ, સૌ. ધંધાવતી, સૌ. રત્નગૌરી, સૌ. સુવર્ણાનો તુરત અવતરેલો પુત્ર શ્રીપતિ;

દુકા : ભરવાડની છાત્રી;

બ્રાહ્મણી અને તેની પુત્રી બિજમ, પૂનરી, નોકર, અને છેવટે રાસ માટે શેરીની દશબાર છોકરીઓ.

[ત્રણ માળની બેવડી હવેલી છે; આગલી અને પાછલી હવેલીઓ વચ્ચે હવેલીની પહોળાઈ જેટલો લાંબો ચોક છે. પાછલી હવેલીને ભોંયતળીયે ચોક જેટલી જ લાંબી પરસાળ છે: સામે પાછલે છેડે ઓરડાઓની ભીંત વાળી, ચોકને છેડે થાંભલાવાળી: થાંભલાઓમાંથી વચલા બે શિવાયના બધાને વેલો ચઢાવેલી છે; આ વચલા બે થાંભલા આગળ ટેબલ અને ત્રણ ચાર ખુરસીઓ છે, અને આ પ્રવેશને કાર્યક્રમ અહીં અને ચોકમાં ચાલે છે.

ચોકમાં વચ્ચે ગળિયા પત્થરની બેઠકના દરતા ચોર:વાળો તદ્દનો લીમરો છે ચોકની પહોળાઈ તેમાં બેડિમન્ટન (badminton) રમી શકાય એવડી છે, અને એક તરફ મધ્યમાં ચોરો પૂરો થતાં છ કદમે બેડિમન્ટનના બે થાંભલા છે, અને તેમાંના છેલ્લા થાંભલા પછી પાછાં છ કદમે ચોકની એ બાજુની હંચી કિલ્લા જેવી દિવાલ છે, જેમાં ઉપર કાંગરામાં ભાલોડાં અને કાચ ખોસેલાં છે; ચોકને બીજે છેડે ન્હાવાના ઓરડા વગેરે ઉપર અગાસીવાળા

છે. આ ઓરડાઓની દ્વારમાં પરસાળને છેદે ઉપર જવાનો મોટો દાદર અને તે પછી પૂજનો ઓરડો છે. પરસાળની પાછલી ભીંતે મધ્યમાં-લીમડા સામે-કમાન છે તેમાંથી છેક પાછળ ન્હાની વાડી અને ગૌશાળામાં જવાય છે; આ કમાનની પૂજના ઓરડા તરફની બાજુએ રસોડા અને કોઠારના ઓરડા છે, બીજી બાજુએ બીજા જે ઓરડા છે; અને પૂજનો ઓરડો અને દાદર છે તે સામે પરસાળની ભીંતે બેડિમન્ટન, ટેનિસ, વગેરે રમતગમતનો સરસામાન રાખવાને એક લાંબી ચેરી અને તેની જે બાજુએ જે મોટાં કાચનાં કળાટ છે.

આ પ્રવેશ દરમિયાન મરદ પાત્રોનો ચોપાક ત્રાતિયું અને પહેરણ; ન્હાઈ અફતા રહેલા મરદ-પૂજરી, રાવ સાહેબ-નો ચોપાક અગોટિયું અને શાલ.

હોલત ટેબલ ઉપર દીવો મૂકીને એક ખૂરશી ઉપર પરસાળમાં બેઠો બેઠો વાંચે છે, તેની પાછળથી દાદર ઉતરી આવ્યોને પડા છાનીમાની આંખો દાળે છે.]

હોલત

પમ્મીબા, ઓહો ક્યારનાં ઉઠ્યાં છે ?

પડા

ચાર વાગ્યાની. શ્રીએ ઇલાયા અને રત્નગૌરીને કાશી પાવા મંચો સળગાવ્યો ત્યારની જગી ગઇ.

હોલત

એટલે શ્રી ત્હારા પહેલાં ઉઠેશી ?

પડા

અ-ને ઇલાયા રત્નગૌરી તો સુતાં જ નહીં હોય !

હોલત

કેમ શું છે આ બધું ?

પડા

ત્હમને, મોટાભાઈ, કહેવાનું નહીં; અમે જૈરાં જ જાણીએ.

દોલત

ઝોહો, ઝોહોહો, કલ સુધી તો ચણિયે કળ્લે ફરતી'તી ને એટલામાં મોટાં ઐરાં થઇ ગયાં ને શું ? (તેના તરફ મીઠાશથી જોઇને) હા રે પમ્મી, છ મહિનામાં લસરકો ઠીક લીધો છ, બિંચાં ને ઘાટીલાં પણ થશે એમ હવે ખાતરી પડે છે. વારુ, હવે તહમે ઐરાં થયાં કની તો જીવો, ધુમટો કહાડતાંક ને જાવ નહાસી, મ્હને મ્હારે વાંચવા ઘો.

પદ્મા

વાંચવું'તું તો ક્રિકેટ રમવા કેમ આવ્યા ?

દોલત

ટ્રેપ્ટનથી ના પડાય ? મેં તો ઘણી બધી મેચો જાતેવારીની આખર સુધીમાં પતવી દેવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ આ ફેરે એટલી હાઇસ્કૂલો હરીફાઈમાં ઉતરી કે બહુ લાંબું ચાલ્યું. વારુ, જા જા હવે, પાછી સુધ જા, નહીં તો તું પણ ચોપડી લઇ આવ, વાંચવા માંડ.

પદ્મા

આજે વંચાય ? અમારાં કાળજાં લાયડાઓના જેવાં નહીં તો ! (હીવાને કુંક મારે છે,) સહવાર પણ આ પડી, ચોકમાં ઉજેસ તો જીવો !

શ્રીમતી

(નહાઇને આવતાં) પમ્મીઆ, હ્યો હવે તહમે જાવ. (પગ નહાવા જાય છે.) હાશ, જાણે ઉજગરો હતો જ નહીં. :

દોલત

શ્રી, ઉજગરો કેમ ?

શ્રીમતી

પમ્મીએ ન કહ્યું ? બહુ પક્કી છે.

(નોકર ચાલ અને કાફી લાવી ટેબલ પર મુકે છે. રૂડકી તુરત દોલહું ગાયતું અને લેંસતું દૂધ એક ઉપર એક તામડીમાં જીંડું જીંડું લાવે છે.)

રૂડકી

(નોકર તામડીઓ લે છે એટલે છેડેથી છોડતી) શ્રીળા, અન્નિયો આ જડિયું; માએ ઇલાળાને કાંવ્યુસે કે ધને ગહી (ઘસી) વા'લીળાને પાઇ દિયો; ઘડી અદઘડીમાં એક વાર ફરી પાવ; એટલે તરત ગણુ !

શ્રીમતી

(જડિયું નોકરને આપતી) રૂડકી, તું જ આની સાથે ઉપર ઓરડા સુધી જા, બારણેથી ઇલાળાને કહે અને ખખર પૂછ.

જો માને ઇલાળા જેવું કહે તેવું રજો રજો કહેજો હો, નહીં તો ડોશી બિચારાં જાતે દોડ્યાં આવશે. (રૂં અને નોકર ઉપર જાય છે. દોશી ચોપડી બંધ કરે છે.)

શ્રીમતી

રાયજી, ત્હમને તો દૂધ પસંદ, ખરું ને ? (તેને દૂધ કહાડી આપે છે, પોતે કાફી લે છે.) કેમ ચોપડી બંધ કરી ? કંઈ મ્હને સમજાય એવી કવિતા સંભળાવો ને. જરા ગોઠવું નથી. બળી આ બૈયરની જાત ! બહાલી જાહેન બે અઢી વાગ્યાનાં તરફડ તરફડ કરે છે. ને હજી તો કાણુ જાણુ ક્યારે....

દોલત

આ જડી ઉપર કેમ મોકલી ? કોઇ દાકતરણુ નથી આવી ?

(પૂનરી નહાઈ આવીને ઓરડો ઉઘાડી પૂન કરવા માંડે છે.)

શ્રીમતી

પાંચ વાગ્યાની આવી છે. બિચારી પોતા થકી થાય છે તે બધું ય કરે છે. એની આયા અને રાય સાહેબની જૂની સૂચાણી પણ છે. પણ

કાંઈ શું કરે ? ચાલો, વાત ફેરવો; મનને એકદમ લાખસો ગાઉ આધું ફેંકા
જેઉં !-ઉઘાડો ચોપડી !

દોલત

આ તો ખીજગણિત છે.

શ્રીમતી

તો મોંએ જ કંઈ સંભળાવો.

દોલત

લાખસો ગાઉ આધા જવું છે ? હા, હા. જુવો શ્રીમતી, ત્હમે વહાલી
ખહેન રત્નગૌરી આદિની ઉંમરે અમ કિશોરો, તદ્દન કુદરતી રીતે કુદરતી
વાતાવરણમાં ઉછર્યા હયે, તો અમારી લાવનાઓ ફેવી હોય, તેની એક
સુંદર ટુંકી કવિતા એક ઇંગ્રેજ કવિએ લખી છે. થોડા વખત ઉપર આપણાં
એક માસિકમાં તેના જેવી એક ગુજરાતી કવિતા પ્રકટ થઈ હતી, મૂલ
કરતાં ય ત્હને લાગે જ કદાચ ત્હડી જાય એવી. કંઈ સંભળાવું-ઇંગ્રેજ કે
ગુજરાતી ? (આ લાખણના આરંભમાં મણિલાલ દાદર ઉતરતા ઉતરતા-આ
બેની વાતો સાંભળવાના કુતૂહલથી-દાદરને છેલ્લે પગાયે અંધારામાં ખંચાય છે.)

શ્રીમતી

ગુજરાતી.

દોલત

વિષયનું નામ કવિએ “ ભમતારામની કેડી ” રાખ્યું છે. સાંભળો,
બહુ લાંબી નથી.

૧

ઇચ્છું ચાહું એક જ ખાસ,—
 લહરીચળકથનગન પાસ,
 માથે ગગનનો ઊભસ,
 એવી ફેડીનો ઉલ્લાસ.
 ફેડી ભોમ ભમતી જાય,
 મોટી, સૂક્ષ્મ, મધ્યમકાય,
 નગરે ગામડે ફંટાય,
 ત્રૂટે ને વળી સંધાય,
 ઉતરે, ચઢે, ચક્કર ખાય,
 વન રણ ખેતરોમાં ધાય.
 એવી ફેડી વાંછું ખાસ,
 પાસે સલિલ ખેલે રાસ,
 શિર પર ગગનધુમ્મટહાસ,
 રોમે ફરફરે ઉલ્લાસ !

શ્રીમતી

વાહ ! રોમે રોમે મંદ મંદ પવનની ફરફર, એવો અર્થ કની !

દોહત

હા. ખીજી અને ત્રીજી કડી ચાર ચાર જ લીટીની છે.

૨

દિન દિન તેજ ઓજસ પૂર,
 દિન દિન વાધવાનાં શર :
 આંખે નવલ નવતમ વૂર
 દિન દિન ભરે, પોષે ઊર.

૩

જ્યાં જ્યાં રાત, વાસો ત્યાં
પ્હોળી પૃથ્વીખોળી માંદા :
આવે નીંદ પંખીન્યાય,
મટકે બહાણું આવી વાય !

શ્રીમતી

ચો તારી ! દિવસે વખત જણાય નહીં કેમ જે આગળ આગળ
આગળ વાધવાનો ઊજમ, અને રાત તો કેવડી છે તે પંખી જાણે તો
હું જાણું !

દોહત

બરાબર. જીવો હવે છેલ્લી કડી. પાછી પ્હેલીના જેટલી લાંબી છે,
પણ સુંદરતાની હદ કરી છે, અને આખી કવિતામાં બેહદ ઉંચાઈ અને
અગાધ ઉંડાણ આવી જાય છે.

૪

કદિકે કૌમુદીનાં પૂર,
જળજરમાનઃ કામલનર,
કદિ નક્ષત્ર, કદિ અંધાર,
ઝંજુમી સરે જલ મોઝાર :
ઉંડાં ગયખી જે પાતાલ,
ઉંચાં વ્યોમ જે નલપાર,
— બંને તણા તાજુખ તાર
વિશ્વે રણુઝણે તે વાર.
જિગરે સરે એ કંઈ સૂર,
— કંઈ શા સમરન્ત સુદૂર !
મધ્યું ચહું વાંછું એહ
કેડી લોભ ભમતી તેહ;
ને જે વ્યોમ જે પાતાલ
લોભે, દાખવે કંઈ જેહ.

શ્રીમતી

જાજરમાન અને કામલનર ?

દોલત

ના, કૌમુદી કામલનર તો સદા ય, ચૈત્રી કે માણેકઠારી પૂનમની અતિ જાજરમાન હોય, ત્યારે પણ કામલનર. એ આકાશપૃથ્વીનો દેખાવ, મોટી નદી વિશાળ તળાવ કે જમીન જે તરફ થોડે સુધી દેખાતી હોય એવા દરિયાકાંઠામાં એ આકાશપૃથ્વીના પ્રતિબિમ્બનો દેખાવ, તેમ એ જે મળતાં જે અપૂર્વ આખો દેખાવ બની રહે, જે જેમાંથી એકમાં નહીં એવું અવર્ણનીય રૂપ ધરે, અને જોનારનાં હૃદયકલ્પનાને અજબ સ્પુરણ છાંટે-સીચે..., જે પૂરેપૂર્ણ ગ્રહણ કરવા આપણે સમર્થ નથી જ....

શ્રીમતી

બસ, બસ, રાયજી, જાણે આખી કવિતા મોંએ કરી ફરીફરીને જોડ્યા જ કરિયે : હંદ, પ્રાસ, શબ્દ, અર્થ, —બધું જુગતે જુગતું હોય ત્યારે જ કલ્પના ધુણી ઉઠે—

મણિભાઈ

(આગળ આવી) વાહ, શ્રી, તું પણ જાણે છોકરો રતો ! (દોઠ ઉભો થાય છે, મઠ તેની ખુરસીએ બેસે છે, પણ દોઠને પાસે ટેબલ ઉપર જ બેસાડે છે) દોલત, કિશોરાવસ્થા ક્ષણિક, ઉપા કે સંખ્યા જેવી, — દિવસ કે રાતના જેવી યુવાવસ્થા વૃદ્ધાવસ્થાનો પૂર્વરંગ, તેની ભાવનાઓને અમરત્વ આપે એવો કલ્પનાવ્યાપાર આદરણીય ખરો ? એથી ઉર પોષાય કે તે ઉલટું નબળું પડતું જાય ?

દોલત

જી, વ્યક્તિજીવનની દૃષ્ટિએ કિશોરાવસ્થા ભલે ક્ષણિક હોય, પણ ઇતિહાસદૃષ્ટિએ ? પ્રજાજીવનની દૃષ્ટિએ ? કાષ્ઠ પણ જીવંત પ્રજામાં

કેટલાક મહાપુરુષો કિશોરાવસ્થાના જ ધ્રુવ તારાઓ જેવા ઝમાને ઝમાને નથી થતા ?

મણિભાઈ

દાખલા આપ જોઉં ?

દોલત

આપણા દુધીયિ, અત્રિ, ચ્યવન, અગસ્ત્ય, પરશુરામ; યુરોપના યુલીસિસ, એલેક્ઝાંડર, પેરેસેલ્સસ, લીઓનાર્દો દા વિન્ચી, કોલમ્બસ; અર્વાચીન કાલના લિવિંગ્સ્ટન, નેન્સન, સ્વેન હેડિન, ઉત્તર-દક્ષિણ ધ્રુવ સુધીની અતિસાહસિક સફરો ખેડનારા. આ એવે ટના માથા ઉપર ટપલી મારવાના મહાકૌતુક વાળા....

મણિભાઈ

બેશક, ત્યારું દૃષ્ટિબિન્દુ પણ વિચારવા જેવું ખરું. પણ, પણ,— ચિંતાતુર વખતું ખરું ઓસડ ફિલસુફી કે કવિતા નહીં, પણ રમત ! ચાલો, ઉઠો, દિવસ ઉગી ગયો છ અને આ પદ્માબહેન પણ આવી, આપણે ચારે બેડિમન્ટન રમિયે. દોલત ત્યારે આજ બાર વાગ્યાથી મેંચ છે તો હાથ પણ જરા ધૂટો કરવો જોઈયે. અને વીશ-ત્રીશ મિનિટ ક્યાં જાય છે તે જણાશે પણ નહીં !

(શ્રીં ૫૦ જળી, બેટ, અને શટલકોક (shuttlecock) લાવે છે. દોં જળી બાંધે છે. મં અને શ્રીં, દોં અને ૫૦, એમ સામસામાં રમે છે. દરમિયાન રાવ સાહેબ આવી નહાવા જાય છે. એક દાવ પૂરો થતાં પગી આગલી હવેલીને દરવાજેથી ટપાલ લાવી મં ને આપે છે. ત્યાં ઉત્તમ આવી ટેબલે ચાહ પીતો હતો તે પૂરી કરી ચાહતો સરંજમ પાછો રસોડામાં મોકલી દે છે. ઉં ને પોતાનું બેટ આપી, મં ટપાલ વાંચવા પાછા ખુરસીએ બેસે છે. ઉં અને ૫૦, દોં અને શ્રીં એમ બીજો દાવ મારે છે.)

મણિભાઈ

લે, ઉત્તમ, આ ત્યારે કાગળ; મુ'બાઇનો છે એટલો કંચન ભાઇનો હશે.

ઉત્તમ

(હોડી લઈ નય છે; રમતાં રમતાં જ વાંચીને મોટથી) હા છ, મઝામાં છે. પરીક્ષાને હજી વાર છે અને એમણે તો દરેક વિષય પૂરેપૂરો તૈયાર કરી લીધો છે. ગઈ ફેરા પણ કોણુમણે કેમ બે જ માર્ક માટે રહી ગયા.

(મં ઉપર નય છે. ચોડી વારમાં જ ઉપર કોઈ થાળી વગાડે છે અને ફડકી ફોડતી આવે છે.)

ફડકી

શ્રીયા, વધાઈ ! વધાઈ ! વધાઈ !

(રમત સુકી દઈ સૌ એના તરફ ધસી આવે છે. રાવ સાહેબ નહાઈને નીકળતા)

રાવસાહેબ :

પણુ શેની તે તો ખોલ ફડી, કે જેવાં તારાં ઢોર તેવી તું પણ ?

ફડકી

ગગીની વધાઈ કોઈ મલકમાં હોય નહીં; ગગાની જ હોય ! (રાવ સાહેબ પાંચ રૂપિયા અદ્દતા રહીને જ આપે છે તે લઈ આધેથી જ દુઃખડાં લેતી) ઘણું જીવો, - પણ મહારી ગાભેશુંને ચ આજ ગળ્યાં કરાવો, બાપા !

રાવસાહેબ

આલ, ગૌશાળામાં જ જઈયે, ને તું કહીશ એમ કરીશું. બહાલી-બહેનને કેમ છે, ફડકી ? (મં પાછા નીચે આવે છે.)

ફડકી

એ એ સ્ત્રીડભજનના પરતાપ, બાપા ! થાકી ગિયાંસ, બાકી રાત્રિ ભારે કહર સે નહીં;

શ્રીમતી-પદ્મા

હાશ ! રૂડકી, તું ઝોરડામાં ગઈ તી ?

રૂડકી

હા-અં ! જડિયું મેં જ ગઈછને પાચું. હાલો, બાપા. (૨૧૦ અને ૩૦ ગૌરાળામાં જાય છે. બહારથી એક બ્રાહ્મણી આવે છે.)

બ્રાહ્મણી

શ્રીજીને, ઇલાખા પૂજામાં છે ? લ્યો આ પતાસાં. ઇલાખાને કહેજો અમલનેરથી કાગળ આપ્યો છે અને મોતીગૌરીના ઠાકોરલાલનાં સગપણ શિવગંગાની મોટી લીલાવતી વેરે નક્કી થયાં છે (શ્રી૦ અને ૫૦ પતાસાં લે છે.)

મણિલાલ

બધે ફરી રહો, ગોરાણી, એટલે પાછાં અહીં આવજો. બીજા એક વધાઈ નાતમાં બહેનવાની છે.

બ્રાહ્મણી

હા, જી. પણ શુભ સમાચાર તો સૌને (ચપટી વગાડતી) ચપટીમાં પહોંચાડવાના હોય. હમણાં જ મ્હારી ઉજમને એને ઘેરથી અહીં મોકલતી જઈ છું. [જાય છે.]

મણિલાલ

ઠાકોરલાલ તો અહીં કોલેજમાં ભણે છે તે હશે, માકુભાઈ દિવાનનો પુત્ર. લીલાવતી કોણ ?

શ્રીમતી

પમ્મીબાનાં એમની શેરીનાં બહેનપણી હશે.

પદ્મા

હેં ? હા, હા. (વિચારમાં પડી નય છે. મં જીરસીએ બેસી કંઈ લખવા માંડે છે.)

દોલત

(હસતો) કેમ રે પદ્મા, ખાતે એમ જ થતું હશે કે એ સંવાદ ગઈ, અને તું રહી ગઈ, ખરું કે ! (પં નીચું ધાલે છે.)

મણિભાઈ

(લખતા લખતા) હા, દોલત, લાંબો લાંબો કાગળ પણ છે. વાંચવો છે, પદ્મા ? (પં સારમાઈને ઉપર જતી રહેવા દાદર તરફ નય છે. ત્યાં સામેથી રત્નગૌરી બે હાથ પર સુંદર ન્હાની માત્રી અને તેમાં લપેટેલું કંઈ લઈને હસતી હસતી ઉતરે છે એટલે તેની જોડે પાછી વળે છે.)

રત્નગૌરી

હ્યો, શ્રી ખહેન, પદ્મા, દોલતભાઈ, મીડી નજર નાખો-પણુ આધેથી હો ! રાવ સાહેબ ક્યાં ? (ઉં કમાન સુધી જીમ પાડવા જઈ તેમને આવતા જ નેઈ પાછો વળે છે.) શો ફૂટડો છે ? ને કાંડાં ને નળા તો જીવો ! સુવર્ણાભાભી બિચારાં શોષાઈ ગયાં તે લેખાસર. હ્યો સૌ જોઈ હ્યો. ઇલાખા કહે મિનિટ બતાવી આવ.

મણિભાઈ

(રાવ સાહેબ આવ્યા છે તેમને) રાવ સાહેબ, આ તાર, અજળ-રાયજીને તહમારા નામથી લખ્યો છે, કાંઈ જોડે મોકલાવી દઈયે.

ઉત્તમ

(રાં વાંચી લે છે એટલે) લાવો, હું જ સામકલ ઉપર મુકી આવું.

મણિભાઈ

તું જતો હોય તો ખીન્ને કંચનભાઈને પણ મુકજે.

ઉત્તમ

હા જી.

[નય છે.

રત્નગૌરી

શું નામ પાડીશું, શ્રી જહેન ?

પદ્મા

ફેલ તહમે અને બીજાને શું પૂછા છે ?

રત્નગૌરી

હું તો કહું છું, શ્રીજહેન તિદાડે સુવર્ણભાભીની મેડીમાં આવ્યાં કની એમનાં શુભ પગલાંથી જ બધું વાતાવરણ ફરી ગયું, ભાભીની તબિયતે સુધરતી જ ગઇ, અ-ને આજ આ રૂડો દિવસ ઉગ્યો એટલે મહેને આનું એક જ નામ સુઝે છે.

શ્રીમતી-પદ્મા

શું વારુ ?

રત્નગૌરી

શ્રીપતિ ! (પૂજના ઓરડામાંથી પૂજરી એક હાથમાં નહાના ત્રાંબાના ચણકડમાં વૈશ્વદેવ અને બીજા હાથમાં રૂપાની તાસકમાં કંકુવાળાં અક્ષત લઇને નીકળે છે.)

શ્રીમતી

શું ? (ઘેલી જેવી બાળક સામે ચાળા કરતી હાથ ઉગામતી અને નાચતી) શ્રીપતિ ! આ મહારો પતિ ? હુમ્મો કહું તો ! પમ્મી, બાપા, હું આંખો કહાડું છ હાથ ઉગામું છ અને આ મહારી છટી લટ કરકરે છ

તે મલકાય છે દેવો, જુવો તો ! જા, જા,—શ્રીપતિ થનાર ન દોરો !
મહારા પતિ તો કની શ્રીમતીપતિ, તું—શ્રીપતિ—નહીં, સાત જવમાં ય નહીં,
સમજ્યો ! (ગદ્યાં હસે છે.)

મણિલાલ

વારુ હવે, થેલાઈ બસ કર. સૌ જરા આગ્રાં બસો, હ્યો વંશદેવના
આસકા, અને આ અવનવા આસ્તિકને ય પહેલી જ વાર લેવા દો.
(પૂજારી પાત્ર અને તાસક ટેબલ ઉપર મુકે છે. મં પાત્ર લઈ માચીની
તળે ઉપર અને આસપાસ ફેરવે છે. પછી સૌ આસકા લે છે. મં
પાત્ર મુકી તાસક લઈ, થોડા થોડા અક્ષત ચારે દિશામાં છાંટે છે, મુકી
દે છે.) શ્રીપતિ નામ મહેતું છે. (તાસકમાંથી ફરી અક્ષત લે છેઃ એમનું
નેઈ સૌ લે છે. અક્ષત માચી ઉપર છાંટતા—) સ્વાગતં તે શ્રીપતે !

સૌ

(અક્ષત છાંટતાં—) સ્વાગતં !

રાવ સાહેબ

ચાલો હવે, શ્રી, પદ્મા, નિત્યપાઠ સાંભરે છ કે એવો જ ?—
જોલો મહારી જેડે કૌસલ્યાજીને ભગવાને સ્વયંબોધ દીધેલો—જે આ
બાલક, કોઈ પણ બાલક, માત્ર બાલક નથી ભગવાનનું બાલવિરાટ રૂપ
પણ છે. ઝીણું ઝીણું જોલો, જો શોરબકાર ન થઈ જાય. (૨૦ અને
પૂજારીને સાન કરે છે એટલે ૨૦ માચી અને બાળકને જેમ લાવી
હતી તેમ પાછી ઉપર લઈ જાય છે. પૂજારી પાત્રો સાથે પાછો પૂજના
ઝોરડામાં જાય છે.)

રાવસાહેબ, શ્રીમતી અને પદ્મા

(વચ્ચે વચ્ચે દોલત અને મણિલાઈ પણ જોડવા લાગે છે)

“ પ્રેમમગન કૌસલ્યા નિશિદિન જાત ન જાન ।

સુતસનેહવદા માત સવ બાલચરિત કરિ ગાન ॥૨૨૬॥x

एक बार जननी अन्हवाए करि शृंगार पलना पौढाए ॥
 निज कुल इष्टदेव भगवाना पूजा हेतु कीन्ह पकवाना ॥
 करि पूजा नैवेद्य चढावा आपु गई जहँ पाक बनावा ॥
 बहुरि मातु तहँवाँ चलि आई भोजन करत दोख रघुरई ॥
 गइ जननी शिशुपह भयभीता देखा बल तहाँ पुनि सूता ॥
 बहुरि आई देखा सुत सोई हृदयकंप मन धीर न होई ॥
 इहाँ बहाँ दुइ बालक देखा मतिभ्रम मोरि कि आन विशेषा ॥
 देखि राम जननी अकुलानी प्रभु हंसिदोन्ह मधुर मुसुकानी ॥

दिखरावा माताहि निज अद्भुत रूप अखंड ।
 रोम रोम प्रति राजहिं कोटि कोटि ब्रह्मंड ॥ २२७ ॥

अगनित रविशशिशिवचतुरानन बहु गिरिसरितसिंधुमहिकानन
 काल कर्मगुण ज्ञान स्वभाऊ सो देखा वो सुना न काऊ ॥
 देखी माया सबविधि गाढी अतिसभीत जोडे कर ठाढ़ी ॥
 देखा जीव नचावै जाही देखी भक्ति जु छोरै ताही ॥
 तनु पुलकित मुख वचन न आवा नयन मूँदि चरणन शिरनावा ॥
 विस्मयवंत देखि महतारी भये बहुरि शिशुरूप खरारी ॥
 अस्तुति करि न जाइ भय माना जगतपिता मैं सुतकरिजाना ॥
 हरिजननिहिं बहुविधि समुझाई यहजनि कतहुँ कहसि सुनुभाई ॥

बार बार कौसल्या विनय करै कर जोरि ।
 अब जनि कबहुँ व्यापई प्रभु मोहिं माया तोरि ॥ २२८ ॥

श्रीभती

शिव साहेब, आभा, भूने तो कनी नखे आन डरभ भाते
 नथी. पांभो होय ने तो अेक बार आभा गगननुं यकर भारी आवुं
 अेम थाय छे-हसती हसती नडिं अने पंभपंभेरु वादणां सौने भउभउ
 भउ हसावती आवुं । हवे शुं क्रीशुं ?-हा, पद्मा, पांयपंदर छोकरी-
 ओनेलेगी क्रीने नाय, गरभो, डे रास क्रीये ने !—शिव साहेब,
 छोकरीओने लहाणीमां आपवा नेवुं कछ धरमांथी नीकणशे भुं कनी ?

રાવ સાહેબ

હું કહેશે, શ્રી, તે મંગાવી લઈશું; એમાં કેટલી વાર ? (મેટ્રીચી)
રૂડી, રૂડી ! (રૂં ગૌશાળામાંથી દોડતી આવે છે તેને) શેરીમાંથી જ તો,
પાંચસાત ધરતી છોકરીઓને બોલાવી લાવ, જો વાર ન થાય,—નહીં તો
આ આપણાં શ્રીજીને પંખિણી થઈને જશે ઉડી. (રૂં જવા માંડે છે તેને)
જો, શું કહીશ, ધલાયા બોલાવે છે એમ કહે જે હો ! (રૂં જાય છે. રાવ
સાહેબ પણ પૂજ કરવા આરડામાં જાય છે. મં પાછા બેસી હાથમાંની
ટપાલમાંના સરકારી કાગળો વાંચવા માંડે છે.)

શ્રીમતી

પમ્મીળા શું કરીશું ? (પં દોઠ સામે જુલે છે.)

દોલત

નાય તો શ્રીરીન વગર ફાવે નહીં, વળી આ જૂના રિવાજના પડો-
શમાં હોય જ નહીં. ગરબા રાતે દીપે. રાસ જમાવે. (ઇં ઉપરથી આવી
ખુરશી ઉપર હાથમાંના કાગળ વાંચતી વાંચતી બેસે છે.)

શ્રીમતી

કયો વારુ ?

દોલત

પેલો—“ સાત વારનો; ” હુંકો, રહેલો, અને વળી બંધબેસતો.

પમ્મી

હા, હા, એ જ.

ઇલાવતી

પદ્મા, દોહત, જરા જીવે તો, આ લક્ષ્મી લાભી શું ને શું લખી ગયાં છ !

દોહત

(વાંચતો) બ્રા લખે છે, “ આરસોની પદ્મણુ મંલનાય છે. એટલામાં જ આવો સારો વર મલી સકસે એમ સપને બી નહોતું ધાર્યું ” અને આ દાદીમા પણ લખાવે છે,—“ પદ્માને હવે વધારે વાર નિસાળે રાખી રામ-ગોવાળિયો નથી થઇ જવા દેવી. એને પાછી અહીં મોકલી દો. અમે જાણ્યું ત્હમે અમારું એક કામ કરી આપસો. પણ ત્હમને તો બાળક હતાં ત્યારેય તે ધીરજ જાણે સતજીવના વારાની, જે કાળમાં હજાર હજાર વરસનાં આયુષ્યો હતાં: ને આ ત્હમારી માસીને તો હવે ભગવાન ઉપાડી લે કની તો આવતો સિયાળો બી જોવો નથી....”

કેમ, પદ્મા, પાછા અસલનેર આવવું છ ને, ચાલ મ્હારી જોડે જ, પરમ દિવસ.

પદ્મા

(રડવા જેવી) શું મોટાભાઈ ત્હમે પણ !—ત્હમે જે કહેશો તે કરીશું સ્તો: ત્હમે ગોવાળ થઇને તાણી જશો તો મોટા ભાઈ છો, કંઈ ના કહેવાશે—વાછડીની પેઠે તણાતાં તણાતાં ય આવીશું સ્તો !

ઇલાખા, ઇલાખા, મ્હારે જવાનું જ ? છેલ્લે સરવાળે એ જ હતું તો મ્હને ત્યાં જ રહેવા દેવી'તી ને ! (હસકાં રોકી શકતી નથી.)

મણિભાઈ

(તેને પોતા પાસે લઇ વાંસે હાથ ફેરવતા) ના ખમ્મી, આમ આકળી ન થા. ઇલાએ ત્હને આણી તે હવે જવાનું જ નહીં. (આઘણીની છાકરી ઊન્નમ આવે છે તેને જોઇ) બોલો, ઇલા; બિચારીને ટટળાવો નહીં.

ઇલાવતી

ઉજમ, જો નાતમાં પતાસાં જોઈંચી આવ, કે આપણા રમણભાઈનાં સગપણ નક્કી થયાં છે. (પદ્મા અજબ થાય છે, પછી તુરત આવીને ઇલાવતાના ખોળામાં મોં સંતાડી દે છે.)

ઉજમ

કાતી વેરે કહું, ઇલાવતા ?

ઇલાવતી

અસલનેરમાં મહારાં મારીળા ધનકાર ડોશી ખરાં ને, તેમના લક્ષ્મી-રામભાઈની મોટી આ પુત્રાવતી વેરે.

મણિભાઈ

લે આ ચિટ્ટી લેતી જા; ખૂણા ઉપર રંગિત મુખડિયાની દુકાને આખી પતાસાં તોળાવી લેજે. [ઉજમ નમ્ર છે.

શ્રીમતી

(પં ને જોંચી લઈ લેટી અને ચૂમી લેતી) જો પૂમ્મી હું નહોતી કહેતી કે ઇલાવતા તો ઇલાવતા જ છે. ત્યાલ હવે રાસ રમિયે. હવે તો ખંને આંખે હસતાં હસતાં રમાશે કની, કે હજી એક, આંખે આંસુ આવશે ? (પં દોડી નહાવાના ઓરડામાં જઈ મોં ઘોંઘાળી આવે છે. રૂડકી અને તેની જોડે આઠદશ છોકરીઓ આવે છે.)

મણિભાઈ

આલો, દોલત, આપણે કાગળો લખિયે: તહારાં બા દાદીમાને ઇલાવતા નામે તું જ લખીશ ને ?-ઇલા, તહમારે ઉંઘવું નથી ?

દોહાવતી

(સસ્મિત) ના રે, બધું ઈશ્વરકૃપાથી સમેસમું ઉતર્યું તે મ્હને થાક ઉંઘ કશું જ જણાતું નથી. આ રાસ થઇ રહેશે એટલે નહાઇ પૂજામાં બેસીશ.

દોહાવ

(મં સાથે આગલી હવેલી તરફ જતો જતો પાછું જોઇ) પણ, પૂમ્મીયા, આમાં વાછડી-વાય કાનો થયો વારુ-ત્હમારો કે ત્હમારા રમણલાઇનો ?

શ્રીમતી

(મોઢેથી) જાવ જાવ હવે: ખખરદાર જો મ્હારાં મોટાંભાભીની મળક કરી તો !

પદ્મા

(દોહતી પાછળ આવીને દોઠ ને જ) મોટાભાઇ, હું ત્હમારી જોડે જ ચાર દહાડા અસલનેર આવીશ-ઇલાખા રંગ આપશે તો. કદાચ શ્રીખ્હેન પણ આવે. શીરીન તો અબ્યાસમાં મચી હશે ?

દોહાવ

(તેને જ) હા. પણ લવજી શેઠને પાછો રોગ ઉભળ્યો જણાય છે.

પદ્મા

હેં ! ત્યારે તો ઓપરેશન (operation) ?

દોહાવ

જે થાય તે ખરું.

ઇલાવતી

હિન્મ, જો નાતમાં પતામાં જોઈએ આવ, કે આપણા રમણભાઈનાં સગપણ નક્કી થયાં છે. (પક્ષા અજબ થાય છે, પછી તુરત આવીને ઇલાવતાના ખોળામાં મોં સંતાડી દે છે.)

હિન્મ

કોની વેરે કહું, ઇલાવતા ?

ઇલાવતી

અસહનેરમાં મહારાં માશીઆ ધનકાર હોશી ખરાં ને, તેમના લક્ષ્મી-રામભાઈની મોટી આ પક્ષાવતી વેરે.

મણિભાઈ

લે આ ચિટ્ટી લેતી જા; ખૂણા ઉપર રંગિત મુખડિયાની દુકાને આપી પતામાં તોળાવી લેજો. [હિન્મ નય છે.]

શ્રીમતી

(પં ને ખેંચી લઈ લેતી અને ચૂમી લેતી) જો પંમી હું નહોતી કહેતી કે ઇલાવતા તો ઇલાવતા જ છે. ચાલ હવે રાસ રમિયે. હવે તો બંને આંખે હસતાં હસતાં રમાશે કની, કે હજી એક આંખે આંસુ આવશે ? (પં દોડી નહાવાના ઓરડામાં જઈ મોં ઘોઈ પાછી આવે છે. ફૂડકી અને તેની જોડે આઠદશ છોકરીઓ આવે છે.)

મણિભાઈ

ચાલો, દોડત, આપણે કાગળો લખિયે: ત્યારાં આ ઢાંઢીમાને ઇલાવતા નામે તું જ લખીશ ને ?-ઇલા, તુમારે કંઈવું નથી ?

દેહાન્તી

(સસ્મિત) ના રે, બધું ઈશ્વરકૃપાથી સમેસમું ઉતર્યું તે મહને થાક ઉધ કશું જ જણાતું નથી. આ રાસ થઇ રહેશે એટલે નહાઇ પૂજામાં બેસીશ.

દોહત

(મં સાથે આગલી હવેલી તરફ જતો જતો પાછું જોઇ) પણ, ખુમ્મીયા, આમાં વાછડી-ન્યાય કોનો થયો વારુ-તહમારો કે તહમારો રમણુભાઇનો ?

શ્રીમતી

(મોટીથી) જવ જવ હવે : ખંચરદાર નો મહારાં મોટાંભાભીની મળક કરી તો !

પદ્મા

(દોહતી પાછળ આવીને દોઠ ને જ) મોટાભાઇ, હું તહમારી નોડે જ ચાર દહાડા અસલનેર આવીશ-ઇલાયા રજા આપશે તો. કદાચ શ્રીજીહેન પણ આવે. શીરીન તો અબ્યાસમાં મચી હશે ?

દોહત

(તેને જ) હા. પણ લવજી શેકને પાછો રોગ ઉભાજ્યો જણાય છે.

પદ્મા

હં ! ત્યારે તો ઓપરેશન (operation) ?

દોહત

જે થાય તે ખરું.

(મં અને દોઠ જય છે. લીમડાનો ઓઠલો અને પરસાળ એ બે વચ્ચે ગુરસી મુકીને ઇલાવતી બેસે છે. છોકરીઓ તેની આસપાસ રાસ રમે છે. શ્રીં અને પં ગવડાવે છે તેમ રૂં અને બીજી છોકરીઓ ઝીણું ઝીણું ગાય છે અને ખરીખોટી તાળીઓ પાડે છે. બહુ મોટા સૂર ન કહાડવા ઇં વચ્ચે વચ્ચે ફરી-ફરીને છોકરીઓને ટોકે છે.)

શ્રીમતી-પદ્મા

(૫૬)

સખિ, સોમે ભરન્તી નીર, પાવનીએ તીર, તિહાં વાગી મીટડી;
તીરનીરે રહ્યો કરી સે'લ, વરણાગી છેલ્લ, -ઝખક વાગી મીટડી !
સખિ બુધ કરે બધું સૂધ, પધાર્યા છ બેશીડા;
આલ્યાં લીધાં જ ફેફળપાન, રચ્યાં ભાળ લાલ, મુખે ભર્યા ખૂટ,
અહો શા હોંસીધા !
સખિ, ગુરુએ સોહાગસણુગાર, ધરી વરમાળ, ફરકતી ચુ'દડી;
ગાંઠે ગાંઠ, કરે કર રહોય, નખે નખ-વોય ! -વળી વાગી મીટડી !
પેલી મીડી મીટડી.

સખિ શુક્રે રુવે મુજ માત, ચાંપી ઉર સાથ; વળાવે દીકરી:
ચહડી મેડી તિહાં પેલી મીટ, બહલોવતી ચિત્ત, -અની ગધ ટિંકરી !
સખિ, ઉગ્યા રવિના ભાણુ, -તારો કાષ્ઠ થાન ભૂલી રહે ભૂતલે;
આવો આવો મોઘેરા મેહમાન, -અતાવો શી લ્હાણુ છૂપી રાખી કર-તલે !
સખિ, પાંચ શુભાશુભ વાર, અશુભ બે ટાળ, પૂરે સાતવારિયે;
સુખદુઃખ ધ્રુટે તેવાં રહેન, -કાંટા ધ્રુલ, બહેન, -થતાં ભવ-વાડીએ.

(૫૬ઠો ૫૬ છે.)

પ્રવેશ ૧૨ મો

ભાવિની ઝાંખી: સમાપ્તિ.

સ્થલ: મુંબાઈ. પાલવા બંદર પાસે દરિયા ઉપર આવી રહેલી દાક્તર લેન્સેટિયાની ખાનગી ઇસ્પતાલમાં ખેડે માળે દરિયા તરફ અરખા વાળા એક 'ફોટ (fist)' નો અરખો.

સમય: બપોર પછી આશરે ત્રણ; જૂન માસના પ્રથમાર્ધમાં; પ્રવેશ ૧ લા થી ગણતાં લગભગ એક વર્ષે.

પાત્રો:

લવજી શેઠ, શીરીન, રુસ્તમજી, બેહરામ, દોશત, રા. રા. મણિભાઈ સાહેબ, અને

દાક્તર લેન્સેટિયા; એમ. ડી., એમ. એસ., મેમ્બર ફોર ઇડિયા ઓફ ધિ ઇન્ટર્નેશનલ યૂનિયન ઓફ સર્જન્સ એન્ડ ડોક્ટર્સ, વગેરે, વગેરે, વગેરે; માથું ઉઘાડું; પોષાક તદ્દન હાથવણાટની ખદરનો પણ છેલ્લી ફેશનના યુરોપીય ઘાટનો, ખૂટ પણ ઉપલું ખદરનું, તળિયું સૂતળી અને રખરનું; પાતળું એકવડું સામાન્ય ઉંચાઈનું શરીર; અતિ ચંચળ; મોં ઉપર અને આંખમાં સૌ આકર્ષાય એવું તેજ; મિલનસાર, પરગળું.

દાક્તર લેન્સેટિયા

(દાક્તરી તપાસ પૂરી કરી હી લવજીને) લ્યો, મુરખી, ખોદા મેહરખાન તો ગધા પેહલવાન. હવે ચારપાંચ દિવસમાં જ છૂટથી હરતા

ફરતા થઇ જસો છ, પછી દેવલાલીમાં મહિનો લાઇઅંધદોસ્તો સાથે રમતગમત સ્કેલસપાટામાં ગાવસો, કે ફરી પાછા હુતા તેવા જ લરજુવાન !

પંચાવનસાઠ ટકા જસ મુને કહેવા દેસો આય મારા અવનવા ગિરા-
દર દાકતર દુસ્તમજી મોઝાંખીને ઘટે છે. સર્જન, દાકતર, નર્સ અને દોસ્ત
ચારે રીતે એવનની તારીફ જે કરું તે ઝોઢી. લંદન પારિસની જાણીતી
ઇસ્પિતાલમાં નામીયા ઉસ્તાદોની તાલીમનો લાલ આપરા દેસના આવા
આલાક ને સાથે ઠરેલ ખી, ગરીબીમાં ઉઝરેલા ને સાથે ખાનદાન ખી, એવા
વીણી કહાડેલા નવજુવાનોનં મેલવી આપવો જોઇયે.

(રૂ૦ અને શી૦ સાથે હાથ મેળવતો) સાહેબજી, સાહેબજી શીરીન
માય, હવે હું રજા લેવમ.

(જય છે. લિક્ટને રસ્તે ચહીને બેહરામશા, હોલત, અને રા. રા. મણિ-
લાલ સાહેબ આવે છે.)

બેહરામ

પરિણામ હમણાં જ ખહાર પડ્યું. કંચનલાલ અને હુસેન તારો
કરવા રોકાયા છે. શીરીન, આ તહમારા ગુરુમિત્રને એક નહીં બે ઇનામ,
ભૂદ્યો, એક ઇનામ અને એક સ્ટોલશિપ, અને શીરીન તહમે ખી પાસ !
(તેને મુબારકબાદીની ચૂમી લે છે.)

મણિલાલ

દુસ્તમજી, ઇલા લખે છે, અમારાં મહારાણીનાં ખાસ ખહેનપણી, સુકુ-
ટપુરનાં રાણીજી સપ્ટેમ્બરમાં વિદાયત સિધાવે છે, તેઓને પોતાની સાથે
દાકતર લઇ જવો છે;—

દુસ્તમજી

બધો વખત એમની તેહનાતમાં આપવાનો ?

મણિલાલ

ના, એમ હોય તો તહમે વધુ અબ્યાસના જિજ્ઞાસુને ન દાવે. આ
તો સાથે એક દાકતર જોઇયે, તે દાકતરીમાં કામેલ તેમ ખાનદાની રીત-

ભાતના, કે પોતાના કાફલાને શોભાવે. બાકી રાણીજીની તબિયત સદા ય સત્તર આના હોય છે એટલે અઠવાડિયે બે વાર પા અર્દે કલાક એમને જરા તપાસી જોવાનાં, જરૂર હોય તો જ કંઈ દવા આપવાની; વળી એઓ જુદી જુદી પાયરીનાં બણીતાં સ્ત્રીપુરુષોને અવારનવાર ખાણા નાસ્તો આહ વગેરે માટે ન્હોતરવાનાં શોખીન, એવા કેટલાક પ્રસંગોની વારી આવે તે સાચવવી પડે. હાલ તો બે વર્ષ માટે જવા ધારે છે. મોટાં કુંવરીયા ઇન્ટર પાસ થયાં છે તેમને હવે ત્યાંની કેળવણી આપવી છે. વચલા કુંવર પણ ધણું કરીને સેન્ડહર્સ્ટમાં દાખલ થવાના છે. એ બે નાટક જલસા આદિમાં આથડે, તેમની જોડે કાફલામાંનાં માણસોએ વારાફરતી જવાનું ચે સમાલી લેવું પડે; ફરજની ફરજ અને રહેલની રહેલ.

લવજી

નહીં, નહીં; મણિભાઈ, એ આય રાજરજવાડા તમુને ને ઇલાખાને ટેવાઈ રહ્યાં તે કાવે. એ મોટા લોક છે તે છો રહ્યા એમના મહેલખંગલાઓમાં: બિચારી મૂળી હાલહવાલ વાલીવસીલા વિનાની રાંકડી રૈયતને લુંટીલુંટીને લખ્ખોકરોડોનું પાણી કરનારા !

વચલા કુંવર સાહેબમાં મારા હુસેનના જેટલી આવડ પુરતી કે લાયકી હોસે ખરી ? એ જનમિયા કુમારશ્રી તે સેન્ડહર્સ્ટમાં દાખલ થઈ સંકે, અને હુસેન બિચારો રવડે ! સેન્ડહર્સ્ટમાં પૂરું ઉકાલીને બી અફસરી તો કરવાના નહીં...

નહીં શીરીન, હું તપી નથી ગિયો. પણ, મણિભાઈ, અમુને એવી કરી ગરજ નથી. રુસ્તમજી, તમારે વિલાંત જવું જ હોય તો બોલો, બેલાસક, જેવો આય બેહલુ તેવા તમે, જરા જુદાઈ ન ગણુસો. વિલાં-તનાં તણુચાર વરસના અરસામાં તમુને બહુ તો વરસના સાત હજાર વેર જોઈયે, એ જ કની ? આય દાક્તર લૅન્સેટિયા સારી વગ ધરાવે છે તે ઇસ્પિતાલ કે કોલેજ પસંદ કરીને ગોઠવણુ માટે આજે જ તાર કરે, તમારી કોલેજના વડા ખીજે તાર કરે, અને ગોઠવણુ થઈ જતાં તમે સપ્ટેમ્બરમાં જ સિધારો, એ રાણીજી વાળી જ આગબોટમાં.

બેહરામ

હા, રુસ, ખાવા તો મ્હને ખીજું બી કલા કરે છે, પિરોગ માય બી કહે છે, પણ આય જુવાનિયા વાળની છૂટનાં ઝમાનામાં— (શીરીન આંખ કહાડે છે એટલે અટકી નય છે.)

દોલત

રુસ્તમજી. તહમે મહને કહ્યા કરો છ કે હું અતિ શરમાળ. પણ તહમે પોતે ત્યારે અતિ શરમાળ કે અતિ ટેકીલા તે મહને સમજ પડતી નથી. હું ધારતો'તો પરીક્ષાના પરિણામ પછી જોલશો. તે અવસરે ગયો. ઉપલે નંબરે પાસ થયા, મેડલ મેળવ્યો, કોલેજમાં લેકચરર તરીકે જોડવાયા, અને આ પહેલી તારીખથી સૂર્યકલા મિલમાંથી જે સારો પગાર શરુ થયો છ, તોપણ જોલ્યા નથી. હજી શી રાહ જુવો છ, વારુ ?

ગરીબીમાં તો હું પણ ઉછરું છું. પણ લવજી શેઠ લખેશરી તે એમના પૈસાના ઢગથી તહમારા જેવા ય દયાધ જાય ! શાદી તો દિલ દિલનો મામલો—કે તહમારે શાદી કરવી જ નથી ?

રુસ્તમજી

(હસો થઇ) લવજી બાવા, મણિલાઇ સાહેબ, આય વહેરાઓ આય મુંબાઇગરી મોતરોમાં નવીસવી દોરાદોઝાર કરી કરીતે સો થનથનાટ મચવી રહ્યા છ ! ધોરાં કામ સાહેબનાં ! દોલતરાય, પરિનામ પછી બીજે દા'ડે જ લવજી બાવા અહીં આયા, આય આપરેસન થયું, બધું સીધુંસમું પરવારિયા તો તો આજ સવારે જ કે ? એવન હવે દેવલાલી સિંધારસે ત્યાં હું દર સ્નિ દવિ જનાતો હતો જ અને ત્યાં પેલી તકે જોલતે જ.—પન, પન, અહીં આય સિનિતે બી પારકું કાઇ બી છે નહીં; અને મારે શાદી કરવી છ તો તે મારું મન જાતે છ ને મારે ખોદા જાતે છ, કે એક આય શીરીન સાથે જ, નહીં તો કદી બી કરનાર નથી.

શીરીન, તમે હજી બચ્યું છો. મારા યુનઅવગુન જુવો તે સાથે દાક્તરી ધંધામાં પડનાર માણસ પોતીકી જાતને, પેતાના ધરખતલાને વરી પરજોલી ઝોરતને બી કેવાં કફેડી હાલતમાં સુકી દે છ, તે બી જોજો. દાક્તર થિયો તેને તો ગોયા ધોખીના કૂતરાનો જ અવતાર થિયો સમજો, તે નહીં ધરતો, નહીં ધાટનો.

શીરીન

હું બચ્યું છું તે બચ્યું જ રહેવા મારું છ. મારાં મુખદુઃખની આજ વેર બધી ફિકર બાવાએ રાખી; મ્હાજથી-બાવાની રજા છે તો—એવણની

સાથે એ બધી ફિકર (હસી થઈને) હવે આપ વળગાડું છ તમારી ડોકે, રુસ ! (તેને બે ખભે બે હાથ મુકે છે. જરા સોડે જઈ ડોક તેના ખભાને અડીંગે છે. રુઠ તેની કંમરે હાથ મુકે છે. તુરત છટાં પડી બંને લવજ અને મણિલાલને પગે લાગી તેમના આશીર્વાદ લઈ પાછાં બેસે છે.)

લવજ

ખોદા, ખોદા જેવો આપ ખુશનુમા દરિયો સારી જહાંને, તેવી તારી રહમ માણસની આખી જિંદગીને, વીંટી વળે છ ! રુસ, બેટા, દેવલાલીથી અસલનેર જઈને તુરત દોરાબજની સગવડે લગન લઈશું અને પછી તારે વિદ્વાતનું નક્કી હોસે તો આપ શીરીન બી ત્યાં બૈરી-ઓની ટ્રોલેજમાં દાખલ થસે. બેહલુ, બેટા તારો સો વિચાર છે ?

બેહરામ

મારી બી. એસસી.ની પરીક્ષા પહોર થશે. કંચનલાલ પણ આ સાત વિદ્વનમાં મારી જોડે રહેવાના છે, ફર્સ્ટ બી. એસસી. થવાના છે,—

દોલત—મણિલાલ

અને પછી ?

બેહરામ

પછી એ ખેતીવાડીની વ્યવહારુ અને શાસ્ત્રીય કેળવણી માટે વિદ્વા-યત જશે અને ત્યાંથી દુનિયામાં બી દેકડેકાણે જોઈ આવશે. સરદેસાઈ અને રાવ સાહેબની જમીનો એકઠી મળીને ત્રણચાર આખાં ગામ થાય, ઉજળી વસતિથી છત્રકાતાં, અને વળી ખરાબો બી નહીં જેવો. એટલે કંચનલાલ તો ખેડૂત જ બનવા ચાલે છે, સુધરેલા વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગ-ખોર ખેડૂત.

લવણ

પણ તું પોતે સું કરવા ધારે છ ?

બેહરામ

તમારા વિચારે વિચાર, બાવાજી. તમે રજા આપશો તો તમારી જોડે ધંધામાં દાખલ થઈશ, અને તમે રજા આપશો તો રુસ શીરીન કંપનની પાછળ વિદાયત જઈને ઉદ્યોગ હુંતરોમાંથી જેત્રણનો કેમિસ્ટ (chemist) બનીશ. તમે સાત લાખ બચાવ્યા હશે, તો તેના જોર પર હું મારા ઝમાનામાં એક બે નવા પ્રયોગ લાગી જાય, તો સાત ત્રિ એકવીશ લાખ બી કમાઉં અને દેશમાં કરોડોના ઉદ્યોગનો ઉત્પાદક બનુંઃ આમાંથી જોને સ્વાર્થ કહો તે મારો સ્વાર્થ, જોને પરમાર્થ કહો તે મારો પરમાર્થ; જોને પુરુષાર્થ ગણો તે મારો પુરુષાર્થ, અને નસીબ ગણો તે મારું નસીબ. લેકિન એ બધું તો, બાવાજી, કાચી જીવાનીના તોરવું રંગ-બરંગી ઝાંઝવાજલ બી હોય ! ખરી નગદ વ્યવહાર પાકા રંગની વાત એક જ : તમારી તબિયત પ્રમાણે તમારી સેવા કરવી, અને પુરુષાર્થ કરવો તે બી તમારા વિચાર તેમ તમારી સગવડને તાબે રહીને તમે રજા આપી શકો તે જ.

લવણ

બોદા, બોદા ! શીરીનની માફક તું બી બધો જ ભાર મારી ઉપર નાખે છ. ધપડા તો નીચ, કુછંદી, એકલપેટા, ખારીલા, અને હુંક નજરના બી હોય, બેહલુ.

વારુ; મણિભાઈ, આપણા રમણભાઈ સું કરવા માગે છ ?

મણિભાઈ

ગરીબમાં ગરીબ હાલતનો જાત અનુભવ લેવો; સામાન્ય રીતે ગરીબીમાં જ રહેવું, અને હિંદી અને એશિયા ખંડની અંસ્કૃતિના વાંસાની

કરોડ રૂપ સંસ્કૃત, ફારસી, આરબી, ફિલસુફી છે, તે પ્રથમ કાશી-અલી-ગઢમાં રહીને તેના ઐતિહાસિક વિકાસમાં નોંધ લેવી; પરંતુ આ કાર્યને માટે પારિસખર્ચિન આદિના પંડિતો અને પુસ્તકાલયો વગર ન જ ચાલે તો ત્યાં પણ જવું અને વર્ષો સુધી રહેવું.

લવણ

અમચારી રહેવાના હોસે.

મણિભાઈ

ના, જી. દારૂ ઉપર ખરો વિજય જેમ તે પીવાની દરેક અનુકૂળતા હોય છતાં ન પિયે, અગર કોઈ વાર તેવી સબજનોની સોખતમાં લિઝઝત ખાતર જરા પિયે પણ, તેમાં છે, કેવલ નિષેધમાં નથી; તેમ ખરું બ્રહ્મચર્ય એમના મનથી ગૃહસ્થાશ્રમના સહધર્મચારમાં છે; અને અમારે માથે ભાર નાંખી દીધેલો હોવાથી અમે એમનાં સગપણ કર્યા છે, આ દોલત-રાયની બહેન વેરે. લક્ષ્મી ઉતાવળ નથી; પણ સાસુસસરાને ઉતાવળ હશે તો તે બી રમણભાઈને ના નથી.

લવણ

અને દોલતરાય, આય મારી શીરીનના તમે તો શુરુ, દોસ્ત, અને સાથી; અસલતેરની હાથરૂલ જાણે તમે એતો માળો, જેમાં તમે ખંતે ખોદાની મેહરથી સાથે સાથે ઉછર્યા અને ખીલ્યાં; મુને તો છેક હમણાં વેર ખબર બી નહીં.—તમારો સો વિચાર છે, ભાઈ, તે અમે જાણુવા લાયક ખરા ?

દોલત

મહારો વિચાર !—મહારો વિચાર ? હા, ઘડતર દુસ્તમજની માફક મહારે મહારો રસ્તો જાતે કરવાનો છે. એઓ તરી ઉતર્યા, હું હજી હવે શુકાવું છું. હાત્ર તો વિચાર એટલો જ કે યુનિવર્સિટી રૂપ પાવની મૈયામાં

પકું છું ને સામે પાર નીકળવું છે, વચ્ચે રહી જવું નથી. એક સ્ટોકોલ્મશિપ યુનિવર્સિટીની મળશે, એક કોલેજની મળશે, ક્રિકેટર છું, આ રુસ્તમજી દોસ્ત દાવે શિખવ શિખવ કરેલું તેથી,—એટલે, આ સાલ એલિફન્ટનમાં દાખલ થઈ શકીશ. પ્હોરની વાત પ્હોર.

મણિભાઈ

(સસ્મિત) “ કેડી ભોમ લમતી જાય,”—તે વિલાયત સુધી નથી જતી ?

શીરીન

જતી હોય, પણ દોલતભાઈ ઇન્ટર પાસ કર્યા અગાઉ તે તરફ જવું નકામું ગણે છે.

પણ દોલતભાઈ, તમે રુસને આજે સાણસામાં સપડાવ્યા, તો—ખૂનનો બદલો ફાંસી ! હવે હું તમને સપડાવું. આખો જન્મારો મારા જેવી બહેનોથી નિભશે, કે “ દિન દિન વાંધવાનાં શર ” માં સાથે કાઢ લાયક સહચરી હોય, તો ખેવડું શર ખી છૂટે ? “ ઉંડાં ગયખી જે પાતાલ, જિંયાં વ્યોમ જે નભપાર, ખંતેના ત—આજુબ તાર ”—સાથે દિલપસંદ જિગરના જિગર જેવી ખેલડી હોય તો કદાચ જિગરે ખેવડા સરે ખરા ? અમને ઐરીઓને રમકડાં કે બોબ કે બલા કે બહુ તો લણાવવા લાયક નાનલી ચેલીઓ તોલે જ સદા ગણુસો, કે અમારામાંથી કાઢ એકને દિલના આરામ તરીકે ખી જોતાં સીખી સકસો ?

રુસ્તમજી

અરે શીરીન, તમે તો બચ્યું ને—?

શીરીન

ખાનાનું ને તમારું બચ્યું, રુસ, પણ દોલતભાઈની તો હું મોટી બહેન, એવણની ચેલી તો ખી ઉંમરે મોટી તે મોટી. મારા જેવી આજસુ

રમતિયાળ દોલતભાઈ સ્કૂલમાં સાથે જ હોતે નહીં તો કસુંબી સીખી સકતે નહીં. સીખવાનો બી શોખ લાગવો જોઈએ, તે દોલતભાઈએ જ, બાવા, મુને પીરે ધરે ધીરે લગાડ્યો.

દોલત

અને તેની ગુરુદક્ષિણામાં, શીરીન, મહારાં મોટી બહેન, તહમે હવે મહેને-શું આપવા માગો છ ?

શીરીન

અમારી જોડે જ તમારાં બી લગન કરી દેવાની કાંઈને ઉનાવળ નથી. લગન લલે પક્ષાબહેનનાં થાય તે વારે તમારાં કે તેથી બી મોડેથી, તમારા નિશ્ચય પ્રમાણે તમે એકવીસના થાવ ને પછી. પણ, દોલત, મામા માણસનો બી વિચાર કરવો પડે. તમે પાંચ વરસ રોકાવ, પણ ...

દોલત

એટલે ? એટલે ? ત્હમારા ઉપર કંઈ કાગળ હોવો જોઈએ. કાંઈ દિવસ નહીં અને આજે આટલું બધું શું છે જે ?

શીરીન

કાગળ બી છે, એકને બદલે બે. હ્યો આય વડોદરેથી પક્ષાનો, અને આય અસલનેરથી તમારા બાવાનો. તમારું પરિણામ આવું આખાદ આવવું જોઈએ તે આપણે બેજ નળણતાં હતાં, પણ સારું આવશે જ એ તો સૌને નાણીતું હતું. એટલે આજે જ તમને કહી કહાવી નક્કી કરી દેવાની મુને બંનેની ફરમાસ છે. જીવો. હું વિચારમાં હતી, કે હું બચું, મારું આય કામનું ગજું નહીં. જીવો, કાકા સાહેબ, આ કાગળો.

મણિભાઈ

(કાગળો દોઢને આપતા) મહારા કાગળમાં પણ એ વાત છે દોલત, પૂરેપૂરી રાજપુત્રીથી હા પાડી શક તો જ હા કહેજે;

ખીજા વિચારમાં ન તણાઈશ. ઇલાના મનને જરા અધીર જેવું દિાય એ કુદરતી છે.

શીરીન

ખાવા, રુસ, ઘેહલુ, સૌ કહેવા લાગોને ! શ્રીખેનનું સગપણ એમની નાતમાં બે ત્રણ વરસની અંદર કરડું જ પડે, આજ ખી તે છે, પછી ખી તે છે. દોહત, નાતની ખહાર મકું કાંઈ મહારા જેવી સખીને તો પરણવું નથી જ ને ?

દોહત

(હસતો) કદાપિ નહીં. નાતમાં, નાત એટલી ટુંકી અને, છોકરી-ઓની ઉછેરમાં એવી તો બેદરકાર, કે શ્રીમતી જેવી ખીજ કાંઈ છે ખી નહીં. પણ, પણ, શીરીન, એ તો મહારે તારા ને પક્ષા જેવી, ખહેન જ.

લવણ

એ તો, દોહત, સંજોગો ફરતાં ભાવ ખી ફરે છે. અમારા લોકમાં એમ ઘણું બને છે.

દોહત

નાતમાં નહીં, તો ખહાર પરણવું જ નથી. અને નાતમાં પણ સહ-ચરી સખી બની શકે એવી ખીજ કાંઈ સંભવતી નથી. વારુ, શીરીન, રુસ્તમજીએ મહારી વડીલાતને જશ મળવા દીધો, તો મહારું અને શ્રીમતીનું ભાગ્ય ગાંઠવાનો જશ તહમે મેળવો.

જેમ રમણભાઈ અને પક્ષા, તેમ સાથે સાથે જ ઉછરીશું એકબી-બીમાં કુદરતી રીતે ગુંથાઈ વણાઈ એક જ પોત બનીશું.

ઇલાખા ગઈ સાલ આ જ અરસામાં અસલનેર આવ્યાં અને મેં એમને મહારી વડીલાત સોંપી ત્યારે મહેતે ખ્યાલ સરખો નહીં કે એઓ આમ બે છોકરાંમાંથી ચાર બનાવી લેવાનો જાદુ કરશે. ખરે, ઇલાખા તે ઇલાખા !

શીરીન

અરે ચાર કેમ ? શ્રી અને હું એક જ, એટલે મને ને રુસ્તે પણ ઇલાખાનાં જ ગણો.

હોલત, વારુ, એલ્ફિન્સ્ટનમાં રહેશે. એટલે દેવલાલી પણ એકાદ રવિવાર આવશે. પણ બહેલા આવજો, હો, અમે જીવાઈની આખરે તો પાછાં અસલનેરવાસી !

ખાવા, ઇલાખા, શ્રી, પદ્મા, સુવર્ણા, કંચનલાઈ, અને રમણલાઈને પણ અવારનવાર દેવલાલી બોલાવું ને ? જમશેદના ખાવાએ અંગલો એવો રોક્યો છ કે વીસ માણસ મી માઈ જાય.

લવજી

જેમ માણસ વધુ, શીરીન, તેમ હસાહસ ને રમતગમત વધુ જામે. રુસ્તમ, દોરાખજી, આલાંમાય કે કોઈ આવી સકસે ખરાં ? હું કાંગજ તો મોકલસ જ.

રુસ્તમજી

હું બી બનતું લખસ, પન કોન જાણે. પન મુને એક બીજો વિચાર બી મુઝે છ. શીરીન, તમારી કાણી શ્રીમતી, અને પદ્મા ક્રિકેટ ખેલે ખરાં ? એક રવિવાર એલ્ફિન્સ્ટન, વિલ્સન, અને મેડિકલ કોલેજમાંથી મલીને કોલેજિયન બેલાડણોની જ એક મેચ જમાવિયે ! હું, બેહરામ, હોલત, અને હુસેન તમને અગિયાર ખારને જેમ થાકતાં જસો તેમ તેમ આહિત કરી દઇશું અને પછી તમે અમુને આહિત કરી જ નહીં સકો !

શીરીન

વાહ, વાહ, એ જી મહેનું. ખાવા વરંડામાં આરામ ગેયર પરથી
 જોસે ને હસી હસીને જ થાકી જશે ! પણ જો જો હોં, રૂમ, દાર ન
 ખાવ ! કોલેજિયન ખેલાડણોમાં બધી જ અશ્રમેશન નહી આવે ન ?
 (મણિલાઇ સાહેબ અને દોસત જવા ઉઠે છે ત્યાં)

ખેડરામ

ખાવા, આજે તો પાંચ લાસ સાથે થયા; તમે ઓપરેશનમાંથી
 તદ્દન સાબ થઇ ઉઠયા; દોસત અને શીરીન પાસ થયાં; અને સંધ્યાઈ
 બી ગયાં.

લવળ

અને સૌથી મોટો છદ્દો લાલ આખા દેશનો, છદ્દો કહો કે પેલ્લો
 ગણો, પણ અગણિત જ લેખવાનો,—જો આય ગાજતો ને દોડતો આવે.
 જો, જો, આકાસ ને દરિયો તદ્દન ફરી ગયાં. અહાહા ! આય વીજની
 અબક તો જીવો ! ચાલો, ચાલો, અંદર : મણિલાઇ, દોસત, જરા રોકાઈ
 જવ તો સારું : ચોમાસાનો પેલ્લો વરસાદ જાણે અત્તર ધડી તુટી પડશે !
 (પડદો પડે છે.)

શુદ્ધિપત્રક.

- (૧) પ્રવેશ ૧, ૨, અને ૬ ના પહેલા પાનાને મથાળે નાટકનું નામ છાપવું રહી ગયું છે તે ઉમેરી લેવું.
- (૨) પ્રવેશ ૯ માં જ્યાં જ્યાં લાપણુર્તાનું નામ રાયજી છપાયું છે ત્યાં ત્યાં અમજખરાય વાંચવું.
- (૩) પૃ. ૬૪—૬૫. દો. નું લાપણુ: તેમાં સંગીન દેશસુધારો એમ છે ત્યાં વાંચવું તેમાં સુધારકે પોતાના લાગતા વળગતા અધુવર્ગને સાથે લઇને જ આગળ વધવામાં સાર છે, અને ખરો સંગીન દેશસુધારો...

(૪) ખીજી અશુદ્ધિઓમાંથી મુખ્ય:—

પૃ.	લાપણુ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
પ.	સૂ. નું ૨ જી	છે તો	છે કની તો
”	સૂ. નું ૩ જી	કહે છે કની	કહે છે ને
૧૩	લ. નું	તેવો જ	તેવો
૧૪	લ. નું ૧ લું	કહેથી ચે	કહે ચે
૨૫	દો. નું ૧ લું	દર સનીવારે	ખીજે ત્રીજે
૬૫	દો. નું	એવાં સૂત્રો	એવાં એવાં સૂત્રો
૮૧	૨૦ નું ૨ જી	કહેજે	કહે જો
૯૩		મોં સ્ટેજ તરફ	મોં પ્રેક્ષકો તરફ
”	શ્રી. નું	પાતલકુવા	પાતાલકુવા
૧૧૪	અ. નું ૨ જી	જ જવા	જવા જ
૧૧૫	કં. નું	એ એતો	એતો કની
૧૨૩	રા. નું ૨ જી	ખાતોકને ને	ખાતોક ને
૧૨૭	અ. નું ૧ લું	એ તમારી	ઓ તમારી
૧૨૯	સુ. નું	મૂકં	મકું
૧૩૧	શી. નું ૧ લું	ખોલો	ખોલો
૧૩૭	૩૦ નું ૩ જી	કેમ	કાંય
૧૬૬	૩૦ નું	તો તો	તો

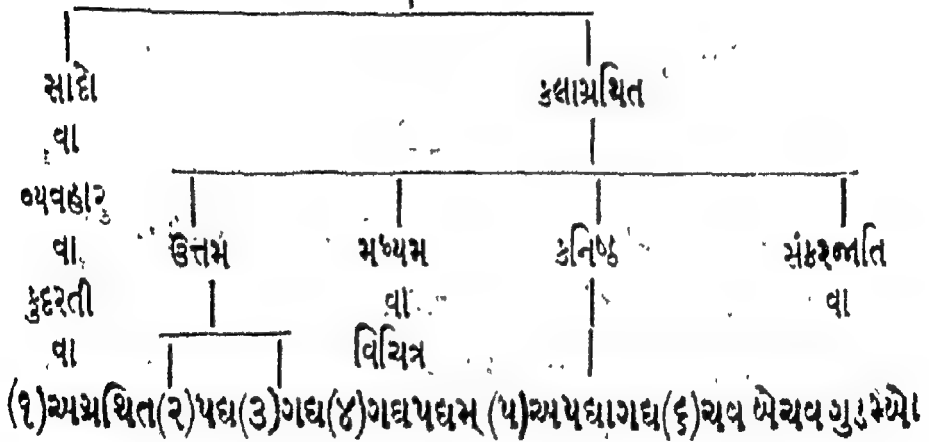
ટિપ્પણ

૧ : ગદ્યપદ્યમ્

(નાટકનું અર્પણપત્ર અને પ્રસ્તાવનાનું પહેલું ભાષણ.)

વાગ્વ્યાપાર

વાગ્વ્યાપારના આ પ્રમાણેના પ્રકારોમાંથી ગદ્યપદ્યમ્ કેટલીક ભાષાઓમાં અશક્ય પણ ગુજરાતીમાં એ શક્ય અને કોઇ કોઇ વાર અથવા લાયક પણ છે, એ હું ધારુ છું કે આ અર્પણપત્રનો દાખલો સિદ્ધ કરી બતાવે છે. એ અર્પણને પ્રથમ ગદ્ય તરીકે વાંચવું; વાંચતાં વાંચતાં પકડાઇ જશે કે એ પદ્ય પણ છે. શબ્દાનુક્રમ એટલે

વાક્યરચનામાં ગદ્યને પ્રિય સીધી લીટી કવચિત્ છોડી છે, ત્યાં ત્યાં વાણી પ્રવાહની અર્થપોષકતામાં ઊણુપ આવેલી જણાશે; પણ તે પદ્યત્વ પણ સાધવા માટે આવશ્યક છૂટ જેવી અને બહુ જ થોડી લીધેલી માલુમ પડે, તો આ દાખલો ગદ્યપદ્યમતો સારો નમૂનો હોવાનો દાવો કરી શકે. પદ્ય તરીકે વાંચતાં-પદ્યની દરેક પંક્તિ પૂરી થતાં ડબલ સ્પેસ છોડી છે. તે ધ્યાનમાં રાખીને વાંચતાં વાણીપ્રવાહ અર્થાત્ અહીં પદ્યપ્રવાહની અર્થ-પોષકતામાં વધારે ઊણુપ લાગશે, એટલે આ પદ્ય તો નામનું કે છેક ઉતરતી પંક્તિનું જ છે, એમ લાગ્યા વગર નહીં રહે, પદ્ય તરીકે આ માત્ર પદ્યત્વ સાચવેલું એવું પદ્ય છે એમ લાગ્યા વગર નહીં રહે. આ પ્રમાણેના ગુણદોષ જે લખાણની પ્રકૃતિમાં જ એવા સજડ હોય કે વાંચનારના લક્ષમાં આવ્યા વગર ન રહે, તે ગદ્યપદ્ય. અને વાગ્યાપારનો એ પ્રકાર, જે ભાષાઓમાં શક્ય હોય તેમાં, અમુક સંજોગોમાં ઉચિત અને વળી કુદરતી છે, અથવા કુદરતી છે અને સંજોગને બંધબેસતો અથાથો હોય તો ઉચિત અને-પોતાના વર્ગમાં-સુંદર છે.

હાલ હરિગીતિયા અને ખીજાં પદ્યાભાંસી (doggerel) લખાણ ચીતરી ચીતરીને રાચનારા અને પોતાને કવિઓમાં ગણવવા ચાહનારા કવિપદ્મસ્થુ લેલાગુઓ ધણા જણાય છે, તેવાઓને ઉપલું વર્ગીકરણ કે તેમાં ગદ્યપદ્યનું સ્થાન સમજાયામાં ન આવે, અગર જેટલું સમજાય તેથી તેઓ ઉલટા રક્તનેણુ થઇ જાય, -તો તેમાં દોષ શાસ્ત્ર કે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિનો તો નથી જ.

૨ : મંગલાચરણ

પદના રાગ માટે જુવો રા. રા. ખરે પ્રકાશિત “આશ્રમલજનાવલિ” માં કખીરજીનું પદ-“ ભાગે રે લૈયા રામ ગોવિંદ હરિ. ”

સંગીતમાં ક્રોમલતા વર્ણસંગાઇ આદિ માટે વ નો બ, છ નો ન, ડ નો ર, આદિ લખવા બોલવાનો વહીવટ જણીતો છે.

નાટકારમ્ભે મંગલ સંગીતકાવ્યમાં નાટકનાં નામ, વિષય, પાત્રો, ખનાવો, શૈક્ષી, બોધ, આદિનાં-વળી કવચિત્ કર્તાના નામ આદિનાં-મૂચન સીધીઆડકતરી રીતે કરવાની આપણી પરમ્પરા છે; જૂનામાં જૂનાં સંસ્કૃત નાટકમાં યે એવું જોવામાં આવે છે. આ પદમાં એ પ્રકારનાં જે કંઈ મૂચન હોય તે વાંચનારે જાતે વિચારી લેવાં.

(૨)

આ પ્રવેશમાં દુસ્તમણ એક ઇંગ્રેજ વાક્ય બોલે છે તેના તરજુમો:—“આખી દુનિયામાં હિંદ જ એક એવો દેશ છે કે તેમાં આમિષાહારી પણ નર અને માદાના આમિષ વચ્ચે ભેદ ગણે છે; કેટલાંક પ્રાણીઓમાં હિંદવાસી નરનું આમિષ ખાશે, માદાનું હરામ ગણશે, ખીજા કેટલાંકમાં એથી ઉલટો નિયમ પાળશે—માદાનું ખાશે, નરનું હરામ ગણશે : શી મૂર્ખતા ! ”

પ: “ અસલનેરનાં નર ”

(પ્રવેશ ૪ થો)

પ્રવેશમાં આની એક કડી જ આપી છે. આ નાચતે કેટલો સમય આપવો તે નટ્યમૂ અને તે તે સ્થલ-દિવસના નાટકશાળામાં આવીને બેઠેલા પ્રેક્ષકો જાણે. વધુ સમય આપી શકાતો હોય એવા સંજોગોને માટે અહીં ખીજી કડી આપું છું:—

૨

કુટુમ્બો જ્યાં ત્રણ પેઢીસંધ

ભજે ભવંયાત્રા તાપ્રસદંગ;

મહાજનની જ્યાં મીઠી આણ

ધરે શિર મજૂર શેઠ પ્રધાન;

શહેર આજાં જ્યાંના સાદાં કુદરત નર ભરેલ,

ગામ અસંખ્ય વિશે જ્યાં વિદ્યા-કસમ-કલાની રેસ,—

મનુનો મધપૂડો પ્રાચીન

સનાતન સાત્ત્વિક રસલયલીન: ગજ૦ હિંદુ૦ અમારા૦ ગજ૦

(૧ લી કડી) ખાન=ગુલામ.

(૨ જી કડી): મહાજન-દરેક જાતની મજૂરી, દરેક જાતના ઉદ્યોગ, દરેક જાતના ધંધા, દરેક જાતના બજાર વા બહેપારનું એક એક મહાજન; એ સર્વ મહાજનોમાંથી આખા નગરનું એક મહાજન; નગરોનાં અને ગામડા-ગામડાની પંચાયતોમાંથી આખા રાજ્યનું રાજધાનિમાં સૌથી મોટું મહાજન. નંદકાળ અને યુદ્ધ-યુગ કાળમાં આપણા સૌથી વધારે બળવાન અને વિકસિત રાષ્ટ્રની-જેની રાજધાનિ પાટલિપુત્ર તેની-આવી કંઈક રચના હતી.

૬ : “લમતારામની કેડી”

(પ્રવેશ ૧૧ મો.)

જે હપરથી આ કાવ્ય સૂચિત થયું તે—R. L. Stevenson નું

The Vagabond—અહીં આખું ઉતારું છું.

(Give to me the life I love,

Let the love go by me;

Give the joyous heaven above,

And the byway glad me.

Bed in the bush with stars to see,

Bread I dip in the river;—

There's the life for a man like me,

There's the life for ever.

Let the blow fall soon or late,

Let what will be o'er me;

Give the face of earth around,

And the road before me.

Wealth I seek not, hope nor love,

Not a friend to know me;

All I seek, the heaven above,

And the road below me.

Or let autumn fall on me,

Where afield I linger;

Silencing the bird on tree,

Biting the blue finger.

White as meal the frosty field,—

Warm the fireside haven;—

Not to autumn will I yield,

Not to winter even!

Let the blow fall soon or late,

Let what will be o'er me;

Give the face of earth around,

And the road before me.

Wealth I ask not, hope nor love,

Not a friend to know me;

All I ask, the heaven above,

And the road below me.

“ લમતારામની કેડી ” ની છેલ્લી કેડીમાં ‘મર્મર’ શબ્દ ધ્વનિ-પ્રતિબિંબક (onomatopoeic) છે; સંસ્કૃતમાં પણ વપરાયેલો છે:—
“ તાલીવનમર્મરેષુ ” (રઘુવંશ).

‘તાબુખ’ શબ્દનો પ્રવેશ ૧૨ મામાં આરબી ઉચ્ચાર કરીને શીરીન—
“ બંનેના ત-આબુખ તાર ”, એમ પંક્તિ બોલે છે; પણ એ છાકર-વાદી ગણાય. શીરીન બોલે એમ મ્હારે લખવું પડે અને મેં લખ્યું છે,—
પરંતુ ગુજરાતીમાં આપણે ‘તાબુખ’ શબ્દ વિશેષણ અને અવ્યય તરીકે વાપરિયે છ, તેમ આરબીમાં રૂઢિ નથી.

૭ : આ નાટકની ભાષા

ગુજરાતી ભાષામાં પ્રાન્તિક અને કોમી એમ બે પ્રકારના મોટા ભેદ છે; નાત નાતની બોલીના ફેર કોમી ભેદના વર્ગમાં આવી જાય. વળી દરેક પ્રાન્તિક કે કોમી ગુજરાતી બોલી પુરુષો અને સ્ત્રીઓ જરા જરા જુદી બોલે છે. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે, અને નાટકમાં—ખાસ કરીને આધુનિક સંસાર ચિત્રોનાં નાટકમાં—તેનું આણું ઝાંખું પણ પ્રતિબિંબ પડવું જોઈએ, કેમ કે નાટકમાં પાત્રોની ઉક્તિઓ ખતતાં સુધી તેમની સામાન્ય બોલીને મળતી જોઈએ, તેનાથી છેક જુદી પડી જાય એવી તો નજ નિબે, નહીં તો—સાલ્લો ધોતિયાંની હબે પહેરેલો લાગી જાય !

આ ગુંચવણિયો કાયડો મેં અમુક રૂઢિઓ (conventions) પાળીને ઉકલ્યો છે, તેમનું સ્વરૂપ અહિં દુકામાં જણાવવું પ્રાપ્ત થાય છે. મ્હારી ઉકલણી જ યોગ્ય ગણાતી અને સર્વમાન્ય થવી જોઈએ એવો દાવો હું કરતો કે કરવા ધમ્મજતો જ નથી. પણ મ્હારી રૂઢિઓની રૂપરેખા જાણીને તેમની તુલના કરવા બેસે તે જ એમને ન્યાય આપી શકે.

શાળાઓમાં વંચાતી ચોપડીઓ અને ગુજરાતી ચોપડીઓ વર્તમાન પત્રો આદિ એકધારાં લખાણુ લોકોની વધતી જતી સંખ્યા વત્તા ધ્યાનથી વાંચે છે, આગગાડી વગેરેની સુગમતાઓ વધતાં અને ધંધારોજગારનાં બહુતંતુ ગુંથણુ પણ સાથે સાથે ફેલાતાં અને વધુ ઘટ્ટ ખતતાં દાયકે દાયકે જુદી જુદી કોમો અને જુદા જુદા પ્રાન્તોના લોકો વધારે વધારે સેળભેળ થતા આવે છે, એટલે બોલીના ભેદો પણ ઉચ્ચ હિંદુ નાતોમાં ઘણા ઘસાધ ગયા છે અને કાળે કરીને છેક ઘસાધ જશે એમાં શક નથી. પ્રાન્તિક તેમ કોમી ભેદો અલણુ નીચ વર્ણુ હિંદુઓમાં જ વધુ રહ્યા છે અને હજી

લાંબા કાલ સુધી ટકશે. સ્ત્રીકેળવણી આપણા ઇલાકામાં કીક કીક છે તે બીજા ઇલાકાઓ એમાં આપણા કરતાં ય પાછળ છે, એટલા જ અર્થમાં. બાકી પુરુષકેળવણીને મુકાબલે એમાં હજી આઠમા કે બત્રીશમા ભાગનું પણ બળ નથી. સ્ત્રીકેળવણીમાં બળ આવતાં વાર લાગશે. એટલે સ્ત્રી બોલીની ખાસિયતો કેટલીક તો કુદરતી તેથી કાયમી ગણિયે, તે ઉપરાંત આવા ઐતિહાસિક કારણને લીધે પણ હજી લાંબો કાળ ચાલ્યા કરવાની. સ્ત્રી બોલીમાં પુરુષની બોલી કરતાં પ્રાંત્ય તેમ કામી ઉચ્ચારણ શબ્દો અને પ્રયોગો વિશેષ હજી લાંબો કાળ ચાલ્યા કરશે. સૌથી વધારે મહત્વની બાબત, હિંદુ-પારસી-મુસલમાન ગુજરાતીઓની બોલીમાંના ફરક. કેળવણી પારસી મુસલમાનોની બોલીમાંનો સદ્-અંશ,* તેઓ જે આરબી ફારસી-માંના પણ સાદા, નિશ્ચિતાર્થ, અને અસરકારક શબ્દો મોટા પ્રમાણમાં વાપરે છે તે છે. પારસી મુસલમાનોનું શિષ્ટ ગુજરાતી લખાણ હિંદુ અભ્યાસીઓ અને શ્રેષ્ઠોએ વત્તા 'પ્રમાણમાં વાંચી તપાસી તેમાં પારંગત થઈને તેનો આ સદ્-અંશ તેમણે પોતાની બોલી અને લખાણમાં પણ વધતા જતા પ્રમાણમાં સ્વીકારી તેને કામી મટારીને સર્વમાન્ય સર્વગ્રાહ્ય બનાવી લેવો જોઈયે, -એ તત્ત્વ હું ઘણા કાળથી માનતો આવ્યો છું, કહે તો આવ્યો છું, અને મહારા લખાણના વિષયોના ગજા પ્રમાણે આચારમાં પણ પાળતો આવ્યો છું. આથી કરીને આ નાટકમાં પારસી પારસણોની બોલી જ લખવાનું માથે આવ્યું, એટલે આ તત્ત્વનો સ્વીકાર મહારી આ કૃતિની ઇખ્વારતમાં ખુલ્લે ખુલ્લો પૂરેપૂરો દેખાઈ આવે, એ કુદરતી છે. ભૂતવર્તમાન અને ભાવિને અંગે હાલ પ્રવર્તતાં બલોની વત્તીઓછી કક્ષા જોતાં આ પ્રકારના ક્ષં ક્ષં સિદ્ધ અને ચિંત્ય વિચારોથી જાણ્યે અજાણ્યે પ્રેરાઈને આ નાટક લખતો ગયો તેમ મેં એમાંનાં જુદાં જુદાં પાત્રોની બોલી માટેની રીઠિઓ (convention) યોજી છે, પાત્ર સાથે તદાકાર બની લખવાના ઝોકમાં યોગ્ય આવી છે, જે હવે વિશેષ લખાણ ન કરતાં અહીં નોંધું છું.

* બીજો સદ્-અંશ, જે હવે તો લગભગ હુમ થયા જેવો છે તે, એ બોલીમાં જળવાઈ રહેલા અતિ નૂના દેશ્ય-અને નૂના અપભ્રંશ શબ્દોનો છે. આનો એક દાખલો નોંધું. 'કોહું' મોંના અર્થમાં (સંઠ કોહટું ઉપરથી) પ્રેમાનંદમાં છે, પ્રેમાનંદ પછીના લેખકોમાં ઘણું ફરીને નથી, તે પારસી બોલીમાં અને ભરચ સુરત નવસારીની (નૂના લાટ પ્રદેશની) પ્રાંતિક બોલીમાં હજી, 'કોહું' ન એટલે મોંજ ન બતાવુ જરા ઉત્તેજન ન આપ.

રૂઝની બોલી કેવલ-તળપદી-પ્રાંત્ય છે.

હુસેન, દાંલસીયરા, મેરીની બોલી પારસીબોલી છે.

લવણ, બેહરામ, શીરીન, પિરોબની બોલી સારું ગુજરાતી લણેલા અને ગુજરાતીઓના નિત્ય પરિચયવાળા મુખ્ય પૂનાના ચેપ વગરના-પારસીઓની બોલી છે. બેહરામશાની બોલી શિષ્ટ હિંદુ બોલીને સૌથી વધારે મળતી આવે એવી રાખી છે. રુસ્તમજીની બોલી મુંબાઈગરી પારસીશાષ્ટ બોલી છે; કેકેકેણે ઇંગ્રેજ શબ્દો અને અશિષ્ટ (bad words) પ્રયોગોનું જે મિશ્રણ મુંબાઈગરી પારસી બોલીનું મોટું કલંક છે-જે પારસી વર્તમાનપત્રો અને પારસી પારસણ લેખકોમાં પણ ઘટવાનાં ચિહ્ન મળે તે જણાતાં નથી, તેમાંથી તો રુસ્તમજીને મેં બહુ ાગે મુક્ત રાખ્યો છે, પણ પૂરે-પૂરે કે નહીં તે વાંચનાર જાણે.

આ પારસી બોલીમાં આરબી ફારસીમાંથી આવેલા શબ્દોના પ્રમાણ ઉપરાંત, સામાન્ય રીતે જોડાક્ષર ઓછા, હકાર ઓછા, જુ નો ન, શપનો સ, ડ જ નો ર લ, વગેરે ખાસિયતો જાણીતી હોવાથી તે સર્વની પૂરી યાદી અહીં આપવાની જરૂર જોતો નથી. વળી બધી ખાસિયતો દર્શાવવા હું ગયો જ નથી. પારસી પાત્રને મોંએ અસમ્ભરિત ન લાગી જાય એવી બોલી લખવી એ જ મહારી નીચી ધારણા: પારસીઓની બોલીના આગાદ પ્રતિબિમ્બોનું આ નાટકને સંગ્રહસ્થાન બનાવવું એ મહારો પ્રયાસ જ નહીં. એ વિશે જે અભ્યાસીને ખાસ કૌતુક હોય તેવાને માટે પારસી પારસણોને જ હાથે લખાયેલાં સાહિત્યનું સાધન એ રહ્યું.

હિંદુ સ્ત્રીઓની બોલીમાં-મોટી ઉંમરની ઓછું લણેલી અને જેમની બોલવાની ઢગ હાલનાં એક વધારનારાં બજોની જમાવટ પહેલાં બધાં ગયેલી તેમનામાં શ પ સ સર્વ સ્થલે એક સ જ, જોડાક્ષર અને હકાર ઓછા, વગેરે જોવામાં આવશે. ધનકાર, હેમત્રક્ષમી, લક્ષ્મી, વગેરેની બોલી આવી છે. કોઈક અશુદ્ધ શબ્દો અને પ્રયોગો પણ જાણીતે-શુદ્ધ રૂપ એમના મોંમાં વિચિત્ર લાગી જાય એવા લયથી-રાખવાં પડ્યાં છે. આપણી સ્ત્રી બોલીની એક ખાસિયત એમાં પ્રાંતિકતા વિશેષ એ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે; આ નાટકમાંની સ્ત્રીઓ કચ્છ, પાલણપુર, હીસા, કાઠિયાવાડ-સોરઠ, અમદાવાદ-પાટણ ચરોતર, મહીઠાંડા, કે મુંબાઈ સાવનગરના પ્રદેશની નથી; જૂના લાટે પ્રદેશની છે. એ પ્રદેશમાં જ હિંદુ

પારસીનો ભાઈચારો આરંભાયો અને સૌથી વધારે જામેલો છે. અને એવા ભાઈચારાનું ચિત્ર આલેખવું તે આ નાટકનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ, એટલે નાટકની ભૂમિકા માટે એ જ પ્રદેશ પસંદ થયો અને સ્ત્રીપુરુષ પાત્રો એ જ પ્રદેશનાં લીધાં. અસલતેર-પાવનીના વર્ણનની કોઈ કોઈ સ્થૂલ વિગત વાંચનારને અમુક શહેર અમુક નદી જ કર્તાનાં ઉદ્દિષ્ટ છે, માટે પાત્રોમાંથી યે હિંદુ હિંદવાણીઓ અમુક નાતની, બોલી પણ તેમની જ, વગેરે અનુમાનો તરફ દોરી જાય, એવું એવું આ નાટકમાં છે તેની ના નહીં. પણ નાતનું ટુંકાપણું, વરવિક્રય, છોકરીઓની ઉછેર વિશે બેઠકારી, અમુક સાંસારિક ધર્મોને બજાવવા માટે બીજા-છોકરાઓને ફળવણી આપવી એવા—સાંસારિક ધર્મોનો ભોગ આપવાનું વલણ, અને આ નાટકનાં પાત્રો વાતાવરણ આદિમાં જે જે બીજા ગુણદોષ ચિત્રેલા છે, તે શું કંઈ એક જ શહેર કે એક જ નાતના ઇન્જરે રાખેલા ગુણદોષ છે? ચિત્ર આલેખતાં સ્થૂલ વિગતો તો આવે જ. પણ તે ઉપરથી અમુક જ સ્થલ અમુક જ નાત ઉદ્દિષ્ટ છે એમ માની લેનારા નાટકને કાણી આંખે જુવે છે તે અન્યાય કરે છે એમ જ મ્હને તો લાગશે; સ્થૂલ વિગતોને ગાળી નાખીને આ ચિત્રો લાટ પ્રદેશનાં છે એમ ગણી શકશે, તેવા વાંચનાર બેનાર જ આ કૃતિના ભાવને યથાર્થ ગ્રહણ કરનારા મ્હને લાગશે.

મુશિક્ષિત શિષ્ટ હિંદુ પાત્રોની બોલી પણ નાટકમાં બોલી જ રહેવી જોઈએ, નિમંધ કે વ્યાખ્યાનનું શિષ્ટ ગદ્ય થઈ જવી ન જોઈએ,* વળી પાત્રે પાત્રે ભાષાની લણણ, વિચારગુચ્છણી, અલંકારોના પ્રમાણ પ્રકાર, વગેરે ઘણી ઘણી ઝીણી મોટી બાબતોમાં ફરક પડવો જોઈએ. પણ આ સર્વ તો કેટલું સધાયું તે વાંચનાર જાણે.

૮ : અંકો ?—

આ ચોપડીમાં દ્રોષ સ્થલે આ નાટકને માટે અંકવિભાગ દર્શાવેલો નથી; માત્ર પ્રવેશવિભાગથી ચત્તારી લીધું છે,—એમાં કોઈ રીતના અંક

* આથી હલકું તથાપિ સાથે સાથે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે,

“Plays ought to be such as can be thought of as literature, if they were not capable of being so thought of, they could not be good plays.—નાટકો સાહિત્યમાં પણ ગણાવા લાયક હોવાં જોઈએ જે નાટકો સાહિત્યમાં સ્થાન મેળવી શકે એવા ગુણો વિનાનાં, તે નાટકોના વર્ગમાં પણ ઉતરતાં જ ગણાવા ઘટે.” મુખપૃષ્ઠની પાછળ ઓપેલું અવતરણ પણ આજ લેખકનું છે.

પાડવાની આવશ્યકતા ન હોવાથી. વિચારક વાંચનાર જોઇ લેશે કે પ્રવેશ ૩ નીચી ૧૦ માં સુધીમાં જે એક સળંગ વસ્તુનું નિરૂપણ છે તેને ઘટ્ટું વાતાવરણ પહેલાં બે પ્રવેશ આરંભે છે, તો છેલ્લા બે પ્રવેશ તેની કુદરતી શાંતિજન્યવલ સમાપ્તિ સાધે છે. આરંભ અને વસ્તુ વચ્ચે ત્રીજો પ્રવેશ તેમ વસ્તુ અને અંત વચ્ચે ૧૦ મો પ્રવેશ પૂરતી ગરજ પણ સારે છે.

પણ કોઇ ધંધાદારી કે શોખીન (amateur) નટ્યમૂ આખું નાટક ભજવવા ઇચ્છે, તો એવા દરેક પ્રયોગ દરમિયાન નટ્યમૂને તેમ પ્રેક્ષકોને થોડી થોડી વિશ્રાંતિ જોઇએ, તે પ્રવેશ ૪ થા અને ૮ માં અંતે મળી શકે એમ છે.

છેવટ, ઉમેરવું પ્રાપ્ત થાય છે જે આ નાટકમાં કે તેમાં કોઇ પણ દેકાણે કોઇ હયાત માણસને માટે લેશ પણ ઇસારો કરેલો નથી. પાત્રો ને સ્થલોનાં નામ પાડવામાં પણ બનતી સંજ્ઞાણ રાખેલી છે. તેમ છતાં કોઇને કદાપિ કંઈ નામસાદૃશ્ય કે ઇસારા જેવું લાગી જાય, તો એ તેણે પોતાની જ સતેજ રૂપનાનું ફક્ત ગણવાની અને તેને લગતી જવાબદારીમાંથી કર્તાને ત્રમુક્ત રાખવાની કૃપા કરવી.

બુધવાર, ૩૦ મે ૧૯૨૩, અધિક જેઠ પૂર્ણિમા, વિ. સંવત ૧૯૭૬.

કર્તાનાં બીજાં પુસ્તકો

વિશે

અભિપ્રાયો.

મણુકાર

પ્રેમનો દિવસ, આરોહણ, વિરહ, વગેરે પદ્યકૃતિઓનો સંગ્રહ: ઇ. સ. ૧૯૧૭:

મૂલ્ય રૂ. ૨—૦—૦

J. G. Shastri: Confirms my opinion about you as a clear thinker and a Gujarati poet of no mean merit.

K. M. J (Modern Review, January 1918): This Dainty little volume. Poetry modelled an English ideals.

બુદ્ધિપ્રકાશ (જાન્યુવારી '૧૮): અમને પ્રતીતિ છે કે ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં
હંચું સ્થાન લેશે.

દેવવણી (ફેબ્રુવારી '૧૮): “શુદ્ધ (અગ્રેય) પદ્ય” માં સ્પષ્ટ ખુલાસા રૂપે કાબાણુ
સાહિત્યના અભ્યાસીઓને માટે ખાસ પ્રકરણ બન્યું છે. એક શિષ્ટ
પુસ્તક કાવ્યના ક્ષેત્રમાં ઉમેરાયું છે. કર્તાના પૃથ્વી છંદ ખાસ વિશિ-
ષ્ટતા વાળા છે. “આરોહણ” વાંચતાં વાંચતાં એટલી તો શાંત સુરાવદ
નમે છે કે જો સંસ્કારી અને ઉન્નત વિચારોને ઝીલી શકે તેવો શ્રોતાગણ
હોય તો અથથો ઇતિ સુધી પહોંચતાં કાઠને ખોટી ખાંસી ખાવાનું મન
પણ થતું નથી.

સાહિત્ય (જાન્યુવારી '૧૮): નામ સુંદર સૂચક છે; અંદરનું ચિત્ર તેવું જ છે.

પદ્યરચનાને ધણે ઘોડે અંશે દ્વષિત થવા લીધી છે એ તેમની કવિત્વશક્તિનો
યશસ્વી વિજય છે. તેમની કહેવાતી નવીન પ્રણાલિકાઓ છતાં પણ તેમનું
કવિત્વ હંપર તરી આવ્યું છે. કવિએ કવિતા અહીં ‘બનાવી’ નથી

પણ કવિતા થઈ છે એવી રીતે તે દીપે છે, ને આવી કુદરતી રચના આ
આખા “પ્રેમનો દિવસ” નામના કાવ્યમાં અમને જણાઈ છે. કવિ
ચોતાનામાં જે શક્તિ નિઃસંશય વિરાજે છે (તેનો) બીજો ફાલ ગુજરાતને
ચરણે ધરશે એવી આપણે આશા રાખીશું.

The Text of the S'akuntala

A Paper read at the Oriental Conference, Poona, 1919.
Published 1922. Rs. 1—8—0.

Dr. Jolly : Your valuable work. I quite agree as to the restoration of the original text from aesthetic and other internal considerations. The understanding of the S. has been greatly furthered by your remarks, I think.

Dr. L. dela Vallée Poussin : You follow the right way in studying the rescensions.

Dr Charpentier : Your very valuable treatise. I think you are on the whole quite right. Only I feel quite sure you will always have to meet a sturdy opposition from scholars to whom the letter is everything and the spirit nothing.

Dr. Sten Konow : I think that you have shown excellent reason for disagreeing from the lamented Pischel—my own Guru—on many points.

Dr. G. Morgenstierne : I think you have treated a very fascinating question in a happy way.

Dr. V. Lesny : Your analysis and your illustrations, how the interpolations and the additious found their way into the original text, are excellent, and some of your suggestions are really ingenions.

Dr. A. B Keith : Treats the question in a very interesting aspect. As aesthetic views must differ, it is impossible always to agree with you, but there is much that is sound in your suggestions, and these always deserve consideration.

Dr. Lanman : Contributions of this sort help us to a pretty clear understading of the problems and show us the way to a reasonably good text.

भगवान् ठेकाः :—

Messrs D. B. Taraporevala Sons & Co, 90 Hornby Road,
BOMBAY.

ગુજરાત વર્તમાનકર સોસાયટી, ભદ્ર, અમદાવાદ.

Indian Administration to the dawn of Responsible Government:

1765 to 1920. Published 1922. Rs 4-0-0

Sir Courtenay Ilbert : A sound piece of work.

Sir Valentine Chirol : Clearly a very useful contribution to the constitutional history of India.

A. B. Keith : Contains not merely much valuable information but important contributions to the solution of present difficulties in the path of Indian progress to full selfgovernment.

P. E. Roberts : Vivid and stimulating. Indeed I think you have put some things extraordinarily well and hit upon several original and valuable conceptions.

Sachchidananda Sinha : Exceedingly well done. I find in it no trace of partisanship.

Sir C. H. Setalvad : A noteworthy book, the outcome obviously of extensive study and research and presenting the results of prolonged reflection in an attractive style. The fairness and sobriety of the author are remarkable, especially at the present time.

A. Yusuf Ali : A serious and successful attempt to present a general view of the political progress of India during the British period. The later chapters deal with burning questions of the day, but in a spirit of calm inquiry, and your sober judgment must commend itself to all patriotic Indians in these days when politics are served out in a highly seasoned form like mulligatawny soup.

Times, Literary supplement (London : 16-3-1922) :
An endeavour to present the record of England in India historically.

Times, Literary supplement (London : 7-12-1922, in a
two-column article on ' Evolution or Revolution ' .

India') : Handling the subject with praiseworthy freedom from prejudice. Mr. T. states as plainly as possible the alternatives between which India has now to make her choice. Nor does he believe that India can keep on hesitating at the cross-roads for an indefinite period.

Nation and Athenaeum (London, 16-5-1922) : No more useful guide to the difficulties of the present situation could be found than this definite and lucid summary.

English Historical Review (London, October 1922) : One of the most vigorous, interesting, and original volumes on India that we have lately read. Though the present reviewer cannot accept many of the author's conclusions he willingly concedes the reasonableness of his position and the fairness of his advocacy. The historical portion is vigorously written, based on wide reading, and inspired as a rule with shrewdness, insight, and sympathy. His eager advocacy of further progress still leaves him fair to the pioneers of the past.

Hindustan Review (April 1922) : Successfully attempts to cover the administrative history of British India from 1765 to 1920 and brings into prominent relief the striking legislative and constitutional landmarks in the political progress of the country.
Clear and Cogent narrative. Accurate and sound and will form an ideal textbook for the student.

Modern Review (June 1922) shows considerable ability. Renders an important service in pointing out the difference between law and custom, between theories & practise in the actual working of the Indian constitution today.

Conference (U. F. C. Scotch missions Quarterly, August, 1922) : Sets out with adequate detail and with much

• ११११११ १ १११११ १ १११११ •

१११११ १११११ १११११

shrewd comment the various lines along which Britain has been in contact with India. Gives the reader a vivid glimpse of the deep going changes that the impact of the West has wrought upon the East. Launches his criticism right and left with fearless hand. Has a vision of an India selfreliant and strong, with her security based upon her own army & navy.

Sahitya (Baroda, August 1922) : Capable of extending the outlook and sharpening the vision of independent students. Will help agitated minds in the process of crystallising convictions, will always keep before them the gravity of our problems, and will inspire their activities with a due sense of responsibility. The author's patriotism can be seen on every page.

Buddhi Prakas (Ahmedabad, April 1922) : A learned book, historical and citical, on reading which new points of view and reflections occur every here and there and every page testifies to the author's exhaustive knowledge and study. A book to be proud of as the production of a Gujarati author.

Hindu (Madras, 10-4-1922) : A valuable treatise on a complex subject.

New India (Madras, 10-4-1922) A longfelt need supplied by a really impartial Indian. Keeps the proper perspective always before the mind. Can very usefully be prescribed for College students as a very clear exposition of the historical growth of our various institutions.

Kesari (Poona, 11-4-1922) : Full information with an adequate account of the departments. Appears planned on ' moderate ' lines.

Times of India (Bomby, 12-4-1922) : A praiseworthy contribution, thorough, well-written, and as far as possible

based on original sources. All the better for the very candid criticism which runs all through it. Helpful to many students in making them think for themselves. Supplies that basis for thought, which, judging by many public utterances, is often lacking to those who should possess it before entering the political arena.

Pioneer (Allahabad, 11-6-1922) : A painstaking historical survey of the development of British political power in India. The text is fully supported by authorities, a form of honesty not always acceptable to modern historians, and for which the author is to be commanded.

Leader (Allahabad, 15-7-1922) : A work of considerable usefulness to students of public questions.

United India and Indian States (Madras, 17-7-1922) :
The author an independent nationalist

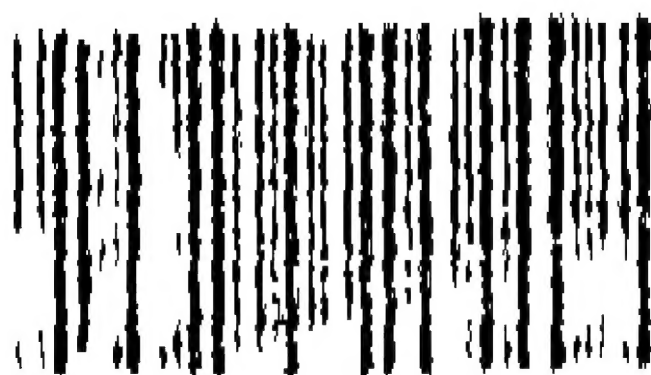
Servant of India (Poona, 14-8-1922) : Careful to look at both sides of a question; he appreciates the difficulties of the administration, but is not afraid to criticise where criticism seems necessary. A clear nervous style which bears witness to his thorough grasp of the subject and which occasionally rises into real eloquence. In the last section, the Key to Real swarajya, he seems to us to have hit the nail on the head.

મળવાની છેલ્લી:- 21/7/26

Messrs D. B. Taraporevala Sons & Company, 190 Hornby Road.

Bombay.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, બદ, અમદાવાદ.

21726

U.S. GOVERNMENT PRINTING OFFICE